

Посткомуністичні режими

Актори, інституції та динаміка

Короткий путівник

Балінт Мадяр
Балінт Мадловіч

Посткомуністичні режими

Актори, інституції та динаміка

Короткий путівник

Балінт Мадяр
Балінт Мадловіч

*З англійської переклав
Олександр Тирон*

Academic Studies Press

Мадяр Балінт, Мадловіч Балінт

Посткомуністичні режими: актори, інституції та динаміка. Короткий путівник / пер. з англ. **Олександр Тирон**. — Бостон: Academic Studies Press, 2023. — с. 248

Неочікувана та неспровокована агресія Росії проти України в лютому 2022 року підкреслила необхідність оновлення загальних уявлень про посткомуністичні країни. Війна оприявила неадекватність термінів і понять, які використовуються для опису західних демократій, розуміння та прогнозування розвитку подій гібридних режимів Східної Європи та колишнього СРСР. Мадяр і Мадловіч рішуче пропонують терміни й граматику, що адаптовані до специфіки посткомуністичного блоку. У цьому короткому путівнику до 800-сторінкової «Анатомії посткомуністичних режимів» (CEU Press, 2020) вони розробляють концептуальну основу у 120 положеннях із (1) типологією посткомуністичних режимів і (2) детальним представленням акторів ідеального типу, а також політичних, економічних та соціальних явищ у цих режимах.

Український переклад у вільному доступі став можливий завдяки фінансовій підтримці **Open Society Foundation** та **The Republikon Institute**.

Перекладено за виданням: Bálint Magyar, Bálint Madlovics. A Concise Field Guide to Post-Communist Regimes. Actors, Institutions, and Dynamics (Budapest: CEU Press, 2022; ISBN 978-963-386-587-3)

Редакторка **Вікторія Кравчук**. Коректорка **Інна Іванюсь**. Верстальниця **Лідія Кравченко**. Дизайнерка обкладинки **Вікторія Орешко**. Відповідальна за випуск **Марія Шувалова**.

Усі права застережено. All rights reserved.

© 2022 by Bálint Magyar, Bálint Madlovics

© Тирон, пер. з англ., 2023

© Academic Studies Press, ліцензія вільного доступу Creative Commons AttributionNonCommercial licence, 2023

ISBN 979 8 8871 9428 8 (pdf)

ISBN 979 8 8871 9429 5 (epub)

Електронна версія цієї публікації поширюється на умовах ліцензії CC-BY-NC.

Ознайомитися з ліцензією: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

Крім випадків, передбачених ліцензією, книга або її частини не можуть бути відтворені будь-яким електронним або неелектронними засобами без дозволу видавця.

Видано Academic Studies Press
1577 Beacon Street, Brookline, MA 02446, USA
press@academicstudiespress.com
www.academicstudiespress.com

This book is subject to a CC-BY-NC license.

To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Зміст

Передмова « <i>Нова парадигма для розуміння посткомуністичних режимів</i> »	5
Посібник користувача до книги	9
I. Концептуальні рамки: 120 тез	11
У пастці мови ліберальної демократії	12
Відкидання аксіоми 1: стійкі структури і розвиток регіону	16
Відкидання аксіоми 2: формальність і неформальність	24
Відкидання аксіоми 3: від конституційної до мафіозної держави	39
Феномен <i>sui generis</i> : прийомна політична сім'я	48
Формальне інституційне середовище: зміна моделей легітимності	62
Законодавство і правова система: від верховенства права до права верховенства	81
Захисні механізми: стабільність та ерозія демократій і автократій	92
Реляційна економіка: корупція, хижацтво і перерозподіл ринків	107
Диктатура, що експлуатує ринок: співіснування трьох економічних механізмів у Китаї	128
Клієнтурне суспільство і соціальна стабільність патрональної автократії	137
Популізм: ідеологічний інструмент політичної програми морально необмеженого колективного егоїзму	146
За межами специфіки режиму: особливості країни, політики й епохи	157
Траєкторії посткомуністичних режимів: трикутна аналітична структура	177
II. Траєкторії дванадцяти посткомуністичних режимів	185
Естонія: перехід до ліберальної демократії	186
Румунія: перехід до патрональної демократії	189
Казахстан: перехід до патрональної автократії	192
Китай: перехід до диктатури, що експлуатує ринок	196
Чехія: відкат до патрональної демократії	200
Польща: регрес до консервативної автократії	204
Угорщина: регрес від ліберальної демократії до патрональної автократії	208
Росія: від олігархічної анархії до патрональної автократії	213
Україна: режимні петлі з кольоровими революціями	219
Північна Македонія: режимна петля з внутрішньоелітним конфліктом	223
Молдова: режимні петлі з іноземним втручанням	227
Сакартвело: спроба розірвати режимну петлю	232
Примітки	236

This book is subject to a CC-BY-NC license.

To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Передмова

Нова парадигма для розуміння посткомуністичних режимів

---

24 лютого 2022 року Росія здійснила вторгнення в Україну. Воєнна агресія Володимира Путіна принесла смерть, руйнування та вимушене переселення сотень тисяч людей з охоплених війною земель, включно зі мною, чий дім та університет у Харкові було зрівняно із землею. Агресія Росії не лише зруйнувала міжнародний порядок, а й змусила нас шукати нову відповідь на питання: як ми можемо пояснити природу посткомуністичних режимів, таких як путінська Росія? Якими є концептуальні інструменти для пояснення їхньої поведінки?

Брак розуміння, особливо нездатність побачити справжню природу путінського режиму, сприяв ескалації подій, що призвели до цього моменту. У доміантній політичній науці режим описується за допомогою систем, що походять здебільшого із Заходу, таких як «неліберальна демократія» або «гібридні режими». Такі категорії не є адекватними для розуміння природи посткомуністичних акторів й інституцій, їхньої мотивації та способів дії. Відсутність відповідної мови призводить до недостатнього розуміння, а недостатнє розуміння — до хибних уявлень про дії та плани таких людей, як Путін. Трагічні події в Україні повинні переконати західних спостерігачів шукати більш автентичну мову, слова і поняття, які можуть пояснити посткомуністичний світ, його особливості та тенденції.

Концептуальна структура, яку розробили Балінт Мадяр та Балінт Мадловіч, представлена тут у 120 коротких тезах, пропонує саме таку мову. Їхня теорія посткомуністичних режимів висуває свіжий і оригінальний погляд на пояснення природи посткомуністичної динаміки. Йдеться про нову парадигму пояснення посткомуністичних режимів, яка враховує роль формальних і неформальних інститутів. Суттєвим недоліком попередніх концепцій

аналізу посткомуністичних режимів було використання поняттєвого апарату, розробленого для аналізу класичних переходів від авторитаризму до демократії з погляду трансформації формальних інститутів. Однак посткомуністичний світ не можна зрозуміти мовою формальних правових і конституційних норм, раціонально-легальних правових норм та через мову раціональної бюрократії. Ця мова стосується лише видимої частини політичної реальності, яка не може досягнути справжню природу й мотиви дій посткомуністичних лідерів. Адже відхилення від класичного магістрального напрямку є основним принципом роботи таких систем.

Цей короткий путівник Мадяра та Мадловіча пропонує нову мову для опису посткомуністичних режимів, яка інтегрує неформальні інституції та дає змогу побачити, як, де й чому вони є основним базовим принципом функціонування посткомуністичних систем. Основна гіпотеза авторів полягає в тому, що посткомуністична політична траєкторія після падіння комунізму веде до неформальних патрональних систем правління, і аж ніяк не до встановлення правової, раціональної ліберальної демократії західного зразка. Цей підхід являє собою третій етап в еволюції парадигм розуміння посткомуністичних режимів, після транзитології 1990-х (коли перехід від комуністичної диктатури до ліберальної демократії сприймався як само собою зрозуміле явище) та гібридології (поєднання авторитаризму та демократії). Але ці парадигми намагалися розмістити режими на осі «демократія – диктатура» і зосереджувалися насамперед на політичних інститутах, розглядаючи все інше як зовнішнє або опікунське втручання. На противагу цьому, Мадяр і Мадловіч починають свій виклад з того, що ставлять під сумнів три основні аксіоми домінантної порівняльної парадигми та розробляють трикутну концептуальну структуру із шістьма ідеальними типами політико-економічних режимів: три полярні типи (ліберальна демократія, комуністична диктатура, патрональна автократія) і три проміжні, або гібридні, типи (патрональна демократія, диктатура, що експлуатує ринок, консервативна автократія). Ознайомившись зі 120 тезами, читач отримає чітке розуміння цих типів, їхніх відмінностей, а головне — глибинну будову цих типів режимів з перспективи політики, економіки та суспільства.

Книга сприяє формуванню нової мови для опису посткомуністичних реалій. Так, посткомуністичні режими характеризуються концентрацією влади в руках верховного патрона, патронального президента чи прем'єр-міністра, який забезпечує контроль і розпоряджається винагородами та покараннями серед мережі різних рентоорієнтованих акторів з прийомної політичної сім'ї (олігархи та полігархи, регіональні барони та лояльні еліти,

родичі та підставні особи). Зв'язок між центром, тобто двором патрона, та політичною участю здійснюється через приєднання до однопірамідальної патрональної мережі, різних корпоративістських угод або через формальну партію – «привідний пас». Приймочна політична сім'я займає ключову позицію в державі та контролює прибуткові галузі національної економіки. Головним елементом цієї мережі є система особистих зв'язків, центром якої є верховний патрон і яка ґрунтується переважно на регіональній або ж клановій єдності, а також на поточних інтересах, пов'язаних з пошуком ренти. Правитель, верховний патрон не править, а розпоряджається багатствами та людьми: він повністю домінує над політичною, адміністративною та економічною елітою навколо себе і контролює її.

Цей підхід дуже близький до моєї неопатримоніальної інтерпретації посткомуністичного розвитку. Домінантна течія досліджень демократизації здебільшого ігнорує роль теоретичної спадщини Макса Вебера, особливо його *magnum opus* «Господарство і суспільство» для розуміння посткомуністичних процесів. Макс Вебер широко використовував поняття «патримоніалізм», яке він протиставляв як феодальним, так і бюрократичним раціонально-легальним формам правління. Основними рисами патримоніалізму є приватне привласнення владної сфери тими, хто має політичну владу, а також неподільність публічної та приватної сфер суспільства. Це важливо для розуміння як посткомуністичної політики, так і динаміки режимів: посткомуністична політика — це не боротьба політичних альтернатив у контексті парламентської конкуренції, а боротьба різних фракцій рентиорієнтованих підприємців за монополізацію основних сегментів патронально-клієнтських мереж.

Мадяр і Мадлович розглядають концепцію неопатримоніалізму і вписують її у свою концепцію як одну із чотирьох сторін патрональної автократії. Поєднавши політичну концепцію (неопатримоніальної держави) із концепцією соціологічною (кланова держава), політекономічною (хижацька держава) та юридичною (кримінальна держава), автори приходять до визначення складної сутності мафіозної держави. Цей термін відображає одну з ключових ідей книги, а саме те, що політична, економічна й громадська сфери соціальної дії не розділені в посткомуністичних режимах, і їх не можна аналізувати окремо, якщо ми хочемо зрозуміти цю частину світу.

Окрім неопатримоніалізму, парадигма, яку представили Мадяр і Мадлович, сягає своїм корінням трьох типів панування Вебера (традиційне, харизматичне, раціонально-легальне), типів обмінів Карла Полані (ринок, перерозподіл, реципрокність), а також роботи Генрі Е. Гейла про пострадянську

патрональну політику. Гейл написав одну з передмов до попередньої книги авторів «Анатомія посткомуністичних режимів» (CEU Press, 2020), для якої ця книга є стислим доповненням. У цій передмові Гейл зазначив: «Ця амбітна книга пропонує не лише кращий словниковий запас, але й цілковито нову граматику для опису політичних режимів, що виникли на хвилі комунізму». Маша Гессен, журналістка *The New Yorker*, заявила: «Читаючи цю книгу, ви ніби підіймаєте завіси, впускаючи яскраве світло». А Іван Селеньї, професор-емерит Єльського університету й важливий інтелектуальний діяч східного блоку, написав: «Ця книга краща та важливіша за все, що я зробив за останні 30 років». Ці похвали стосуються цієї книги так само, якщо не більше, оскільки вона є стислішою та, ймовірно, більш доступною для сучасного читача.

Якщо «Анатомія посткомуністичних режимів» стала проривом у посткомуністичних дослідженнях, то «Короткий путівник» пропонує новаторські підходи цього прориву для ширшої аудиторії. Чітко структурований теоретичний виклад зі 120 тез доповнюється 12 короткими країнознавчими дослідженнями у другій половині книги. Ці розвідки не лише висвітлюють останні 30 років розвитку України, Росії, Польщі, Угорщини та інших країн, але й ілюструють, як використання належної мови може привести до проникливого аналізу. Саме це робить цю книгу такою важливою у непростих реаліях сучасного світу.

Олександр Фісун

*Кафедра політології,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна*

Посібник користувача до книги

Ця книга є стислим викладом основних теоретичних положень, представлених у попередній книзі авторів «Анатомія посткомуністичних режимів: Концептуальні засади» (Будапешт; Нью-Йорк: CEU Press, 2020).

Хоча «Анатомія» — це масивний 800-сторінковий том з понад 2000 приміток і 50 сторінками бібліографії, ця коротка книга має на меті стати простим у використанні концептуальним інструментарієм для аналізу акторів, інституцій і динаміки посткомуністичних демократій, автократій та диктатур.

Праця складається з двох частин. Перша охоплює 120 тез, які узагальнюють концептуальну базу, її основні поняття й типології. Ця частина містить лише внутрішньотекстові посилання на книги та статті із зазначенням назви, дати публікації та ім'я автора (авторів). Приміток у цій частині немає. QR-код на початку приміток указує на бібліографію «Анатомії», що містить літературу, використану для розробки концептуальних засад, представлених у цій книзі. QR-коди будуть розміщені по всьому тексту. Перший з них, на цій сторінці, вказує на сайт авторів, www.postcommunistregimes.com. Завдяки Knowledge Unlatched, «Анатомія» є у відкритому доступі, і її можна безплатно завантажити із сайту. На сайті також розміщені інші матеріали, пов'язані з темою, зокрема 3D-модель режимних траєкторій і проект семінару з PowerPoint-презентаціями для магістратури або докторантури. QR-коди в книзі вказуватимуть або на презентацію семінару, або на 3D-модель.

Теоретична основа складається з ідеальних типів за Максом Вебером.

Хоча емпіричні приклади будуть надані, щоб зорієнтувати читача, основна суть концепцій у цій книзі — слугувати точками відліку. Вони є моделями: «чисті», утопічні зображення акторів, інституцій і динаміки, які можна використовувати для опису їхніх реальних аналогів з погляду відповідності й відхилення.

Наприклад, ми асоціюватимемо Естонію з «ліберальною демократією», а Росію та Угорщину — з «патрональною автократією». Це не означає, що ці країни завжди діють відповідно до своїх ідеальних типів або що їхні дії відповідають моделі без винятків. Але використовувати ідеальний тип для них — це недооцінювати домінуючу логіку і форми політичної, економічної та соціальної організації в цих країнах. Справді, концепції в цій книзі ство-

рені з урахуванням не кожної особливості реальних явищ, а лише деяких з них, які в чистому й ідеальному вигляді — як пише Вебер — упорядковуються в єдину аналітичну конструкцію.

Ця книга пропонує не просто концепції для розуміння посткомунізму, а й аспекти аналізу. Кожну типологію слід розглядати як спробу знайти між різними типами відповідні розмежувальні лінії, які так само важливі для порівняльного аналізу, як і типи. Важливість чітких аналітичних концепцій підкреслюється великою кількістю таблиць і рисунків, кожна з яких містить основні поняття та їхні відмінні аналітичні аспекти.

Друга частина книги — це застосування концептуальної бази, зі змодельованими траєкторіями дванадцяти посткомуністичних країн. Ці траєкторії окреслені широко; ми пояснюємо, як вони були сконструйовані, в коротких «дослідженнях країн», але їх слід розглядати не як справжні тематичні дослідження, а як ілюстративні замальовки. Їх створено з метою орієнтування та ілюстрування, щоб показати читачеві, як можна використовувати аналітичні межі для опису посткомуністичного розвитку за останні тридцять років. Точний, кількісний опис траєкторій можна знайти на сайті книги в категорії «Додаток»: postcommunistregimes.com/appendix.

I.

Концептуальні рамки: 120 тез

У пастці мови ліберальної демократії

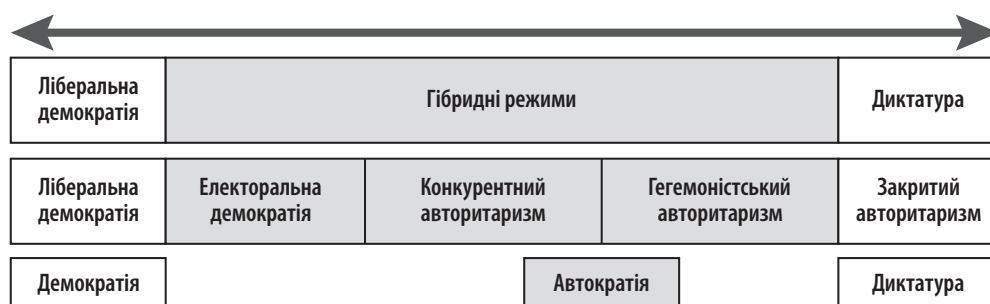
1 Після розпаду радянської імперії панувала ілюзія, що комуністичні диктатури обов'язково замінять ліберальні демократії західного типу. Очевидним висновком з розпаду біполярного світового порядку Холодної війни було те, що країни, які асоціювалися з полюсом, що програв (Радянський Союз і комуністична диктатура), не мають іншого вибору, окрім як перейти на полюс переможця (Сполучені Штати та ліберальна демократія). Демократія залишилася «єдиним правилом гри», що також збіглося з нормативною, ліберальною позицією — моральним обов'язком щодо універсального розширення прав людини, а також моральною заборонаю на повне врахування історичного й культурного бекграунду посткомуністичних суспільств.

У результаті було досягнуто консенсусу стосовно того, що посткомуністичні країни є частиною лінійного, прогресивного процесу розвитку в напрямку ліберальної демократії, а поодинокі відхилення від демократичних норм спочатку здавалися «проблемами росту», а не рисами «дорослої особистості». У політологічній науковій літературі 1990-х домінували різні відгалуження транзитології — дослідження того, як країни з перехідною економікою долають шлях до ліберальної демократії і труднощі на ньому. Посткомуністичні режими розглядалися лише як перехідні системи, а не кінцеві станції.

2 З початку нового тисячоліття посткомуністичні країни розглядаються як «гібридні режими», що перебувають десь між демократією та диктатурою. Згодом стало зрозуміло, що режими «ні диктатури, ні демократії», які виникли після зміни режиму, не обов'язково еволюціонують до західного ідеалу. Так у політологічній літературі на зміну транзитології прийшла «гібридологія»: було визнано, що інституційні елементи нових режимів здатні утворювати стабільні системи *sui generis*. Ці системи інтерпретуються вздовж осі «демократія – диктатура», де між двома полярними типами — ліберальною демократією західного типу й відкрито репресивною, тоталітарною диктатурою — визнається постійна сіра зона (рис. 1).

Дескриптивні мовні експерименти гібридології намагалися інтерпретувати політичні процеси в окремих посткомуністичних державах у межах цієї сірої зони: неліберальна демократія, дефектна демократія, керована демократія тощо, з одного боку, і напівдиктаторські режими, електоральний авторитаризм, конкурентний авторитаризм тощо — з іншого. Прикметники в цих ярликах виражають певне відхилення від ідеальних типів демократії та диктатури. Гібридологія та інтерпретаційні межі осі «демократія – диктатура» становлять основну порівняльну парадигму сьогодні.

Рисунок 1. Вісь демократія – диктатура, із сірою зоною між двома полюсами

3 Гібридологія змінила лише ярлики режимів, а не режимні межі. З одного боку, гібридологія, безумовно, є позитивним кроком порівняно з транзитологією. Гібридологія почала уникати одного набору хибних припущень і показала, що «перехідні станції» дійсно можуть бути кінцевими. У її основі лежить ідея про те, що нові режими не є такими, якими себе видають: за демократичним фасадом ховається антидемократична політика. Саме на ці розбіжності гібридологія спирається, пориваючи з транзитологічним підходом, який пояснював би це явище як проблему «некультурної політики» або як тимчасове відхилення, спричинене «нерозвиненістю інституцій».

З іншого боку, безліч нових ярликів для режиму все ще супроводжується концепціями, розробленими для аналізу елементів ліберальних демократій. Гібридологічні концепції говорять про «уряди», «партії», «політиків», «систему стримувань і противаг» тощо. Коли російського Владіміра Путіна чи угорського Віктора Орбана називають політиками, їх одразу ж ставлять в одну групу з Джо Байденом, Еммануелем Макроном та Ангелою Меркель. Хоча вони є абсолютно різними акторами, які займають різні позиції у своїх режимах і мають різні повноваження щодо різного кола акторів та інституцій.

Нерозбірливе використання мови ліберальних демократій призводить до низки неявних припущень, або аксіом, які не ставляться під сумнів і не усвідомлюються взагалі. Але це так само, якби зоолог спробував використа-

ти лексику для опису риб («зябра», «луска» та «плавники»), щоб описати слона. Твердження, що слон не має зябер і плавників, мало що говорить про те, чим є слон по суті, а визнання його «дефектною» або навіть «неліберальною рибою», яка не живе у воді, також не має сенсу.

4 Оманлива термінологічна база увічніює нерозуміння і підмінє точний аналіз нескінченним сторітелінгом. Гібридологія стверджує, що в гібридних режимах демократичні інститути зводяться до фасадної ролі. Іншими словами: існує щось на задньому плані, що визначає реальну динаміку політичної системи. Але це щось не може бути належно зафіксоване за допомогою поширених західних категорій. Мовою ліберальної демократії науковець може пояснити конкретні явища посткомунізму лише наближено: він має розповісти своїм читачам «історію» явища, тобто конкретний контекст і всі складники, для позначення яких може використовувати західні терміни лише з уточнювальними прикметниками та префіксами. Саме цей метод сторітелінгу призводить до надмірного використання якісних методологій, таких як відстеження процесів, що намагаються подолати розрив між західними припущеннями й посткомуністичними реаліями. І хоча якісні оцінки можуть надати достовірні описи та цінну інформацію про функціонування посткомуністичних режимів, їхні результати часто незіставні, оскільки вони не впорядковані за статистично інтерпретованими порівняльними даними.

З іншого боку, збір кількісних даних також спотворюється оманливою термінологічною базою. Коли інституції на кшталт Polity та Freedom House публікують так звані постійні вимірювання, щоб показати стан і тенденції «демократичності» країн світу, — інституційні критерії, на яких вони зосереджуються, ґрунтуються на західній термінології. Ці критерії використовують для того, щоб оцінити ступінь відхилення від ліберальної демократії, на основі чого кожній країні відводиться певне місце на осі «демократія – диктатура». По-перше, тут ми бачимо, як відкрити телеологію транзитології замінює прихована телеологія гібридології. Хоча необхідного прогресу на шляху до демократії більше не передбачається, посткомуністичні режими все ще оцінюються відповідно до демократичного ідеалу. Визнання «відсутності» певних демократичних рис означає очікування, що вносить нормативну упередженість у позитивний, описовий аналіз. По-друге, зосередження на задалегідь визначеному наборі демократичних ознак приховує можливі структурні відмінності аналізованих режимів. Мова ліберальної демократії перешкоджає визнанню реальних особливостей *sui generis* й дає змогу аналізувати посткомуністичні режими так само, як коли вони були б західними.

5 Щоб закласти основи концептуальної бази для аналізу посткомуністичних режимів, треба відмовитися від трьох аксіом.

Перша аксіома мейнстримного порівняльного підходу полягає в тому, що розділення сфер соціальної дії завершено. У дослідженні «Політична корупція» (Political Corruption, 2004) німецький соціолог Клаус Оффе виокремлює три сфери соціальної дії: політичну, економічну й комунальну. Коли гібридологія зосереджується лише на політичних інститутах, вона неявно припускає, що центром режиму є, як і в західних суспільствах, політична сфера з власною автономною логікою. Якщо поділ завершено, то економічна логіка відокремлена від політичної, і вона стосується специфічної логіки підприємців, які можуть співпрацювати з політиками як автономні актори через прозорі, регульовані та нормативні канали. Що ж якщо немає автономних економічної та політичної сфер, а дії та мотивації політичних акторів не обмежуються політичною сферою?

Друга аксіома стверджує, що де-юре становище осіб та інституцій збігається з їхнім де-факто становищем. Коли гібридологія визнає таких акторів, як Путін і Орбан, «президентом» і «прем'єр-міністром» відповідно, гібридологія неявно припускає, що їх можна описати за допомогою їхніх юридичних титулів або що їхні повноваження і функції в режимі є тими, які закріплені за їхнім де-юре формальним становищем у конституції. Аналогічно такі поняття, як «підприємець» або «капіталіст», які застосовуються до посткомуністичних економічних акторів, означають, що вони можуть фактично вільно використовувати свій капітал або здійснювати свої де-юре майнові права. Що робити, якщо чийсь формальний, юридичний статус не збігається із соціологічною реальністю?

Третя аксіома стверджує, що держава є актором, який діє задля загального добробуту. Коли гібридологія говорить про «правих» або «лівих» акторів, то неявно припускає, що вони керуються ідеологією і мають на меті реалізацію суспільного бачення, що зі свого боку може призвести до «помилки» у державній політиці. Водночас корупція також розглядається як девіація — результат неправильної або недосконалої правової бази, якою користуються нечесні адміністратори та приватні актори. Можна сказати, «можливість вкрати створює крадія». А якщо все навпаки: якщо злодій створює можливість, тобто якщо правляча еліта організовує корупцію, а отже, «політичні помилки» й корупційні «проступки» є не відхиленнями, які влада намагається усунути, а системотворчими ознаками?

Відкидання аксіоми 1: стійкі структури і розвиток регіону

Б Тип режиму залежить від розділення сфер соціальної дії, що проявляється в культурі та нормах акторів, які наповнюють режим. Розділення сфер по-різному проявляється на рівні акторів та інституцій. Коли ми говоримо про акторів, поділ сфер означає неформальне розуміння ними своїх ролей, дій і мотивів, які обмежуються певними сферами.

Наприклад, у ліберальній демократії існує відмінність між зобов'язаннями політика перед державою та зобов'язаннями перед сім'єю.

Такий поділ посилюється на рівні інституцій: формально роль політика полягає в здобутті та використанні легітимної влади, тимчасом як підприємці дбають про власні інтереси на основі контрактів у межах правових норм. Відносини між цими двома сферами регулюються, і актори також діють за власною логікою: політик орієнтується на політичну владу, підприємець — на прибутковість.

Проте слід пам'ятати, що режимом управляють самі актори, а його інститути можуть функціонувати лише тоді, коли їх поважають актори, які мають цими інституціями керувати. Якщо норми акторів переважно відображають таке саме розділення, що й формальні інститути режиму, то режим є стійким. У такому разі актори керуватимуть формальними інститутами відповідно до власних неформальних норм — як це часто траплялося, коли формальні інститути ліберальної демократії були створені після зміни режиму. Якщо панівний режим передбачає інший рівень поділу, ніж його актори, то він або буде слабким і схильним до деградації в більш прийнятний тип, або муситиме запровадити специфічні (ефективні) механізми для уникнення деградації. Відсутність поділу сфер соціальної дії проявляється у формі певних стійких соціальних структур (часто неформальних) у країнах регіону.

7 **Стійкі структури визначаються минулим: не лише спадщиною комунізму, а й культурою країн регіону, яка пов'язана з їхньою цивілізаційною належністю.** Коли ми говоримо про цивілізації, то розглядаємо межі, описані Семуелем Гантінгтоном у «Зіткненні цивілізацій» (1996), але ми розуміємо функціонування цивілізацій через переглянуту, більш обґрунтовану теорію Пітера Катценштайна.

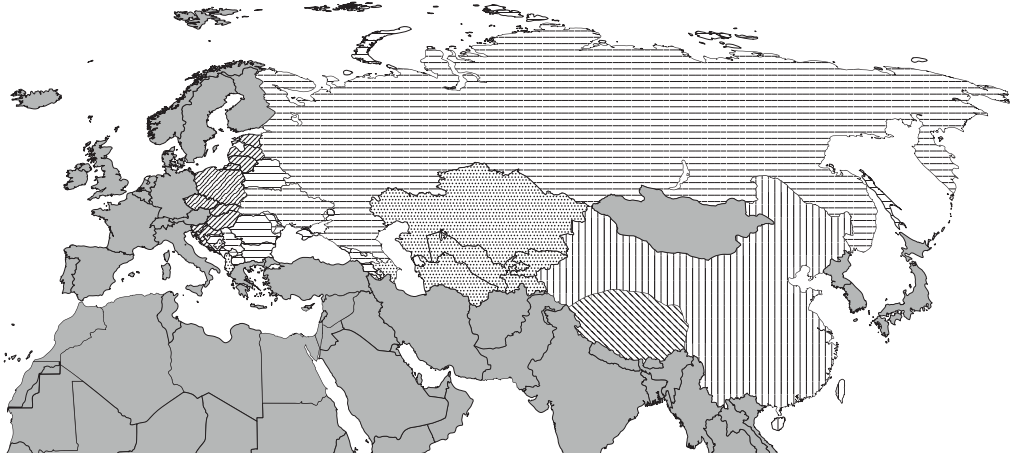
У книзі «Цивілізації у світовій політиці» (Civilizations in World Politics, 2010) Катценштайн пояснює, що у світі існує безліч цивілізацій, але вони також є внутрішньо плюралістичними й постійно змінюються. Усе, що об'єднує країни кожної цивілізації під гаслом «єдність у різноманітності», то це:

- 1) специфічна взаємодія еліт різних країн;
- 2) спільна цивілізаційна ідентичність, яку поділяє населення.

У першому випадку Катценштайн підкреслює роль цивілізаційних акторів (держав, імперій, політичних союзів) і методи, які вони використовують для «тихого поширення», копіювання й експорту. Що ж до другого, то він показує: представники кожної цивілізації випрацьовують особливу інтерпретацію реальності, яка проводить для них межі між «своїми» й «чужими», а також між «доброю» і «поганою» поведінкою. Так цивілізаційна належність визначає культуру, а також є потужною детермінантою соціальної норми (відсутності) поділу сфер.

Застосовуючи цивілізаційну теорію до нашого регіону, ми можемо піти слідами угорського історика Єно Суча, який говорив про три історично визначені регіони Європи («Три історичні регіони Європи», The Three Historical Regions of Europe, 1983). Так само ми говоримо про три історичні регіони колишньої радянської імперії: Західнохристиянський регіон (до нього входили країни Балтії та Центральної Європи за межами Радянського Союзу), Східноправославний регіон (охоплював радянські республіки Європи, а також Болгарію, Сакартвелю, Македонію, Румунію і Сербію) й Ісламський історичний регіон, до якого входять колишні радянські республіки Центральної Азії (рис. 2). З погляду поділу сфер соціальної дії, що глибше ми занурюємося в православну та ісламську цивілізації, то менше бачимо поділ між правителями й підвладними (використовуючи категорії Вебера). Три історичні регіони по-різному прийняли комуністичну систему, а згодом, після її падіння, мали різний адаптаційний потенціал для створення інституційної системи ліберальної демократії.

Рисунок 2. Цивілізації в посткомуністичній Євразії

Легенда: **діагональ справа наліво** — західне християнство, **горизонтальна** — східне православ'я, **пунктирна** — іслам, **вертикальна** — китайська цивілізація, **діагональ зліва направо** — буддизм, **сірий** — за межами посткомуністичного регіону, який ми розглядаємо.

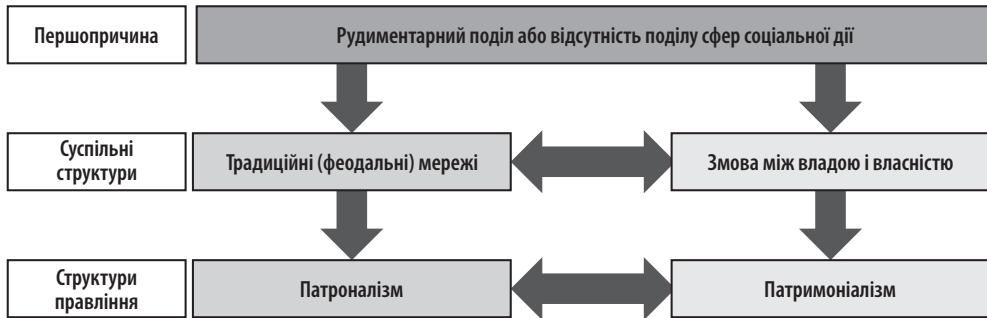
8 У докомуністичні часи розділення сфер відбувалося за цивілізаційними кордонами. Порівняння феодальних суспільств, які населяли три історичні регіони до XIX–XX століть, показує: країни, що належали до західного християнства, демонстрували вищий ступінь поділу сфер соціальної дії, ніж феодальні держави східноправославної та ісламської цивілізацій.

Абсолютизм міг міцно вкоренитися на території імперської Росії, а також Китайської імперії, яка була ядром китайської цивілізації. Натомість більша повага до автономії певних соціальних груп (наприклад, аристократії, духовенства та купецтва), індивідуалізм і плюралізм владних структур (як-от плюралізм духовної та світської влади) були властиві більшості суспільств західнохристиянської цивілізації. Тому поява всемогутньої влади одного володаря була неможливою.

З іншого боку, нерозділеність сфер соціальної дії у формалізованому вигляді проявилася в усіх феодальних державах регіону. Ці структури властиві низці взаємопов'язаних і взаємодоповнювальних явищ, зображених на рисунку 3. У лівій частині зображення ми можемо простежити ланцюжок явищ, що стосуються особистих відносин: традиційні (феодальні) мережі, які вказували на формалізовану версію відсутності розділення сфер з економічними інститутами, усе ще вбудованими у феодальні політичні та правові структури; і патроналізм, який відсилає до пірамідальної ієрархії з персоналізованим обміном конкретними винагородами й покараннями через ланцюжки фактичного знайомства (на відміну від абстрактних, безособових понять, таких як ідеологічні переконання або економічний клас). У правій частині

зображено ланцюжок інституційних явищ: змова влади і власності, що передбачає відсутність автономії економіки від правителя, а це часто базується на монополії останнього на землю; і патримоніалізм, який означає ставлення до суспільства як до приватної власності тих, хто має політичну владу.

Рисунок 3. Логіка базових структур докомуністичних суспільств

Легенда: **темно-сірий колір** — першопричина, **середньо-сірий** — наслідки для особистих відносин, **світло-сірий** — інституційні наслідки.

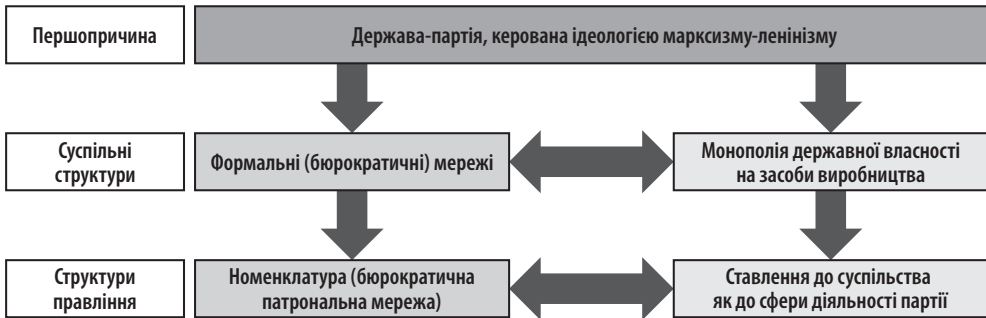
9 У комуністичні часи країни різних цивілізацій опинилися під «політичним ковпаком» диктатури. Комуністична система призвела до низки взаємопов'язаних явищ, які демонстрували злиття сфер соціальної дії, що вже існували раніше, посилюючи (відсутність) поділу (рис. 4). Межі тоталітарної комуністичної ідеології та встановленого порядку ліквідували незалежність трьох сфер соціальної дії, приватної власності, приватної сфери та автономних спільнот, об'єднавши їх у єдину бюрократичну форму. Традиційні патрональні мережі феодалізму були замінені бюрократичною патрональною мережею, номенклатурою, а змова влади та власності набула форми монополії державної власності на засоби виробництва.

Відповідно до тези 6, у різних цивілізаціях розвивався різномірний комунізм. Найбільш помітними є моделі реформування комунізму, що з'явилися в Західнохристиянському історичному регіоні. Це югославська модель, у якій більшість підприємств умовно належала колективам працівників, які також отримали права на самоврядування в 1950-х; й угорська модель, де приватна власність деяких дрібних власників допускалася, а майнові права навіть були певною мірою захищені після реформ 1968 року. Обидві моделі реформування були спрямовані на подолання негнучкості, що випливала з бюрократичної координації економіки.

Однак однопартійна система та беззаперечне домінування державної, централізовано планованої економіки спричинили схожі соціальні яви-

ща й певною мірою гомогенізували країни. З погляду розмежування сфер соціальної дії, якщо встановлення комуністичної системи вплинуло на Центрально-Східну Європу як регрес, то просування далі на Схід означало, що процес розділення був зупинений і заморожений.

Рисунок 4. Внутрішня логіка комуністичних систем

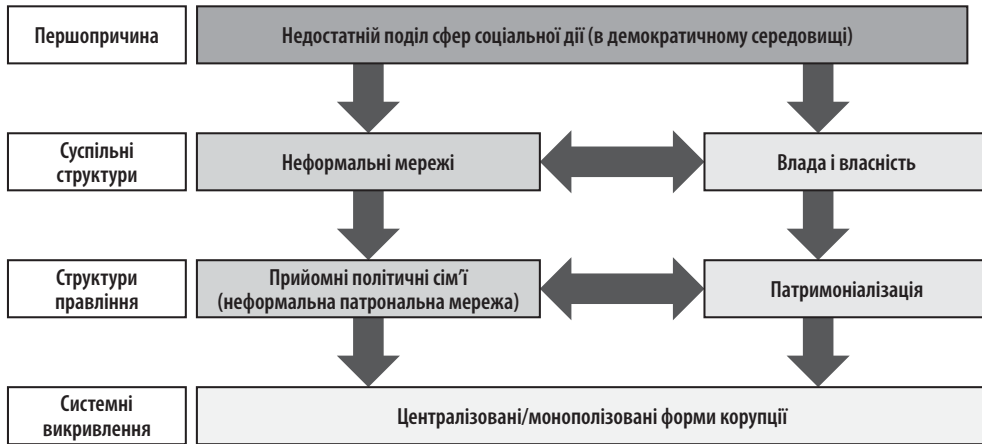
Легенда: **темно-сірий колір** — першопричина, **середньо-сірий** — наслідки для особистих відносин, **світло-сірий** — інституційні наслідки.

10 У посткомуністичні часи зміна режиму передбачала зміну формального інституційного середовища, але не неформального розуміння акторами розділення сфер соціальної дії. Рудиментарне розділення або відсутність поділу сфер соціальної дії є основною причиною того, чому посткомуністичні режими не слід за замовчуванням розглядати так само, як західні. Насправді таке аналітичне бачення несе ілюзію, постулат безпам'ятства, який ігнорує соціальну історію посткомуністичних режимів і припускає, що на будь-яких руїнах комунізму можна побудувати ідеальну політичну систему ліберальної демократії західного типу. Припущення полягає в тому, що, незалежно від переважних ціннісних структур, таке починання буде лише питанням сприятливого історичного моменту та політичної волі. Але «тектонічні плити» історично визначених ціннісних структур, що рухаються автономно, не підлягають будь-якій дивній політичній конструкції, яку хтось захотів установити.

Ліберальна демократія можлива лише в країнах, де неформальне розуміння акторів полягало в поділі сфер соціальної дії (теза 6). Що більше нерозділених сфер було породжено цивілізаційною належністю (тези 7–8) та впливом комуністичного режиму на рівні акторів (теза 9), то впертіше соціальні й переважні структури попередніх систем були присутні в новій системі. Стійкі структури набули нових форм в адаптації до інституційної системи демократії: неформальні мережі на протигагу традиційним і бю-

рократичним; прийомні політичні родини, які є неформальними патрональними ієрархіями, на противагу попередньому патроналізму, пов'язаному з формальною, феодалною і партійною номенклатурою; змова влади і власності також і далі існувала неформально, нелегально, в обхід правових меж; і патримоніалізація — коли правляча еліта ставиться до суспільних інститутів як до приватної власності, водночас зберігаючи фасад демократії (рис. 5).

Рисунок 5. Схематичне зображення ефекту стійких структур

Легенда: **темно-сірий колір** — першопричина, **середньо-сірий** — наслідки для особистих відносин, **світло-сірий** — інституційні наслідки, **найсвітліший сірий** — системні викривлення, що впливають за лініями наслідків.

Відсутність розділення сфер чітко проявляється в превалюванні влади-власності («власть – собственность»): немає влади без власності й немає власності без влади. Оскільки неформальні патрональні мережі домінують у політичному ландшафті, корупція не викорінюється і не розглядається як відхилення від норм, а монополізується і управляється централізовано.

11 Сильна позиція стійких структур лише визначила появу патрональних режимів — незалежно від того, є вони демократичними чи автократичними. Патрональний режим може бути однопірамідальним, коли одна патрональна мережа домінує, а інші підпорядковуються, маргіналізуються або знищуються; або мультипірамідальним, коли конкурують кілька мереж, кожна з яких є приблизно рівносильною, але не достатньо сильною, щоб домінувати над іншими. Однопірамідальні патрональні режими (Угорщина, Росія і Казахстан) можна вважати автократіями, тимчасом як мультипірамідальні (Болгарія, Румунія та Україна) є демократіями.

До якого типу перейшла країна після краху комунізму, залежало від різних факторів. На рівні інституцій прориву автократії перешкождали два елементи: наявність розділеної виконавчої влади та пропорційна виборча система. На відміну від суто президентської форми правління, система з розділеною виконавчою владою може запропонувати конкурентним мережам більше інституційних можливостей для стримування одна одної, створюючи демократичніші умови, оскільки вони об'єднуються навколо посад президента і прем'єр-міністра як ключових у виконавчій владі. Так само пропорційна виборча система зазвичай здатна гарантувати, що жоден політичний актор не отримає конституційної більшості або ексклюзивної можливості вирішувати, хто призначатиме керівників ключових інституцій, які забезпечують систему стримувань і противаг.

Демократичний розвиток деяких країн регіону отримав подальшу підтримку завдяки західним зв'язкам і важелям впливу, насамперед через допомогу США в розвитку демократії, приплив іноземного капіталу й умови вступу до ЄС. Однак після вступу система умов ЄС втратила свою дисциплінувальну силу, і навіть до вступу вона призводила до ліберальної демократії лише в тих країнах, де не було стійких структур. Там, де домінувала патріархальна спадщина, західні зв'язки й важелі впливу спричинили появу різних методів, що маскувалися під справжню демократію, а не були нею.

12 Для посткомуністичного регіону потрібна нова типологія режимів, яка одночасно відображала б порядок політичних інститутів і стійкі структури. Щоб зрозуміти форму політичних інститутів, ми можемо використати ідеальні типи основних режимів, запропоновані Яношем Корнаї в «Перегляді системної парадигми» (The System Paradigm Revisited, 2019):

- 1) демократія, де уряд може бути усунутий за допомогою мирної та цивілізованої процедури, а інститути, які узгоджено гарантують підзвітність, є усталеними;
- 2) автократія, де інститути, які могли б спільно гарантувати підзвітність, є слабкими;
- 3) диктатура, де не існує легальної парламентської опозиції (лише одна партія бере участь у виборах).

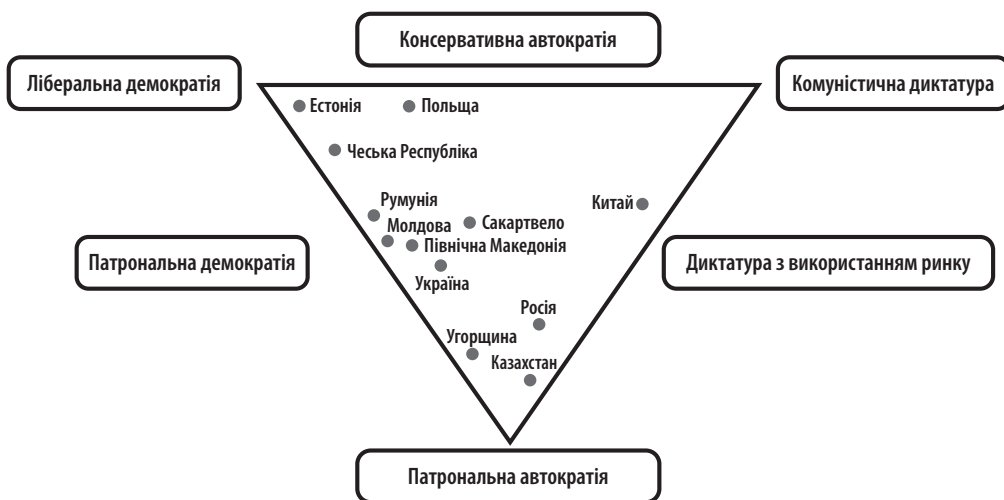
Як показано на рисунку 1, ці ідеальні типи можна розмістити на осі демократія – диктатура та використовувати як точки відліку для ідентифікації конкретних режимів.

Щоб проаналізувати стійкі структури, нам потрібно розширити вісь демократія – диктатура, що можна зробити, подвоївши категорії режимів, запропоновані Корнаї. Таким чином, ми отримуємо типологію із шести режимів ідеального типу:

- 1) ліберальна демократія західного типу, заснована на плюралістичній владі й домінуванні формальних інститутів (Естонія);
- 2) патрональна демократія, що ґрунтується на плюралістичній конкуренції, але з мережею «патрон – клієнт» (Румунія, Україна);
- 3) патрональна автократія, де домінує однопірамідална патрональна мережа, яка руйнує плюралізм і втілює необмежену неформальну владу верховного патрона в політичній та економічній сферах (Угорщина, Росія);
- 4) консервативна автократія, де політична сфера патроналізована, а економічна — ні (Польща);
- 5) комуністична диктатура, яка поєднувала політику й економіку через класичну бюрократичну патрональну мережу (Радянський Союз до 1989 року);
- 6) диктатура, що експлуатує ринок, яка зберігає однопартійну систему, але оперує приватною економікою в різних формах (Китай).

За допомогою шести ідеальних типів ми можемо розширити континуум демократії – диктатури до трикутного концептуального простору, у якому можна розмістити країни регіону (рис. 6).

Рисунок 6. Концептуальний простір режимів із шістьма ідеальними типами та дванадцятьма посткомуністичними прикладами (станом на 2022 рік)

Відкидання аксіоми 2: формальність і неформальність

---

13 Де-юре й де-факто позиції посткомуністичних еліт не збігаються через неформальний патроналізм, який допомагає їм діяти поза межами формальної сфери соціальної дії. Поділ сфер соціальної дії гарантується, якщо актори різних сфер взаємно поважають автономію один одного. Якщо відносини між акторами залишаються довільними, жоден з них не змушений служити волі іншого, а отже, може дбати про свої інтереси. Ситуація змінюється, якщо горизонтальні відносини замінюються вертикальними «патрон – клієнт». Таблиця 1 підсумовує ключові виміри, за якими можна відрізнити посткомуністичні патрональні відносини від непатрональних західного типу.

По-перше, посткомуністичні патрональні відносини є переважно неформальними: вони існують не завдяки бюрократичній, юридично визначеній залежності, а завдяки фактичній владі, якою розпоряджається патрон і яку він може використовувати для здирництва над клієнтом.

Це підводить нас до другого пункту: непатрональні відносини передбачають нормативні правила й безособове надання вигод або покарань певним групам, тимчасом як патрони в патрональних відносинах обирають між акторами на особистій і дискреційній основі. Винагороди, як і покарання, застосовуються за винятковим, особистим дозволом патрона і спрямовані безпосередньо на клієнта, особу чи організацію.

По-третє, патрональні системи зосереджують владу ухвалення рішень у руках одного актора — патрона, і тому повноваження, що надаються в цих системах, є персональними. Це контрастує з ліберальними демократіями західного типу, яким характерні колективні повноваження та ухвалення рішень (тобто рішення ухвалюють органи, а не окремі люди) саме для того, щоб підтримувати безособовість і уникати свавілля. Зрештою, у ліберальних демократіях приватні або громадські організації розвиваються через бюрократичні, інституційні ланцюги з кількома рівнями формально визначених акторів та відповідними процедурами. На противагу цьому, у патрональних

режимах організації, що характеризуються неформальними патрональними відносинами, залежать від клієнтелістських, персональних ланцюжків.

Унаслідок неформального патроналізму актори, де-юре обмежені політичною сферою, можуть діяти поза межами своїх формальних повноважень і здійснювати владу в інших сферах, де є їхні клієнти. Де-факто такі актори діють як члени неформальної мережі, яка співіснує з формальними інституціями, і дотримуються неписаних норм та інтересів мережі, а не відповідають очікуванням формального, конституційного порядку.

Таблиця 1. Порівняння непатрональних і патрональних відносин

	НЕПАТРОНАЛЬНІ	ПАТРОНАЛЬНІ
<i>Інституції</i>	Формальні	Неформальні
<i>Регулювання</i>	Нормативне	Дискреційне
<i>Авторизація</i>	Колективна (авторизація)	Персональна (авторизація)
<i>Управління</i>	Бюрократичні/інституційні ланцюжки	Клієнтські/персональні ланцюжки

14 Великі економічні актори стають олігархами, якщо їхня формальна економічна влада супроводжується неформальною політичною.

Олігарх є найважливішим гравцем в економічній сфері, яка не відокремлена від сфери політичної дії. Він використовує свої законні статки також для побудови політичної влади: економічна влада є публічною, а політична — прихованою. Хоча в ліберальних демократіях заведено називати лобістських головних підприємців ліберальних демократій як «олігархами», насправді ці два поняття різко відрізняються.

По-перше, головний підприємець використовує для лобіювання регламентовані, формалізовані рамки, а з політиком укладає добровільні угоди, у яких обидві сторони прагнуть зміцнити елітні позиції у власній сфері соціальної дії. Саме така ситуація склалася в США, де бізнес-групи намагаються впливати на державне регулювання економіки й надавати підтримку партіям під час виборчих кампаній в обмін на формалізовану систему лобіювання.

Відносини, що впливають на економічну діяльність олігарха, є неформальними й патрональними. У таких країнах, як Росія і Казахстан, олігархи не лобіюють і не конкурують за пропозиції політикам, а отримують посаду згори донизу від глави мережі, верховного патрона.

По-друге, головний підприємець користується нормативним державним регулюванням і привілеями без винятку. Наприклад, у разі тарифів кожен вітчизняний виробник виграє від нижчої інтенсивності конкуренції, і регу-

лювання не може бути здійснене так, щоб надавати перевагу лише деяким обраним акторам. Олігарх, навпаки, може користуватися дискреційним регулюванням й винятковими пільгами, спеціальними законами й неформальними практиками, спрямованими на певних осіб або компанії (теза 81).

По-третє, головний підприємець на вільному ринку стає основним завдяки технічним/організаційним інноваціям, і збереження статусу «головного» не залежить від його особистої відданості де-юре політичним акторам: він може залишатися прибутковим без політичних прихильностей, не кажучи вже про особисті прихильності конкретного політика.

Посткомуністичні олігархи часто отримували провідні позиції в економіці незалежно від ринкових інновацій, забезпечуючи собі монопольні субсидії за допомогою політичної/патрональної підтримки. У Росії багато перших олігархів походило з колишньої комуністичної номенклатури, члени якої отримали ексклюзивні права на перших етапах економічних реформ. За даними соціологів Івана та Соні Селені («Циркуляція або відтворення еліт під час посткомуністичної трансформації Східної Європи», *Circulation or Reproduction of Elites during the Postcommunist Transformation of Eastern Europe*, 1995), у 1993 році 81% колишньої економічної номенклатури все ще перебував на посадах економічної еліти, тимчасом як у Польщі та Угорщині відповідні показники становили 57 та 29% відповідно. Пізніше олігархи в Росії досягли (або змогли зберегти) позиції в медіа, видобутку природних ресурсів та інших галузях за рішенням верховного патрона, Владіміра Путіна. В однопірамідальній системі олігархічне становище цих людей залежить від їхньої відданості патрону. Загалом можна сказати так: що більше успіх економічного актора є результатом дискреційної, патрональної винагороди, а не конкурентоспроможності й ринкових показників, то менше він здатен автономно утримувати та нарощувати свої статки. Коли прибутковість олігарха залежить від збереження привілеїв політичними акторами, їхні неформальні політичні зв'язки потрібні для збереження статусу економічної еліти — і ці зв'язки можуть бути односторонньо вилучені з політичної сфери. Інакше кажучи, олігархи в умовах патрональної автократії не є капіталістами в західному розумінні. Як ідеться в російському анекдоті, вони не мільярдери, а люди, які працюють мільярдерами.

Головний патрон може їх «звільнити», позбавивши олігарха привілеїв і власності де-юре. Хоча олігархи формально є автономними власниками, їхній де-юре статус не збігається з де-факто соціологічною реальністю.

15 Основні політичні актори стають полігархами, якщо їхня формальна політична влада супроводжується неформальною економічною. Коли політичні актори стають патронами в неформальних патрональних мережах, вони керуються вже не окремою політичною логікою, а політико-економічним обґрунтуванням концентрації влади й накопичення особистого багатства. Перефразовуючи Макса Вебера, вони розглядають свою владу як економічні можливості, які привласнили з особистою метою. Звідси походить і категорія полігарха, яка є дзеркальним поняттям до олігарха: їхня політична влада є публічною, а економічна — прихованою.

Хоча їхні статки забезпечуються їхньою політичною позицією та рішеннями, незаконні фінансові переваги полігархів значно перевищують межі привілейованих виплат, які могли б бути пов'язані з їхнім становищем і доходами від класичної корупції. У демократичній державі політик може бути підкуплений і втягнутий у різні корупційні дії. Зазвичай такі випадки ініціюються приватними суб'єктами, як-от (великі) підприємці, за принципом «знизу вгору», коли підприємець отримує сприятливе ставлення з боку держави, а хабар передається політику, який використовує його для власного споживання або, можливо, для зміцнення своїх позицій у державній сфері. Але підприємець не стає політиком, а політик — підприємцем. Вони просто стають корумпованими.

У неформальній патрональній мережі не хабар пов'язує корумпованих акторів між собою. По-перше, полігарх не отримує хабара за здійснення корупційних дій, а вимагає гроші за «кришу» від підлеглих клієнтів. Ті, зі свого боку, можуть не отримувати жодної додаткової плати за виконання рішень патрона, а просто уникати дискреційних покарань. По-друге, могутній полігарх може займатися хизацтвом, відбираючи компанії в неояльних або сторонніх акторів і віддавати їх лояльним клієнтам (теза 84). У такому разі вигодою полігарха є сама компанія, яка стає його фактичною власністю у сфері ринкових дій через клієнтів, якими він розпоряджається. Полігарх отримує гроші не як хабар, а як дивіденд, легалізовану ренту, що досягається незаконно.

Де-юре полігарх постає як політик високого рангу, обмежений політичною сферою. Де-факто ж він проникає в економічну сферу, а також оформляє оренду землі, нерухомість, створює псевдогромадські організації або фонди, що фінансуються державним коштом, а також мережу компаній через економічних підставних осіб, які легально представляють його незаконно набуту власність і владу.

16 Економічна підставна особа — це актор, який має формальну економічну владу, але не може використовувати її за власним бажанням. Ані ліберальні демократії, ані комуністичні диктатури не потребують підставних осіб. Адже в цих режимах кожен є тим, ким він є, незалежно від того, визначено це верховенством права чи примусом. Природа влади та її легітимація збігаються: це було характерно і для різних історичних попередників патрональних систем. Зрештою, феодалський землевласник не залежав від визнання своїх васалів і міг як само собою зрозуміле вважати майно й маєток своїми. В умовах комуністичної диктатури люди на посадах, визначених номенклатурою, були саме тими, про кого говорила офіційна, формальна посада. Ані одна, ані інша система не потребували додаткових гравців, щоб подолати розрив між формальною посадою та реальними повноваженнями.

Однак у патрональних режимах підставні особи використовуються як в економічній, так і в політичній сфері. Економічні підставні особи діють в економічній сфері, але вони є клієнтами в патрональній мережі, підпорядковані волі патрона, який розпоряджається їхніми повноваженнями. На відміну від добровільних відносин між сферами в ліберальних демократіях, патрональні відносини змінюють соціологічний характер політичних та економічних акторів: де-юре право власності на майно економічного актора де-факто здійснює його політичний патрон (табл. 2).

Можна виокремити кілька ідеальних типів підставних осіб, і однією з їхніх ключових відмінностей є права, якими вони можуть користуватися. У низько- та середньорівневих підставних осіб майнові права де-юре й де-факто повністю відокремлені: формальна власність залишається на папері, оскільки підставна особа не має автономії від патрона, який фактично реалізує ці права. Основна функція цих підставних осіб — юридична персоналізація накопиченого багатства патрона: формально зберегти статки патрона, який не міг би володіти ними юридично.

Ситуація лише трохи відрізняється в разі високопоставленої підставної особи, яка бере на себе ще й функцію управління компаніями, що належать патрону. Дозволяючи користуватися певними де-юре правами, патрон фактично делегує власне право на доступ до своєї де-факто власності й управління нею. Але права на вилучення, виключення та відчуження залишаються в руках патрона, який реалізує їх через підставну особу за допомогою неформальних зв'язків.

Таблиця 2. Майнові права економічних і політичних акторів в умовах ліберальної демократії та патрональної автократії

		Ліберальна демократія		Патрональна автократія			
		Власність <i>де-юре</i> = власність <i>де-факто</i>		Власність <i>де-юре</i> ≠ власність <i>де-факто</i>			
Майнові права		Підприємець	Політик	Підставна особа (низького/ середнього рівня)	Підставна особа (високого рівня)	Олігарх	Полігарх (верховний патрон)
Права використання	Доступ	+	-	-	+	+	+
	Виведення коштів	+	-	-	-	+-	+
Права контролю	Управління	+	-	-	+	+	+
	Виключення	+	-	-	-	+-	+
	Відчуження	+	-	-	-	+-	+

17 Неформальний патроналізм правлячої еліти — це специфічне для режиму явище, яке відрізняє посткомуністичні патрональні режими від інших. Правляча еліта — це мережа влади, яка охоплює всіх акторів, що мають політичну владу над функціонуванням державного апарату. Якщо дотримуватися аксіоми про збіг *де-юре* й *де-факто* статусу, то правляча еліта має складатися із формальних носіїв влади. Це справедливо у випадку двох з трьох режимів полярного типу з вищезгаданої трикутної аналітичної структури: ліберальної демократії та комуністичної диктатури (табл. 3). Обидва режими характеризуються домінуванням формальних інститутів, основні особи, які ухвалюють рішення в цих режимах, є членами політичних партій, а належність до владної мережі вимагає формальних політичних зв'язків з партією та/або урядом.

Однак правляча еліта в ліберальній демократії є мультипірамідальною і непатрональною. Це обмежена політична еліта із численними автономними фракціями, а її актори зобов'язані діяти в конституційних межах. В умовах комуністичної диктатури марксистсько-ленінська державна партія має на меті проектувати суспільство за допомогою державного примусу, із чого випливає розширення державної влади у формі бюрократичної однопірамі-

дальної патрональної мережі. Ця мережа, комуністична номенклатура — це реєстр керівних посад, включно з партійними (особи, які ухвалюють політичні рішення на національному й місцевому рівнях) та адміністративними (особи, які ухвалюють рішення в державних компаніях та інших місцях, де виконуються централізовані плани).

У номенклатурі існують насамперед формальні посади, а обрані люди отримують ці посади у вторинному порядку. Інакше кажучи, бюрократична структура є постійнішою, ніж список людей, яких обирають на ці посади. У правлячій еліті патрональних автократій усе навпаки: патрональна мережа, так звана прийомна політична сім'я та її члени є первинними. Насправді мережа виникає переважно поза державою як ієрархія акторів з різних сфер, і після того, як вони захоплюють владу, офіційні посади підлаштовуються під сім'ю або побажання її членів.

Прийомна політична сім'я значною мірою є неформальним явищем. Це означає не тільки те, що її ефективна ієрархія перебуває поза (або над) формальними інститутами держави, а й те, що прийомна політична сім'я не має юридичної форми. Це конгломерат політичних акторів (лідерів партій, членів парламенту, урядовців, суддів, генеральних прокурорів, керівників податкової служби тощо) та економічних акторів (олігархів із ключовими фірмами, банками, медіа, приватними й корпоративними благодійними організаціями тощо), які пов'язані між собою неформальною ієрархією, заснованою на безумовній особистій лояльності верховному патрону, який забезпечує послух шляхом дискреційного використання державної влади. Фактичні рішення вилучені з органів «правлячої» партії та уряду, які, проте, суворо контролюються, і в акторів, які не мають формальної державної влади, але мають міцні неформальні зв'язки з верховним патроном, може бути більше впливу на державні рішення, ніж в окремих партійних лідерів та міністрів, які є лише політичними підставними особами (теза 19).

Таблиця 3. Основні риси правлячих еліт у режимах трьох полярних типів

Обмежена політична еліта (як у ліберальній демократії)	Прийомна політична сім'я (як у патрональній автократії)	Номенклатура (як у комуністичному режимі)
Непатрональна мережа	Неформальна патрональна мережа	Бюрократична патрональна мережа
Мультипірамідална система	Однопірамідална система	Однопірамідална система
Домінування формальних інституцій	Домінування неформальних інституцій	Домінування формальних інституцій

18 Де-факто центром влади є верховний патрон, який у патрональній автократії супроводжується двором патрона. Верховний патрон — це полігарх, який ухвалює остаточні рішення в патрональній автократії. Його слово — закон у політичних та економічних питаннях, тимчасом як інші можуть ухвалювати рішення із цих питань, якщо вони уповноважені верховним патроном, або діяти під його контролем у повсякденних, менш значущих питаннях, у які верховний патрон вирішує не втручатися. Ця центральна позиція впливає з його неформального статусу. Формально верховний патрон зазвичай обіймає посаду глави виконавчої влади, президента або прем'єр-міністра, тимчасом як неформально він є лідером однопірамідалної патрональної мережі.

На відміну від прем'єр-міністра чи президента ліберальної демократії, верховний патрон не «править»: він розпоряджається людьми, статусом і багатством у всіх трьох сферах соціальної дії. Його владні повноваження не відповідають формальним і не обмежуються ними. Звичайно, верховний патрон використовує свої повноваження де-юре, але водночас вони де-факто розширюються, оскільки він колонізує державні інститути в усіх гілках влади через особистих лоялістів. Маючи їх за клієнтів, верховний патрон може на власний розсуд використовувати державну владу, розподіляти винагороди й покарання в політичній, економічній та соціальній сферах.

Близькість до верховного патрона, зокрема прямий контакт з ним, може надати іншим особам повноваження ухвалювати рішення, завоювавши довіру й авторитет верховного патрона. «Двір патрона» складається з найближчого кола осіб, які ухвалюють рішення, деякі з них мають офіційні політичні посади (наприклад, полігархи), а інші — ні (наприклад, деякі олігархи). Прикладом може слугувати класичне дослідження Стівена Вайта та Ольги Криштановської «Всередині путінського двору» (Inside the Putin Court, 2005). У роботі описано три «столи» Путіна:

- президентський кабінет, де присутній президент із членами уряду, тобто орган ухвалення рішень, що відображає модель формалізованої структури влади;
- Рада безпеки, склад якої не збігається з бюрократичними межами (у ній беруть участь люди з різних гілок влади: президентського кабінету, уряду, спецслужб, прокуратури тощо);
- так звана «група чаювання», яка складається з особистих «друзів» Путіна (серед них є як провідні посадовці, так і люди без формальних повноважень чи політичної позиції).

За таких обставин інститути публічної влади перестають бути місцями, де ухвалюються реальні рішення, оскільки вони вилучаються з інститутів і передаються до пулу ухвалення рішень найближчого оточення, найвищого рівня прийомної політичної сім'ї. Двір патрона різко контрастує з королівським двором, демократичним урядом чи комуністичним політбюро, адже йому бракує формальної структури й легітимності. Оскільки прийомна політична сім'я є неформальною мережею, двір патрона також є неформальним органом, хоча «членство» в цьому внутрішньому колі є важливим з погляду фактичної влади ухвалення рішень, а не формальної посади де-юре.

19 **Правляча партія, яка де-юре є носієм влади, стає партією – «привідним пасом» в умовах патрональної автократії.** До розпаду Радянського Союзу марксистсько-ленінська партія, як носій влади, мала організації – «привідні паси», за допомогою яких вона передавала свою волю людям і змашувала механізми її реалізації (профспілки, жіночі організації тощо). У патрональних автократіях правляча партія стає «привідним пасом» неформальної патрональної мережі, прийомної політичної сім'ї. Функція партії полягає в тому, щоб спрямовувати рішення, ухвалені в неформальних органах, у сферу формальних, легітимних інститутів політичного управління.

Партія не ухвалює законів, не формулює політики, не спрямовує країни в певному напрямку. Вона перестає бути центральним актором режиму. Цю роль перебирає на себе двір патрона, неформальний орган, який отримує формальну легітимність для реалізації своєї волі за посередництва партії. Зрештою, він функціонує за лаштунками демократії, де сама партія є політичною підставною особою — підпорядкованим, вторинним суб'єктом, що не ухвалює автономних рішень.

Із цього випливає, що всередині партії не існує внутрішніх фракцій або «розколів» як таких. Хоча фракції є повсякденним явищем у демократичних партіях, і навіть комуністична державна партія може іноді мати «реформаторську гілку» або інші, засновані на цінностях чи інтересах неформальні альянси між офіційними членами, такі явища не існують у партіях – «привідних пасах». Адже партія є простим виконавцем. Не партією політиків, а партією васалів: її члени мають повноваження лише де-юре, а не де-факто, тому не можуть об'єднатися заради спільної мети у фракцію. Конфлікти можуть виникати лише між членами прийомної політичної сім'ї, а бійки, що, як здається, виникають між формальними членами партії, насправді пов'язані з внутрішніми справами неформальної патрональної мережі.

Багатство олігархів і полігархів також не є партійним. Вони мають особисту відданість верховному патрону, а не бюрократичну відданість партійному керівництву. Питання накопичення не вирішуються в офіційних партійних органах, які не мають юрисдикції над грошима або компаніями, що належать до прийомної політичної сім'ї.

20 Професійна державна бюрократія держслужбовців стає сферою діяльності патрональних службовців у патрональній автократії. Панування неформальної патрональної мережі й відповідне верховенство неформальних норм над формальними призводить до руйнування професійної бюрократичної адміністрації згори вниз, як це описав Макс Вебер у «Господарстві і суспільстві».

«Чітко визначена сфера компетенції, що підпорядковується безособовим правилам» розхитана; політичні призначенці відіграють різноманітні ролі у прийомній політичній сім'ї, у межах легітимної сфери управління: підставна особа, урядовець, комісар, управитель, скарбник тощо — формулювання, які точніше описують їхні реальні функції в соціологічному плані, ніж офіційні визначення адміністративних позицій. «Раціонально встановлена ієрархія» порушена; члени прийомної політичної сім'ї вільно пересуваються між нижчими й вищими щаблями державного управління. Руйнується нормативна система «регулярної системи призначення на основі вільного контракту і впорядкованого просування по службі», проводиться тотальна політична чистка, переформатування всього професійного апарату за допомогою різноманітних засобів, а також заміна нормативної системи просування по службі дискреційними механізмами ухвалення рішень. «Технічна підготовка як звичайна вимога» релятивізується; за потреби своєрідні винятки відкривають шлях до посад, які раніше були недоступні без строгої професійної підготовки. Надбавки та майнові права, що додаються до «фіксованої заробітної плати» в міру просування ієрархічною драбиною, усе частіше стосуються сфер, що перебувають далеко за межами легальних джерел доходу.

Бюрократія патрональних слуг контрастує з комуністичною бюрократією апаратчиків. Поза звичайною різницею між формальністю (комуністична диктатура) та неформальністю (патрональна автократія) слід також зазначити, що апаратчики дотримуються лінії, яку диктує партія, і лояльні до партії як організації. Як часто зазначав у лекціях угорський історик Міклош Сабо, «хороший комуніст міцно тримається за партію». Зі свого боку, патрональний слуга доводить доброту й лояльність до (головного) патрона,

переступаючи через формальні (юридичні) правила за наказом патрона. Це не просто заміна організаційної лояльності на особисту: через змушування слуги патрона здійснювати незаконні дії, які караються лише за волею верховного патрона, створюється неформальна субординація, від якої залежить мережа «патрон – клієнт» мафіозної держави. Коли в ліберальній демократії бюрократа звільняють, якщо він скоює злочин, то в патрональній автократії його звільняють, якщо він не скоює злочину, як йому наказали, і, відповідно, не може бути безкарним у разі нелояльності.

21 Функціонування й координація неформальної мережі потребує залучення двох типів неформальних акторів: руки патрона та корупційних брокерів. Хоча в умовах патрональної автократії всі зрештою підкорюються волі верховного патрона, він не може перебувати всюди. Радше координація політико-економічної мережі клієнтів координується через неформальних довірених осіб. «Рука патрона», яка російською називається «смотрящий», діє від імені верховного патрона, наглядаючи й даючи вказівки різними державними та недержавними структурами, що належать до прийомної політичної сім'ї. Соціологині Альона Леденцова і Клаудія Баез-Камарго у праці «Де закінчується неформальність і починається корупція?» (Where Does Informality Stop and Corruption Begin?, 2017) пишуть: «У путінській системі державні інститути контролюються через його “ключові контакти”, “кураторів” і високо персоналізовані методи моніторингу та звітності всередині путінських мереж. Такі практики контролю проникають і в недержавні компанії, які, ймовірно, неформально контролюються “парашутистами” — людьми, призначеними в обхід своїх офіційних керівників і особисто пов'язаними з політичним керівництвом».

З іншого боку, корупційний брокер з'єднує учасників корупційної транзакції як посередник або легітимізує незаконну бізнес-угоду як судовий експерт. За функціями та юридичним статусом можна виокремити два основні типи. По-перше, це так звані «смотрящі», які є корупційними брокерами в органах державної влади, найняті для забезпечення бюрократичного фону та захисту незаконних угод. У непатрональній, класичній корупції вони є представниками бюрократії, за визначенням Макса Вебера, яких вводять в оману епізодичні хабарі. Однак зі встановленням патрональної автократії згори надходить не лише призначення відповідального чиновника, а й накази щодо його подальшої діяльності як корупційного брокера. Так, «смотрящі» стають керівниками органів забезпечення правопорядку, членами тендерних комітетів, суддями тощо.

Іншим важливим типом корупційних брокерів є проєктувальник корупції, функція якого — шукати й надавати відповідну правову та інституційну (де-юре) форму корупційним намірам (де-факто). Проєктувальниками корупції можуть бути фізичні особи, як з корупційними брокерами, що керують (міжнародним) «відмиванням» коштів, або фірми, основна функція яких — сприяти переходу державних коштів у приватні руки. В останньому випадку цю функцію виконують юридичні фірми, тендерні компанії, компанії з управління проєктами тощо.

22 Неформальний патроналізм відрізняється від неформальності в комуністичних диктатурах тим, що надає владу особам, які перебувають поза формальною ієрархією. У комуністичних диктатурах неформальні відносини існували між членами номенклатури у формі особистих стосунків, неформальних усних команд та усних домовленостей. Але такі відносини формувалися всередині формальної мережі, тобто між де-юре членами номенклатури та з повагою до бюрократичної ієрархії партії. Класична література з «кремлінології», вивчаючи конфлікт за лідерство й відмінності в рівнях влади між тими, хто формально перебуває на однакових позиціях, не може ігнорувати того, що навіть саме питання про неформальну владу має сенс лише в межах формалізованої партійної структури. Адже без членства в політвиконкомі ніхто не може здійснювати реальну владу та впливати на ухвалення рішень, а виключення з політвиконкому супроводжується втратою владних прерогатив.

На противагу цьому, неформальний патроналізм переважає формальні інститути. Неформальні відносини не передбачають формального статусу актора й можуть дозволити особі, яка не має політичної позиції, отримати політичну владу. Неформальні зв'язки формуються як між тими, хто має формальну владу, так і між тими, хто її не має, а мережа, що виникає в результаті, виходить за межі формального інституційного середовища. Прийомна політична сім'я охоплює різного роду полігархів, олігархів і підставних осіб, які пронизують широкий спектр інститутів у політичній сфері (від парламентських фракцій через спецслужби до судових органів), а також в економічній (від корпорацій через фонди до гігантських фінансово-промислових конгломератів) та громадській сферах (від де-факто урядових неурядових організа-

цій, або ГОНГО¹, до церкви-клієнта). У деяких випадках формальне партійне членство збігається з належністю до прийомної політичної сім'ї, але це зовсім не обов'язково. Неформальні патрональні мережі використовують формальні інститути так, як це потрібно, але в інших випадках неформальність замінює формальність як основну визначальну ознаку влади, права й поведінки еліти.

Таблиця 4. Неформальність у комуністичній диктатурі та патрональній автократії

Неформальність...	
в умовах комуністичної диктатури (бюрократичний патрональний режим)	в умовах патрональної автократії (неформальний патрональний режим)
Неформальність існує навколо формальних інституцій (відносини, що формуються між формальними членами політбюро)	Неформальність переважає над формальними інституціями (відносини між акторами з формальними й неформальними повноваженнями)
Відсутність неформальних владних повноважень (у тих, хто має владу, має бути офіційна посада в партії)	Неформальні владні повноваження (ті, хто не має офіційних партійних чи державних посад, можуть також мати владу)
Посади де-юре спричинюють владу де-факто (члени політбюро ухвалюють рішення)	Посади де-юре можуть не передбачати фактичної влади де-факто (члени уряду можуть бути політичними підставними особами)

23 Неформальний патроналізм відрізняється від неформальності в ліберальних демократіях тим, що позбавляє формальні органи їхньої фактичної ролі в ухваленні рішень. У ліберальних демократіях неформальність може проявлятися на рівні еліт як неформальні домовленості, укладені до офіційних (наприклад, парламентських) дебатів між політичними акторами. Та коли політики домовляються поза офіційними органами, вони діють секретно, щоб приховати від громадськості справжні мотиви й домовленості. Але ті, хто ухвалює рішення, де-факто й де-юре залишаються тими самими: ті самі люди, які мають формальне право ухвалювати рішення, укладають і неформальні угоди.

На противагу цьому, офіційні органи, що ухвалюють рішення в патрональних автократіях, стають організаціями – «привідними пасами», позбавленими реальної влади на користь прийомної політичної сім'ї. Одна група неформально пов'язаних людей ухвалює рішення, деякі з них мають політичну владу де-юре, але виходять за межі своїх формальних повноважень (як президент/

1 Ідеться про створені державою недержавні організації. Англomовна аббревіатура GONGO (від Government-Organized/Operated Non-Governmental Organization) досить відома й в україномовному просторі часто позначається як ГОНГО. – Прим. пер.

прем'єр-міністр, верховний патрон), а деякі не мають політичної влади де-юре (як олігархи з найближчого оточення), тимчасом як інші, що представляють і голосують за ці рішення у формальній, прозорій інституційній сфері, роблять це не самостійно, а відповідно до формальних повноважень.

У патрональній автократії важлива неформальна позиція: ті, хто близький до верховного патрона, мають владу ухвалювати рішення, з формальними чи неформальними повноваженнями, тимчасом як ті, хто перебуває всередині партії, але не належить до найближчого оточення верховного патрона, не ухвалюють рішення й не є «політиками». Вони мають вигляд політиків, та насправді є політичними підставними особами — клієнтами, що, як і економічні підставні особи, не можуть використовувати свою формальну владу автономно, за власним бажанням. У їхньому випадку «омерта» — кодекс мовчання — поширюється навіть на рідкісні публічні виступи, й ані громадськість, ані опозиція не вважають їх політичними суб'єктами влади, яких можна було б притягнути до відповідальності. Людей, які виконують більшість функцій державної влади в умовах патрональної автократії, практично можна вважати політичними підставними особами верховного патрона, розташованими на різних рівнях. Їхня роль полягає в тому, щоб спрямовувати рішення, ухвалені за межами законодавчо визначених інститутів, у легітимну сферу політичної дії. Вони є публічним проявом неформального врядування і завдяки формальному становищу і статусу долають розрив між формальною та неформальною сферами. Таблиця 5 узагальнює основні відмінності між неформальністю в ліберальних демократіях і патрональних автократіях.

Таблиця 5. Неформальність у ліберальній демократії та патрональній автократії

Неформальність...	
в умовах ліберальної демократії (непатрональний режим)	в умовах патрональної автократії (неформальний патрональний режим)
Неформальність не позбавляє формальні органи їхньої фактичної ролі в ухваленні рішень (неформальні угоди укладаються між де-юре особами, які приймають рішення)	Формальні органи, що ухвалюють рішення, стають організаціями — «привідними пасами» (неформально прийняті рішення виконуються особами, які ухвалюють рішення де-юре)
Неформальність існує заради секретності, не скасовуючи формальних обмежень і ролей	Неформальність існує для того, щоб скасувати формальні обмеження та ролі
Неформальні норми існують як рутинізація культурної «найкращої практики» (неформальні норми не нав'язуються примусово)	Неформальність проявляється у неформальних відносинах «патрон – клієнт» між членами прийомної політичної сім'ї (неформальні накази примусово виконуються верховним патроном за допомогою інструментів публічної влади)

24 Неформальний патроналізм відрізняється від кумівства тим, що він не є добровільною співпрацею рівних сторін. «Кумівський капіталізм» — це крилатий термін для корумпованих систем на кшталт посткомуністичних, що позначає режим, коли провідна політична еліта надає дискреційні послуги своїм друзям і членам сім'ї. Але термін «друг» або «кум» у контексті корупційних домовленостей передбачає, що сторони чи партнери перебувають в однаковому статусі (навіть якщо вони виступають у різних ролях) і мають на увазі добровільні домовленості (випадкові, хоча й повторювані), які можуть бути припинені або продовжені будь-якою стороною на власний розсуд, без примусу іншої сторони. Існує вільний вхід у відносини, як і вільний вихід з них. Натомість у патрональній мережі немає ні вільного входу (є тільки вступ, отримання доступу чи примусова покірність), ні вільного виходу (лише виключення).

У межах патрональної мережі люди перебувають в ієрархії, що складається з вертикалі підпорядкування із сильним елементом безумовності та нерівності у владі. Головний патрон може звільнити олігарха, а олігарх не може звільнити верховного патрона. У відносинах «патрон – клієнт» один з учасників — клієнт — є васалом (тобто підлеглим) іншого — патрона, а глава мережі, верховний патрон, ухвалює рішення про розподіл багатства і статусу між клієнтами.

У патрональній демократії на кшталт України жодна патрональна мережа не має повної влади над державою, а в олігархів є більше можливостей і засобів для здійснення контролю над політичними акторами (теза 40). Однак у патрональній автократії на зразок Росії вже не лишається відкритим питанням, хто є лідером, хто від кого залежить, хто віддає накази, а хто їх виконує. Очевидно, що верховний патрон є «босом», і де-факто не існує жодної підзвітності еліти з боку олігархів. На відміну від цього, кумівство — це відносини не «патрон – клієнт», а скоріше «клієнт – клієнт» з рівними партнерами, які використовують свої неформальні зв'язки для корупційних оборудок лише зрідка, в окремих випадках, а не як частину корупційної мережі регулярних операцій («хабарі» або «кришування»). Постійні ланцюги васалітету характерні для патрональних мереж, де патрон на вершині мережі стає основним ініціатором корупції, або використання державних ресурсів для отримання особистої вигоди (теза 86).

Відкидання аксіоми 3: від конституційної до мафіозної держави

---

25 За мотивацією правлячої еліти можна виокремити різні категорії держав: держави суспільного інтересу, держави, що реалізують ідеологію, та держави, що реалізують інтереси еліти. Держава — це інститут, за допомогою якого правляча еліта здійснює монополію на легітимне застосування насильства для видобутку, управління й розподілу ресурсів у межах певної території. Загальноприйнята аксіома про те, що держава має служити суспільному благу, є лише однією з альтернатив: держави можуть функціонувати на основі різних панівних принципів, які залежать від цілей, базової програми та ставлення правлячої еліти до управління (табл. 6). Виокремивши різні принципи функціонування держави, ми можемо провести найбільш фундаментальну лінію поділу між різними концепціями держави.

По-перше, такі концепції, як «держава загального добробуту» та «держава – нічний сторож», ґрунтуються на принципі суспільного інтересу. Це означає, що правляча еліта прагне використовувати політичну владу для реалізації цінностей, ідеології для просування інтересів соціальних груп, які перебувають поза політичною сферою та самою правлячою елітою (наприклад, економічного класу). «Суспільний інтерес» складається з конкретних інтересів конкретних соціальних груп, які правляча еліта вирішує вважати пріоритетними, тимчасом як питання про те, яким саме інтересам має служити держава, вирішується у відкритому, прозорому та формалізованому процесі громадського обговорення, до якого залучаються всі зацікавлені групи суспільства (теза 43). Поважаються основні права і свободи всього населення: відповідно до цього принципу, правлячі еліти намагаються отримати політичну владу для реалізації своїх цілей, але не прагнуть до одноосібного володіння нею. Правлячі еліти конкурують у межах конституційних правил гри та дискутують з питань державної політики, виходячи з певних ідеологічних, лівих чи правих позицій. Якщо з'являється елемент монопольного володіння політичною владою, ми переходимо від принципу суспільного інтересу до принципу впровадження ідеології. Так відбувається в державі – партії комуністичної диктатури, де самовизначений суспільний інтерес замінюється своєрідним приписаним інтересом, визначеним самою державою – партією, керованою ідеологією.

Третім принципом у нашій системі є принцип інтересу еліти, який складається з двох мотивів — монополізації влади та накопичення особистого багатства. Правляча еліта намагається одноосібно володіти політичною владою через розширення формального й неформального впливу на політичну сферу, забезпечуючи свою безальтернативність (руйнуючи автономію і владу суперницьких акторів), а це, у кінцевому підсумку, призводить до монополізації політичної влади і, як наслідок, до необмеженої влади, яка використовується для збагачення верхівки правлячої еліти та тих, хто перебуває на нижчих рівнях її периферійної мережі «патрон – клієнт». Концепції держави від «клептократії» до «неопатримоніалізму» та «мафіозної держави» належать до цієї категорії держав, заснованих на інтересах еліти, про що ми поговоримо нижче. Ключовим моментом тут є те, що через стійкі структури, які призводять до патримоніалізації та неформальних патрональних мереж (теза 10), найкраще для посткомуністичних країн підходять державні концепції, що ґрунтуються на принципі інтересу еліти. Посткомуністичні режими не є ані «державами загального добробуту» в західному розумінні, ані «державами-партіями» в колишньому, комуністичному розумінні: більшість з них організовані і функціонують, так чи інакше, за логікою неформального патроналізму.

Таблиця 6. Принципи функціонування держави ідеального типу (на прикладі державних концепцій)

	Ідеологія (спрямована на використання політичної влади для реалізації цінностей на соціальному рівні)	Монополізація влади (спрямована на виключне володіння політичною владою)	Накопичення особистого багатства (з метою використання політичної влади для особистого збагачення)
Принцип суспільного інтересу (наприклад, соціальна держава в умовах ліберальної демократії)	×	–	–
Принцип впровадження ідеології (наприклад, держава-партія в умовах комуністичної диктатури)	×	×	–
Принцип інтересу еліти (наприклад, мафіозна держава в умовах патрональної автократії)	–	×	×

26 Держави, що діють за принципом інтересів еліти, можна розрізнити за чотирма основними параметрами: актор, дії, спрямовані на державні інститути, та дії, спрямовані на власність і законність. Хоча такі поняття, як «клептократія» і «кланова держава», добре відомі, їх часто використовують як синоніми, без чіткого визначення структури режиму, що стоїть за цими ярликами, а також без чіткого логічного порядку між цими категоріями. Такий порядок можна створити на чотирьох основних інтерпретаційних рівнях. На кожному з них поняття розглядаються як ступені на тій самій шкалі, де послідовні типи держав також містять характеристики держав, що передують їм у ряду (табл. 7).

Перше питання полягає в тому, якою є природа правлячої еліти. У цьому контексті ми можемо говорити про державу, де правляча еліта має переважно неформальний характер (мережева держава); державу, де правляча еліта є не тільки неформальною, а й патрональною мережею (патрональна); і про державу, де ця неформальна патрональна мережа також містить характеристики патріархальної сім'ї (кланова).

Друге питання полягає в тому, як відбувається привласнення інститутів. У цьому контексті можна говорити про держави, з якими правляча еліта поводить себе як зі своїми приватними володіннями, але легітимно (патримоніальна або султаністська держава); і про ті, з якими вона чинить так само, але нелегітимно, імітуючи верховенство права за формальними інституційними межами демократії (неопатримоніальна або неосултаністська).

Третє питання — як відбувається присвоєння власності. У цьому контексті ми можемо говорити про державу, яка легально стягує надмірні податки й розподіляє доходи від них (рентоорієнтована держава); державу, що робить те саме нелегально (клептократична); державу, яка, крім вищезгаданих методів, також здійснює хижацтво, тобто насильницько захоплює компанії та іншу негрошову власність для лояльних членів правлячої еліти за допомогою державного насильства (хижацька).

Й останнє питання — яким є правовий статус дій, що ґрунтуються на інтересах еліти. У цьому контексті ми можемо говорити про державу, у якій корупція хоч і поширена, та є не що інше, як хабарництво, котре здійснюється час від часу й переважно акторами на нижчих рівнях влади (корупційна держава); державу, де корупція поширюється на урядових акторів і з цією метою ухвалюються певні закони (захоплена); і державу, якою керує сама правляча еліта як злочинною організацією (кримінальна).

Також потрібно враховувати, що це лише часткові типи: вони ідентифікують державу лише з одного аспекту, не враховуючи інші. Але саме їхня часткова природа допомагає нам використовувати їх одночасно або комбінувати для опису держави, заснованої на інтересах еліти, у повному обсязі.

Таблиця 7. Концептуалізація держав, підпорядкованих інтересам еліти

	Підстава для використання терміна	Альтернативні терміни, що використовуються для опису інтересу еліти в посткомуністичних режимах
1.	Актор	Мережева → патрональна → кланова держава
2.	Дії, спрямовані на державні інститути	Патримоніальна/султаністська → неопатримоніальна/неосултаністська держава
3.	Дії, спрямовані на власність	Рентоорієнтована → клептократична → хижацька держава
4.	Законність	Корумпована → захоплена → злочинна держава

27 Мафіозна держава — це держава, яка поєднує кланову, неопатримоніальну, хижацьку та кримінальну держави. Журналісти використовують термін «мафіозна держава» для позначення держав, що мають тісні зв'язки з організованою злочинністю та/або є особливо агресивними й використовують жорстокі, «мафіозні» методи для утримання влади. Однак у нашій науковій дискусії термін визначено так, що мафіозній державі не потрібна жодна із цих характеристик. Мафіозна держава — це не симбіоз держави й організованої злочинності, а держава, яка функціонує як мафія — і не в плані незаконної діяльності як такої, а з погляду внутрішньої культури та управління.

Історик Ерік Гобсбаум у книзі «Первісні повстанці» (Primitive Rebels, 1965) пише, що мафія — це прийомна сім'я, «форма штучної спорідненості, яка накладає на договірні сторони найбільші та найурочистіші зобов'язання взаємодопомоги». Водночас мафія, яку він описує, є класичною мафією — можна сказати, формою організованого злочинного світу, що існує в суспільстві, побудованому на засадах сучасної рівності прав. Патріархальна сім'я в цьому контексті є претендентом на монополію держави на насильство,

а спроба узаконити повноваження, якими наділений глава сім'ї, наштовхується на опір і гальмується державними органами публічної влади в міру можливостей.

Мафіозна держава — можна сказати, організована політична верхівка — є проектом утвердження влади патріархальної глави сім'ї на рівні країни, в усіх органах демократичної інституційної системи, зі втручанням у повноваження держави та її інструментарій. У порівнянні з класичною мафією, мафіозна держава реалізує ту саму визначальну соціологічну ознаку в іншому контексті, роблячи патріархальну сім'ю не претендентом на державний суверенітет, а її володарем. Те, що класичною мафією досягається за допомогою погроз, шантажу і, якщо необхідно, насильницького кровопролиття, у мафіозній державі — безкровним примусом держави, якою керує прийомна політична сім'я.

З погляду моделей правління, здійснення суверенної влади «хрещеним батьком» (верховним патроном) у патріархальній сім'ї, домогосподарстві, маєтку і країні є тотожними концептами. На всіх цих рівнях дотримуються однакових культурних моделей застосування влади. Як патріархальний глава сім'ї вирішує особисті й майнові питання, а також визначає статус (статус, який регулює всі аспекти особистих ролей і компетенцій серед «людей його домогосподарства»), так і глава прийомної політичної сім'ї є лідером країни, де переосмислена нація символізує його «домогосподарство» (патримоніум). Він не керує, а розпоряджається людьми; у нього є своя частка, він вершить правосуддя і ділиться цією часткою і правосуддям з «людьми свого дому», своєю нацією, відповідно до їхніх статусу й заслуг. Крім того, як класична мафія усуває «приватний бандитизм», мафіозна держава також прагне покласти край анархічній корупції, замінивши її централізованим і монополізованим примусом до сплати данини, організованим згори. По суті, мафіозна держава — це бізнес-підприємство прийомної політичної сім'ї, кероване за допомогою інструментів публічної влади, приватизована форма держави-паразита. Точніше кажучи, мафіозна держава поєднує поняття, які раніше асоціювалися з політико-економічними кланами, патримоніалізмом, хижацтвом і криміналом (табл. 8).

Таблиця 8. Визначення посткомуністичної мафіозної держави

	Підстава для використання терміна	Термін, що стосується певної особливості мафіозної держави	
1.	Актор	Кланова держава	
2.	Дія, спрямована на використання сили	Неопатримоніальна / неосултаністська держава	
3.	Дія, спрямована на власність	Хижацька держава	
4.	Законність	Кримінальна держава	

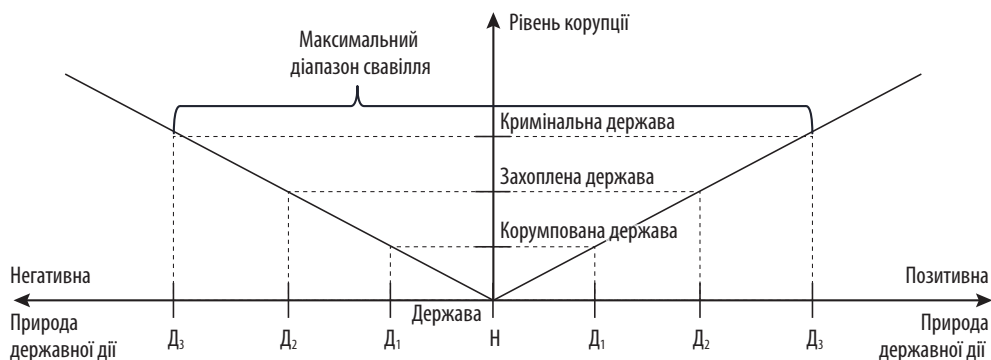
28 Мафіозна держава відрізняється від конституційної держави ліберальної демократії діапазоном свавілля державних дій.

З одного боку, ці типи держав належать до різних груп: мафіозна втілює інтереси еліти, тимчасом як конституційна — суспільства. З іншого — головна відмінність між ними може бути зафіксована в аспекті нормативності: чи є дії держави переважно нормативними, а їхні наслідки залежать від об'єктивних і формальних критеріїв, однаково застосовуваних до всіх (безособові, без подвійних стандартів), або ж вона є переважно дискреційною, а її наслідки залежать від суб'єктивних і неформальних критеріїв, що дають змогу по-різному ставитися до людей залежно від їхньої ідентичності (індивідуальні, з подвійними стандартами). У мафіозній державі замість нормативних державних благ, характерних ліберальним демократіям, переважають персоналізовані винагороди й покарання, а замість нормативних правил — одноосібні рішення верховного патрона й інструментальне, дискреційне застосування закону.

Хоча мафіозна держава зберігає низку законодавчо встановлених податків і пільг і втручається в правову систему з метою винагороди або покарання лише в разі потреби, державне свавілля має у своєму розпорядженні набагато ширший спектр інструментів, ніж це характерно конституційній державі або державі загального добробуту. Окупувавши й політично взявши під патронат інститути публічної влади, лідер мафіозної держави у своїх рішеннях може рухатися по набагато ширшому «діапазону свавілля», ніж у випадку з політичною елітою ліберальної демократії. Загалом що ширший спектр інституційних повноважень перебуває під дискреційним контролем тієї самої особи або мережі, то ширшим є пов'язаний з ним діапазон (рис. 7). У захопленій державі патрональна мережа може використовувати одну місцеву чи державну установу або регуляторний орган; у мафіозній державі верховний патрон може використовувати парламент, податкову, генерального прокурора тощо

як частини єдиного корумпованого механізму, що спільно здійснюють дискреційні дії.

Рисунок 7. Діапазон свавілля (співвідношення між характером корупції та діями держави)

Легенда: **Н**: нормативна дія;

D₂: дискреційна дія як структурне відхилення;

D₁: дискреційна дія як неструктурне відхилення;

D₃: дискреційна дія як складова частина.

Примітка: пунктири використано для наочності.

29 Мафіозну державу від держави розвитку відрізняє неформальність та особисте збагачення на основі лояльності, а не формальність й накопичення капіталу на основі політики. Концентрація влади та максимальний діапазон свавілля є спільною рисою мафіозної держави і держави розвитку. Тому автори, які виділяють мафіозну державу, часто плутають її з державою розвитку, стверджуючи, що вона «обирає переможців» ринкової конкуренції так само, як це роблять держави розвитку, такі як Південна Корея та Сингапур. Однак мотив накопичення особистого багатства не є головною метою державних діячів у державах розвитку. Тісні економічні й родинні зв'язки між бюрократами та підприємцями можливі, але це не є основою їхньої підтримки. Держава має намір сприяти не накопиченню статків певних людей, незалежно від їхніх економічних показників, а формуванню капіталу певних компаній відповідно до відкритої економічної політики, вимірюючи ефективність у безособових критеріях, як-от конкурентоспроможність на зовнішніх ринках (так звана «експортноорієнтована індустріалізація»). Держава розвитку, також покладається на формальну бюрократію, а не на патримоніальну логіку неформальних патрональних режимів, тимчасом як особистість чи харизма лідера також не відіграє великої ролі в цій системі.

Хоча дискреційне державне втручання природним чином створює ренту (теза 81), її розподіл у державі розвитку залежить від співвідношення політичної сили й відносин між бізнес-групами. Інакше кажучи, у таких держа-

вах відбувається висхідний процес пошуку ренти, а не низхідний розподіл на основі лояльності до верховного патрона. Водночас цілі промислової (державної) політики ніколи не ігноруються повністю задля збагачення членів прийомної політичної сім'ї (можливо, зовсім неконкурентоспроможних). Це різко контрастує з практикою патрональних автократій. В Угорщині Лорінц Месарош, друг дитинства Віктора Орбана й колишній голова його рідного села, перетворився з газового слюсаря, який за двадцять років накопичив скромні статки обсягом близько 30 мільйонів форинтів (приблизно 93 тисячі євро у 2010 році) на найбагатшу людину Угорщини з близько 479 мільярдами форинтів (десь 1,5 мільярда євро у 2021 році) завдяки внутрішнім тендерам на державні закупівлі, тимчасом як він майже нічого не випускав на експорт або на відкритий ринок. Де-юре власник широкого портфеля політичних та економічних активів, Месарош є економічною підставною особою Орбана (теза 16) — це ще один феномен, який відрізняє патрональні режими від режимів розвитку. Адже глава виконавчої влади в державі розвитку зазвичай не має економічних підставних осіб, які накопичували б особисте багатство завдяки дискреційній державній підтримці.

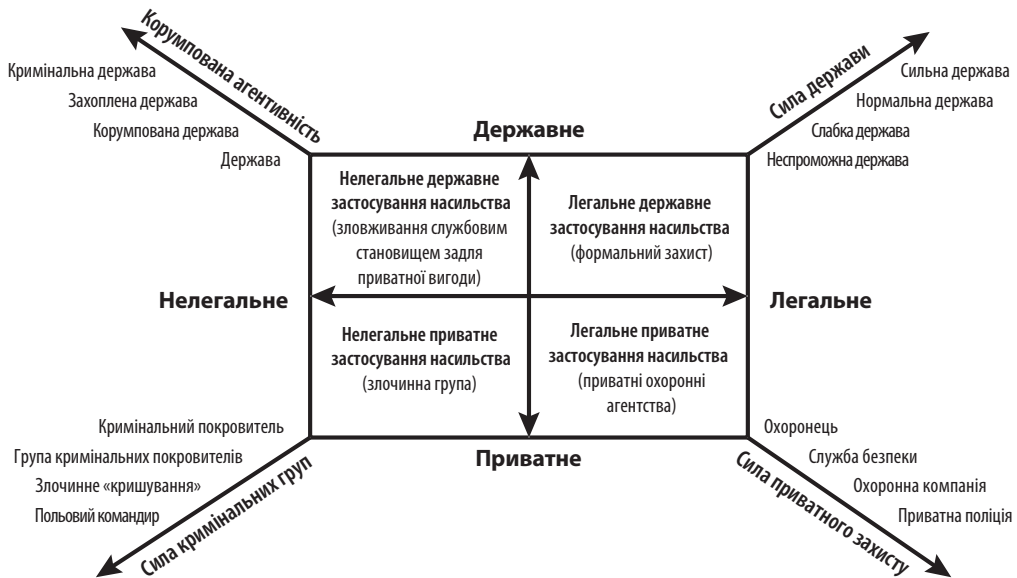
30 Мафіозна держава відрізняється від неспроможної держави (failed state) олігархічної анархії, яка з'явилася в Росії та Україні в 1990-х. Стабільність держави після зміни режиму збереглася без жодного розриву в Західнохристиянському історичному регіоні, де перехід був здійснений за допомогою більш професійного бюрократичного апарату, і в тих країнах Ісламського регіону, де самі комуністичні структури — особливо вищі щаблі партійної і спецслужбової номенклатури — безпосередньо трансформувалися в «реформовані» національні центри влади. Однак у Східноправославному історичному регіоні не відбулося повної передачі попередньої влади й не було раціонально-бюрократичних засад. У цьому регіоні зміцнення державної влади залежало від динаміки суперницьких мереж «патрон – клієнт», і часто минали роки, перш ніж виникала повноцінна держава як місцевий монополіст на легітимне застосування насильства в країні.

Вадім Волков у книзі «Силowe підприємство» (2002) пояснює, що коли нова російська держава була неспроможна захистити майнові права й забезпечити виконання укладених договорів, чимало людей і компаній звернулися до так званих «силових підприємців», які перейшли зі світу організованої злочинності на раптово звільнений ринок для захисту й нападу. Слабкість центрального контролю унеможливила появу мафіозної держави та перерозподіл прав власності за принципом «згори донизу», але це також

відкрило двері для незаконних і часто насильницьких рейдерських захоплень підприємств (так зване рейдерство) злочинцями й окремими представниками державної бюрократії (теза 82).

У неспроможній державі хижактво, за висловом регіонального експерта Станіслава Маркуса, є наслідком того, що державні актори не в змозі контролювати державний апарат, а представники останнього використовують свої повноваження, як «піраньї». У мафіозній державі найвищий представник влади, верховний патрон, може виступати і як хижак, і як координатор хижаків. Піраньї в таких умовах є або прислугою центрального хижака, або деградують до риб-чистильників, що поїдають залишки їжі з пащі акули, яка терпить цю «крадіжку», якщо кількість здобичі, втраченої рибами-чистильниками, є мізерною.

Рисунок 8. Силіві актори різної сили за дихотомією державне/приватне й нелегальне/легальне

Досліджуючи континуум між цими двома протилежностями, ми можемо виокремити різні типи силових акторів уздовж осей «легальне/нелегальне» й «державне/приватне» (рис. 8). У межах одного режиму можуть співіснувати актори з різних сфер, і вони не діють ізольовано. Вони можуть наймати одне одного (наприклад, коли правова держава звертається до легальної охоронної компанії або кримінальна держава звертається до приватних злочинців чи злочинних угруповань для виконання певних завдань), якщо цього потребують їхні інтереси.

Феномен *sui generis*: прийомна політична сім'я

---

31 З імперського періоду Росію очолювали різні типи правлячих еліт: від феодальної еліти до номенклатури та прийомної політичної сім'ї. Щоб проілюструвати відмінності між правлячими елітами протягом історії, візьмемо одну з найбільш важливих і характерних представників посткомуністичних країн — Росію. Протягом усієї її історії ми можемо легко простежити трансформацію патрональних мереж (табл. 9). До Лютневої революції 1917 року цар мав найбільшу владу, а еліта його патрональної мережі формувалася зі службового дворянства й феодальних маєтків. Революція поклала початок новій формі патрональної мережі, яку очолював генеральний секретар партії, а наповнювала здебільшого партійна номенклатура. У президентській системі, що виникла після розпаду комуністичної та стабілізувалася до кінця 1990-х, еліта патрональної мережі набуває форми прийомної політичної сім'ї.

Термін «правляча еліта» є нейтральним і сам по собі не стосується ні організаційного складу, ні структури, ні внутрішніх відносин усередині еліти, ні навіть її легітимації. Однак коли ми говоримо про правлячу еліту патрональної мережі, це неявно включає її безпосередню ієрархічну природу. У монархічній Росії членами правлячої еліти ставали за народженням, з огляду на дворянський статус. Прерогативи еліти вкладалися в елітарного індивіда. Можна було когось піднести до цього кола, прийняти до нього, але нікого не можна було позбавити статусу через нелояльність. Для зрадника покарання могло означати втрату життя, свободи чи майна, але не статусу. А от з комуністичною номенклатурою відносини були протилежними: еліта складалася з того, що можна назвати знеособленим реєстром владних позицій. Тут фіксувалася посада, а не статус людини; людину на посаді могли змінити за примхою генерального секретаря партії.

Проте правляча еліта як царських, так і комуністичних патрональних мереж — чи то за особистим статусом, чи то за реєстром безособових посад, мала формалізовані правила для прийняття й вилучення. Зовсім інакша ситуація з посткомуністичною неформальною патрональною мережею, яку до 2003 року Владімір Путін перетворив на однорівневу піраміду і в якій формальні й неформальні ролі та позиції перемішуються в непрозорому, невідвладному відстеженню конгломераті. У наступних пунктах ми розглянемо відмінності між історичними типами еліт, а також історичну та теоретичну концепцію «правлячого класу».

Таблиця 9. Формальна посада верховного патрона, «орган», що ухвалює рішення, та тип патрональних мереж у Росії

	Формальна посада верховного патрона (як глави виконавчої влади)	Правлячий «орган» (центр ухвалення рішень)	Правляча еліта за типом патрональних мереж	Тип патрональної держави
До 1917	Цар	Двір	Службова шляхта, феодалні «стани»	Феодална держава
1917–1991	Генеральний секретар партії	Політбюро	Номенклатура	Держава-партія
Після 2003	Президент	Двір патрона	Прийомна політична сім'я	Мафіозна держава

32 Прийомна політична сім'я не є феодалною елітою. За історичною аналогією, феодалні еліти та стани іноді використовуються для опису правлячої еліти в умовах патрональної автократії. Основна паралель, на якій будується аналогія, — це патроналізм: постійна васальна залежність від єдиного сеньйора, відносини «власник – раб» між королем (поміщиком тощо) та його підданими, а також поширеність кумівства, важливість двору й центральне місце особистої влади у владній ієрархії. Однак права та обов'язки у феодалному ранговому устрої були легітимними, формалізованими в законі.

Феодална метафора підходить для висвітлення практики влади, але у випадку феодалних попередників реальна природа влади та її правовий статус збігалися у своєрідній природній гармонії, не підпорядкованій жодним незаконним механізмам, як це відбувається в посткомуністичних режимах.

Король де-юре залишався королем, а не обмеженим конституцією президентом чи прем'єр-міністром; водночас вони не говорили, що не мають нічого спільного з багатством своєї родини чи баронів; вони також не приховували власних статків під іменем конюха, бо не потребували економічних підставних осіб.

У прийомній політичній сім'ї немає організації корпоративного типу, відокремлених позицій стосовно верховного патрона й корпоративної усвідомленості. Крім того, феодалські стани перебували в певних легітимних договірних відносинах зі своїм паном (монархом), з правами та обов'язками, що обмежували як аристократію, так і самого монарха. Нижчі за короля стани наполягали на своїх законних правах і були готові їх захищати. Натомість у прийомній політичній сім'ї не тільки відсутня формальна організація і набір обов'язкових правил, а й верховний патрон, який є патріархальним главою сім'ї, має найвищу владу над статусом у межах однопірамідальної мережі.

Це пов'язано з ключовим фактором: оскільки влада здійснюється незаконно, можливість системної компрометації накладає на членів мережі ще більше покори верховному патрону.

Люди, які використовують феодалську аналогію, вірять, що вона фокусує увагу на центральному елементі режиму (тобто на відносинах «патрон – клієнт»). Однак ігнорувати неформальність означає випустити з уваги той факт, що верховний патрон може шантажувати своїх клієнтів, погрожувати переслідуванням за злочини, які вони скоїли. Оскільки функціонування неформальної мережі не збігається з формальними нормами, це неминуче призводить до постійних порушень законності, а верховний патрон має можливість активувати (політично вибірково) забезпечення правопорядку у випадках нелояльності (тези 59–60). Це підводить нас до останнього пункту, про який ми вже згадували: «правозастосування» у випадку з нелояльним членом феодалської еліти могло означати втрату життя, свободи чи майна, але не статусу. В умовах патрональної автократії члени прийомної політичної сім'ї, позбавлені спадщини, втрачають і свій статус — спочатку в неформальній, а потім, як наслідок, й у формальній сфері.

33 **Прийомна політична сім'я не є класом.** На Заході зникнення феодалізму й поява буржуазного суспільного устрою означали формування класового суспільства — соціальної стратифікації, створеної капіталізмом, де як спільність інтересів усередині груп, так і відмінність стимулюється поділом праці та капіталістичним способом виробництва. Клас — це суто економічне явище, але його часто використовують у контексті посткомуні-

тичних правлячих еліт, підкреслюючи їхнє виняткове багатство й те, що ключові економічні актори («капіталісти») є одними з головних бенефіціарів режиму.

Але прийомна політична сім'я не виникає в капіталістичному суспільстві правової рівності й не досягає виняткового становища в результаті безособових сил ринкової конкуренції. Прийомна політична сім'я не є суто економічним феноменом. Це феномен взаємодії сфер соціальної дії, а багатство її членів походить від інструменталізованої правової системи, за якої нормативний статус правової рівності підривається дискреційним державним втручанням і законами, доволіно пристосованими до окремих осіб і підприємств (теза 57).

Прийомні політичні сім'ї перетинають класові межі. Основою їхньої організації не є спільна позиція членів у виробничій ієрархії, яка вела б до єдності інтересів на безособовій основі статусу. Члени прийомної політичної сім'ї також не мають класової усвідомленості чи ідентичності. Щобільше, вони можуть бути досить гетерогенними з погляду культури та способу життя. Об'єднавчою силою прийомної політичної сім'ї є особиста лояльність. Це не горизонтальний альянс власників капіталу, а патрональна мережа, що характеризується вертикальними, ієрархічними зв'язками між її членами. Ті, хто не демонструє особистої лояльності, регулярно зазнають нападок з боку верховного патрона, навіть якщо вони самі є заможними капіталістами.

Інакше кажучи, з погляду виробничої власності подібний класовий статус не обов'язково означає членство в патрональній правлячій еліті. Відповідні розколи є політичними й особистими, а не економічними: мішенями прийомної політичної сім'ї є ті, хто не має патріархальної лояльності, перебуває поза колом або є нелояльним. Водночас олігархи й підставні особи «прийомної сім'ї» не є «капіталістами» в західному розумінні, оскільки вони не можуть використовувати свій капітал без дозволу верховного патрона (теза 16).

34 **Прийомна політична сім'я не є номенклатурою.** Правляча еліта комуністичних режимів вписувалася у формальну ієрархію комуністичних партій, а посади в органах державної влади й управління заповнювалися відповідно до суворого порядку, встановленого номенклатурою. Але до номенклатури належали не сім'ї, а окремі особи — з ідеологічних міркувань. У таких випадках династичні ознаки з'являлися рідко й лише у виняткових ситуаціях, фактично лояльність доводилося демонструвати, зраджуючи родинні зв'язки (у класичних сталінських формаціях). До прийомної політичної сім'ї приймаються сім'ї (крвноспоріднених або прийомних членів)

через установавання з одним із її членів родинних або квазіродинних стосунків, скріплених спільним бізнесом.

Комуністична номенклатура організаційно не дотримувалася логіки прийомної політичної сім'ї так, як це є в мафіозній державі; вона не була заснована на патріархальних моделях неформальних вертикалей влади, а тому не поширювала мережу політико-бюрократичного адміністрування за межі своїх формальних інституцій. Особисті привілеї членів номенклатури також проявлялися в обмежених споживчих перевагах, які мали значення лише в умовах дефіцитної економіки. Оскільки в комуністичних системах приватна власність у кращому випадку допускалася лише помірковано, члени номенклатури могли насолоджуватися тільки вищими доходами або додатковим споживанням, наприклад, користуватися державними об'єктами (автомобілями, нерухомістю, курортами тощо). Значного нагромадження багатства не відбувалося, на відміну від членів прийомної політичної сім'ї.

Зрештою, оскільки влада членів номенклатури мала суто політичний, а не змішаний політико-економічний характер, економічні привілеї, як і політична влада, обмежувалися періодом перебування на посаді. Це впливає з того, що для номенклатури бюрократична структура є первинною: коло привілеїв було суворо прив'язане до посад, а не до осіб (теза 17). На противагу цьому члени прийомної політичної сім'ї мають можливість зберегти своє багатство після того, як залишають офіційну посаду, і лише втрата неформального становища призводить до скасування їхнього привілейованого статусу. Врешті-решт, прийомна політична сім'я забезпечує соціальний контроль не через подвійну структуру сполучних горизонталей на різних рівнях партійних комітетів (як це було в умовах комуністичної диктатури), а через суспільну патроналізацію та мінливі моделі екзистенційної вразливості (тези 94–95).

35 **Прийомна політична сім'я є особливим феноменом посткомуністичних режимів.** Ми використовуємо термін *sui generis* у тому сенсі, що прийомна політична сім'я — унікальне, нове явище в регіоні, яке більше відрізняється від вищеописаних (історичних) типів правлячої еліти, ніж схоже на них.

Отже, неформальну патрональну мережу в посткомуністичних системах можна схарактеризувати як прийомну політичну сім'ю, тому що: різні мережі розширеного особистого знайомства організуються в єдину прийомну політичну сім'ю; до неї входять не лише індивіди, а й сім'ї; вона є неформальною, без формального членства; вона поширюється на формальні інституції; вона базується на патрональній, а не організаційній лояльності

(немає вільного вступу до неї чи вільного вибуття з неї); позиція всередині прийомної політичної сім'ї не обов'язково збігається з формальними адміністративними посадами; її влада ґрунтується на злитті політичних та економічних «ресурсів»; вона наслідуює культурні зразки правління патріархальної сім'ї (патріархальне домінування). Прийомна політична сім'я — це також кримінальна мережа, норми якої не формалізовані, а тому застосовуються всупереч структурі формальних інститутів. Тому прийомна політична сім'я потребує нейтралізації таких контрольних механізмів, як Генеральна прокуратура (теза 60).

Вираз «прийомна політична сім'я» є узагальненням її ключових ознак, які слід розуміти так: «прийомна» стосується структури мережі загалом і типів зв'язків (родинні та квазіродинні), які вона використовує; «політична» вказує на функцію еліти в державі, яка полягає в тому, що вона прагне до політичних позицій і примусової (державної) влади над усіма сферами соціальної дії; «сімейна» означає культурну модель патріархальної сім'ї, зокрема патріархальне домінування верховного патрона. Прийомна політична сім'я охоплює типи акторів, які ми описали вище і які асоціюються з патрональними режимами, від олігархів до полігархів, від підставних осіб до партій васалів. Неформальна патрональна мережа цих акторів — це те, що ми називаємо прийомною політичною сім'єю, яка уособлює змову політичної, економічної та громадської сфер.

36 Прийомні політичні сім'ї в посткомуністичному регіоні відрізняються за природою, тобто за типом соціальної групи, яка становить ядро мережі. Якщо говорити про посткомуністичні правлячі еліти й антропологічний аспект їхнього зв'язку, то можна використовувати слово «клан» замість багатогранного поняття «прийомна політична сім'я» (також можна говорити про патрональну автократію як про «кланову державу», а не «мафіозну», якщо основна увага приділяється природі правлячої еліти; тези 26–27).

Клани домодерного суспільства, як і династичні двори у феодальні часи, були організовані на основі кровної спорідненості, але вони також приймали сторонніх у міру свого розширення на особистій, родинній основі.

У посткомуністичних кланах родинні зв'язки доповнюються квазіродинними, оскільки сама мережа (або ядро її засновників) постійно поповнюється сім'ями, не пов'язаними з іншими членами на основі кровної спорідненості.

Фундамент, на якому будуються посткомуністичні клани, може бути різним. Окрім етнічного, ми можемо спостерігати номенклатурні, партійні, братерські та кримінальні клани (табл. 10). Наприклад, у посткомуністичних режимах Центральної Азії, в умовах, коли саме керівні посади в комуністичній партії та спецслужбах перетворилися на неформальні патрональні мережі, є ознаки сильного етнічного розколу (теза 106).

В Україні клани мають специфічний регіональний характер, хоча на етапі зародження вони також були пов'язані з організованою злочинністю.

Десь між ідеальними типовими кланами, номенклатурними та братерськими, перебуває прийомна політична сім'я Владіміра Путіна в Росії. У ній двір патрона ґрунтується на відносинах, що склалися на нижчих щаблях колишньої партійної і секретної номенклатури й між людьми, які народилися в Ленінграді та закінчили там університет (як сам Путін). Зрештою, в Угорщині ми можемо спостерігати зростання братерського клану. Адже саме колишня альтернативна ліберальна партія «Фідес», заснована наприкінці 1980-х як молодіжна організація, перетворилася на патрональну мережу, засновану на ранніх дружніх зв'язках зі студентськими братствами.

Таблиця 10. Типологія посткомуністичних кланів

	Кадрова база клану	Ідентичність ядра членства	Типовий приклад (країна)
Етнічний клан	Спільна етнічна належність, походження, мова, культура та/або нація	Спільна етнічна ідентичність	Казахстан, Узбекистан, Киргизстан
Номенклатурний клан	Спільна історія до зміни режиму (в номенклатурі)	Номенклатурне членство	Росія
Партійний клан	Спільна історія постремимних змін (у новоствореній партії)	Членство в партії	Румунія, Болгарія
Братерський клан	Невелика, дуже близька і міцно згуртована спільнота друзів або колег	Братерство і близька дружба	Угорщина
Кримінальний клан	Кримінальна група або синдикат	Належність до злочинного угруповання	Україна

37 У культурному плані глава прийомної політичної сім'ї виконує роль *pater familias* (батька сім'ї). Культурні моделі вождя-патрона й особливості його правління суттєво відрізняються від моделі комуністичних диктаторів. Він рідко демонструє свою владу на парадах чи партійних з'їздах, а прояви його правління схожі на відносини в патріархальній родині.

Якщо розташувати їх в історико-логічному порядку, то виявиться, що роль глави прийомної політичної сім'ї починається з архаїчного патріархального глави, за яким іде римський *pater familias* і верховний патрон патрональних автократій. Те, що є спільного в концепції ролей, найкраще можна описати через роль *pater familias*.

Римська сім'я як домашня спільнота, що підпорядковувалася спочатку необмеженій владі *pater familias*, мала досить високий ступінь автономії від держави. Як пояснює історик права Андраш Фельді у праці «Правовий порядок римської сім'ї» (A római család jogi rendje, 1997): «Сфера дії публічного права, *ius publicum*, тобто влада магістратів, у певному сенсі зупинялася (в принципі та загалом) на межі приватних володінь, на порозі приватних будинків, де встановлювалися норми приватного права, *ius privatum*, що забезпечували абсолютну владу главі сім'ї». Ця влада поширювалася на всі питання життя, осіб, майно й діяльність. «Існування сім'ї — це сукупність тих, хто перебуває під владою глави сім'ї», від самого глави сім'ї до дружини, а також кровних і всиновлених дітей та інших родичів, які живуть у домогосподарстві, аж до слуг і челяді різного статусу. Латинське слово *familia*, від якого походить англійське «сім'я», також походить від *famulus*, що означає «слуга, раб».

У патрональних автократіях патріархальний глава прийомної політичної сім'ї поширює своє право на осіб, власність і діяльність на загальнонаціональному рівні нелегітимними й незаконними засобами за допомогою монополії на здійснення державної влади. Для глави політичної сім'ї родина, домогосподарство, маєток і країна належать до одного культурного патерну. Його дії, хоча він формально «керує» країною, не можуть бути адекватно виражені цим дієсловом, як і *pater familias* не «керував» своєю сім'єю. Власне, він розпоряджався ними, їхнім майном і статусом. Тож правильним дієсловом для опису владних дій верховного патрона є «розпоряджатися», що стосується всіх сфер соціальної дії.

38 Члени прийомної політичної сім'ї мають захист; нелояльні члени або аутсайдери можуть піддаватися переслідуванням. Основною формою надання притулку є те, що росіяни називають «криша»: неформальний, дискреційний захист свободи й майна членів угруповання від законних і незаконних загроз. Простими словами, члени організованого вищого світу користуються безкарністю — захистом від органів забезпечення правопорядку й різних покарань, що накладаються формальними механізмами контролю.

Поки їхня «криша» недоторкана, клієнт може без докорів сумління порушувати формальні закони чи вчиняти зухвалі злочини. Звичайно, вони не можуть робити все, що їм заманеться: головний патрон дає чіткий дозвіл, визначаючи допустимі масштаби корупції та територію (регіон, місто, міністерство тощо), на яку поширюється така діяльність. Ці межі також ретельно контролюються. Але поки ці люди грають за правилами, клієнт може бути впевненим: інституції, які де-юре зобов'язані протидіяти корупції, як-от поліція чи прокуратура, будуть де-факто нейтралізовані, виведені з ладу або не перешкоджатимуть їхній діяльності за низхідними (неформальними) наказами верховного патрона.

«Криша» є ключовим елементом патрональних автократій із двох аспектів:

- 1) вона означає відключення механізмів контролю на користь неформальних норм, а отже, рівнозначна пануванню неформальних правил;
- 2) перспектива усунення «криші» «над головою» дає можливість дискреційного покарання, а отже, потенціал шантажу для верховного патрона.

З іншого боку, ті, хто є нелояльними, становлять ризик або виглядають привабливою здобиччю в економічній сфері, мають стикатися з різними формами знищення репутації. Це може бути моральний (втрата репутації за допомогою негативних кампаній, залучення прокуратури до штабу кампанії), екзистенційний (стосується багатства або загалом умов життя людини) або фізичний (зловживання з боку поліції або інших насильницьких суб'єктів, таких як кримінальні угруповання) тиск на жертву. Кожна із цих категорій тиску має різні рівні: погроза, яка стосується (усних) повідомлень про потенційний напад, якщо жертва не підкориться прийомній політичній сім'ї («пропозиція, від якої неможливо відмовитися»); переслідування, що є «попереджувальними пострілами», які не завдають остаточної шкоди жертві, але чітко сигналізують про ворожість верховного патрона; напад, що означає повномасштабне використання як законних, так і незаконних засобів та потенційно може призвести до втрати багатства, свободи або життя.

39 Аморальний фамілізм у поєднанні з насильницькою дисципліною лояльності характеризує внутрішню культуру прийомної політичної сім'ї. Найбільший гріх у прийомній політичній сім'ї, який завжди карається, — нелояльність. Лояльність є умовою як усиновлення, так і участі в розподілі прибутків.

Ті, хто хоче вийти із системи або виступити проти неї, можуть бути покарані за те, за що їх ніколи не покарали б у ліберальній демократії. Та й спосіб покарання ніколи не міг би бути застосований у демократичному середовищі. Унаслідок створення системи «патрон – клієнт» з'явилися дискреційні інструменти, які ніколи не були б доступними за умови функціонування системи стримувань і противаг та поділу влади, а тепер стають доступними для примусу до мовчання й послуху. Жертви, яких примушують під загрозою їхнього існування, мовчать, бо, як відомо з кримінології, якби вони заговорили, то лише накликали б ще більші неприємності. Не існує мирних способів — за власним бажанням — вийти із системи: або члена звільняє глава політичної сім'ї, або, у разі ухилання, його переслідує поліція. Незалежно від того, на яку формальну посаду цих людей призначив верховний патрон, вони знають наслідки опозиції та виходу з неї.

З іншого боку, хоча нелояльність вважається гріхом, члени політичної сім'ї, які вчиняють інші злочини чи то проти закону, чи то проти моралі, можуть уникнути покарання, якщо їхня «криша» недоторкана. Якщо громадська думка рішучіше переслідує правопорушника або справа отримує надзвичайно серйозний міжнародний резонанс, то може дійти до покарання винуватця. Проте ці особи можуть бути впевнені в одному: верховний патрон завжди буде поруч з ними. Щонайбільше сім'я створить для них нове життя — як у програмах захисту свідків, — десь в іншому місці, прибравши їх з поля зору громадськості. Але тільки якщо людина буде лояльною. У цьому полягає сила режиму: вони служать не власному народові, а «чужим силам». А для тих, хто знає про недоліки конфронтації та захист, який дає лояльність, втрачається не тільки можливість конфронтації, але і її сенс.

Не випадково категорію «аморального фамілізму» Едварда Банфілда, що описує злиденні умови Південної Італії, наскрізь пронизані мафіозною культурою, також можна використати для опису правил поведінки прийомної політичної сім'ї («Моральні засади відсталого суспільства», *Moral Basis of a Backward Society*, 1967). Майже необмежена солідарність із членами сім'ї доповнюється майже повною відсутністю солідарності з тими, хто перебуває поза її межами, що проявляється в культурі та зневажливому ставленні до них.

40 Олігархи можуть обирати між інсайдерською належністю та аутсайдерською автономією, якщо в режимі є багато прийомних політичних сімей. Олігархи — ключові члени прийомної політичної сім'ї, які могли бути там уже на початку історії мережі або приєдналися пізніше, коли захотіли отримати вигоду від доступу до політичних та економічних ресурсів (табл. 11). Серед них найбільший вплив у прийомній політичній сім'ї чинять олігархи з найближчого оточення. Вони не мали значних статків від початку й фактично зуміли забезпечити свій стартовий капітал завдяки посадам у політиці. За ними в ланцюжку впливу ідуть прийомні олігархи, які накопичили статки поза мережею, часто в період олігархічної анархії внаслідок хаотичної, спонтанної приватизації колишньої (комуністичної) державної власності. Вхідження до політичної сім'ї лише стабілізує їхнє становище й захищає їх у світі політично вмотивованого, насильницького перерозподілу багатства.

Найбільш вразливим типом є олігарх, що залежить від патрона і здобув багатство після того, як була створена патрональна мережа і його прийняли в сім'ю. Існують різні ідеальні типові підтипи олігархів, залежних від патрона: той, хто пов'язаний із прийомною політичною сім'єю як родич (дружина, чоловік, зять тощо); той, хто був членом прийомної політичної сім'ї переважно в політичній сфері й залишив її заради економічної галузі (колишні міністри тощо); або той, хто розбагатів як економічна підставна особа.

Спільним для ближнього кола прийомних і залежних від патрона олігархів є те, що вони є членами прийомної політичної сім'ї. Інший шлях представляють автономні олігархи, які не пов'язують себе постійними зобов'язаннями перед патрональною пірамідою і не бажають створювати власну політичну силу. Намагаючись налагодити корумповані бізнес-відносини з акторами політичної сфери, вони стараються зберегти свою цілісність. У певному сенсі те, що вони розвивають, є відносинами не «патрон – клієнт», а скоріше «клієнт – клієнт». Це означає добровільні (хоча й неформальні) ділові угоди з кожною патрональною мережею на епізодичнішій основі, до якої можна приєднатись і з якої — вийти.

Однак це можливо лише в умовах патрональної демократії — якщо режим є мультипірамідалною системою і жодній патрональній мережі не вдається монополізувати всю політичну владу. В іншому разі виникає однопірамідална патрональна мережа і простір для незалежного руху майже зникає.

Таблиця 11. Типологія олігархів у патріархальних режимах (у порядку спадання відповідно до віддаленості від верховного патрона в патрональній автократії)

	Первинне джерело багатства	Патрональні зв'язки	До якої функції належить категорія	Присутність у патрональних режимах
Олігарх з наближеного кола	Патрональна мережа	Інтегровані	Як засновник патрональної мережі	Патрональна демократія + автократія
Прийомний олігарх	Приватний сектор / патрональна мережа (відрізняється від наявної)	Інтегровані	Прийняття в члени вже наявної мережі	Патрональна демократія + автократія
Олігарх, залежний від патрона	Патрональна мережа	Інтегровані	Виховання під опікою патрона	Патрональна демократія + автократія
Підкорений олігарх	Приватний сектор / патрональна мережа (відрізняється від домінантної)	Інтегровані	Підкорений верховним патроном	Патрональна автократія
Олігарх-попутник	Приватний сектор	Не інтегровані	Підтримання обмеженої автономії від однопірамідальної мережі	Патрональна автократія
Непокірливий олігарх	Приватний сектор / патрональна мережа (відрізняється від домінантної)	Не інтегровані	Не визначився з тим, як ставитися до верховного патрона	Патрональна автократія (тимчасово)
Автономний олігарх	Приватний сектор	Не інтегровані	Відсутність патрональної лояльності (підтримування однаково добрих відносин з кожною мережею)	Патрональна демократія
Олігарх-конкурент	Приватний сектор / патрональна мережа (відрізняється від домінантної)	Не інтегровані	Опір домінуванню, спроба створити однопірамідальну мережу	Патрональна автократія (тимчасово)
Ліквідований олігарх	Приватний сектор / патрональна мережа (відрізняється від домінантної)	Невідомо	Усунення з гри (живим чи мертвим)	Патрональна автократія
Олігарх-відступник	Приватний сектор / патрональна мережа	Не інтегровані (інтегровані раніше)	Зрада і розворот від прийомної політичної сім'ї	Патрональна демократія + автократія

41 Олігархи більше не можуть мати автономного існування, коли існує лише одна панівна прийомна політична сім'я. Спираючись на власну монополію на владу, однопірамідальна патрональна мережа руйнує відносну автономію олігархів і прагне інтегрувати їх у своє підпорядкування. Автономні олігархи мають три можливості, якщо патрональна демократія, у якій вони здобули олігархічне становище, перетворюється на патрональну автократію (рис. 9).

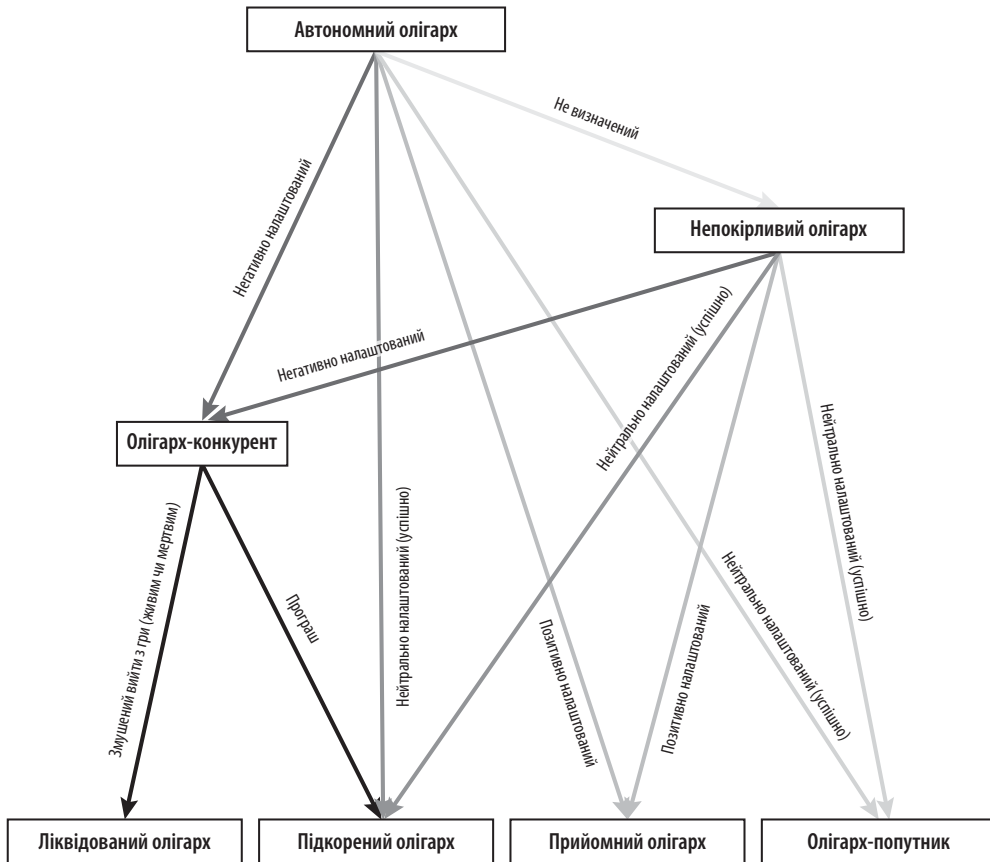
По-перше, вони можуть бути позитивно налаштовані до верховного патрона, приймати новий стан речей і просити про заступництво. У цьому випадку автономний олігарх стає прийомним олігархом. По-друге, вони можуть бути негативно налаштовані, не визнавати новий стан речей і активно боротися проти спроб домінування патрональної мережі. Так виникає тип олігарха-конкурента.

У разі переваги однопірамідальної системи олігархічна конкуренція може призвести до примусового усунення від влади або до вимушеної капітуляції. У першому випадку йдеться про ліквідованих олігархів: до них застосовується прямий державний примус, якщо вони мають власні політичні амбіції (як у «моделі Ходорковського»). Натомість ті, хто не має таких амбіцій, а лише підтримує альтернативні політичні сили, можуть розраховувати на більш мирні форми вигнання (як у «моделі Березовського»). В останньому випадку ми говоримо про підкорених олігархів. Ті, які раніше «грали в команді суперника», також здаються в прийомну політичну сім'ю. Оскільки вони борються за економічне виживання, їм є що втратити, але вони не мають захищеної позиції на переговорах з режимом, вони змушені шукати своє місце в субординації з верховним патроном. Вони користуються привілеями, але за потреби платять політичній родині за захист, виправдовуючи всі очікування.

Врешті, крім позитивного чи негативного ставлення до намірів верховного патрона домінувати, олігарх може спробувати зберегти нейтралітет. Хоча стратегія автономних олігархів — тримати рівну дистанцію від суперницьких патрональних мереж — більше не є життєздатною, відносини «клієнт – клієнт» із прийомною політичною сім'єю імовірно, якщо верховний патрон не в змозі здати олігарха. Це підводить нас до рідкісного і специфічного типу — олігарха-попутника. Олігархи-попутники не зобов'язані своїм багатством жодній суперницькій патрональній мережі: їхні зв'язки сягають періоду до або під час зміни режиму, або ж вони спочатку стали головними підприємцями, а потім перетворилися на олігархів, щоб вижити та процвітати в патрональному середовищі. Попри незалежність олігархів-попутників, різні політичні сили намагалися заручитися їхньою підтримкою, і ця взаєм-

на залежність ще більше зміцнила їхні позиції. У патрональній автократії їх утихомирює верховний патрон, який пропонує блага в обмін на невтручання в патрональну політику. Проте відсутність підпорядкування перетворює олігархів-попутників на джерело небезпеки: верховний патрон завжди намагатиметься знайти способи примусити їх до покори, маргіналізувати або, за можливості, привласнити їхні активи.

Рисунок 9. Можливі траєкторії автономних олігархів в однопірамідальній патрональній мережі

Формальне інституційне середовище: зміна моделей легітимності

---

42 Громадянська легітимність є основою сучасних держав, які розробили різні її інтерпретації, що відповідають їхній природі правління. Із часів Просвітництва легітимність держави ґрунтується на понятті народного суверенітету. Раніше лідери могли покладатися на так звану нумінозну легітимність (божественну владу), яка не передбачала поняття народу: держава легітимувалася на підставі не того, що вона служить народній волі чи загальному благу, а того, що панування випливає зі святості. У наш час держави спираються на громадянську легітимність, тобто провідна політична еліта завжди стверджує, що вона є представником народної волі та/або (відповідно) служить загальному благу, тобто інтересам народу.

Громадянська легітимність переважає в усіх трьох полярних типах режимів. Ба більше, усі три називають себе певною мірою «демократією», маючи на увазі те, що вони дійсно реалізують форму народовладдя. Ліберальну демократію називають або як таку, або як «конституційну демократію», патрональну автократію — «суверенною демократією» або «неліберальною демократією»; а комуністичну диктатуру — «народною демократією». Однак, як випливає з відмінностей цих термінів, у трьох полярних типах режимів громадянська легітимність інтерпретується по-різному, з використанням різних наративів і в контексті різних ідеологічних меж. А різні наративи легітимізують різні форми ухвалення державних рішень. У таблиці 12 представлено три наративи: конституціоналізм, популізм і марксизм-ленінізм, які забезпечують основу громадянської легітимності в ліберальній демократії, патрональній автократії та комуністичній диктатурі відповідно.

Загальна відмінність між ними полягає в тому, якому акторові або процесу вони делегують право інтерпретувати спільне благо. Хоча іноді це може здаватися самоочевидним, «спільне благо» навряд чи можна визначити об'єктивно. Радше кожна система легітимності вказує на певних людей (або особу), які мають право визначати спільне благо, тобто суспільний інтерес,

а держава легітимізується тим, що цілі її дій встановлюються, прямо чи опосередковано, легітимним інтерпретатором цього блага.

Таблиця 12. Ідеології громадянської легітимності в режимах трьох полярних типів (конституціоналізм, популізм, марксизм-ленінізм)

Конституціоналізм (в умовах ліберальної демократії)	Популізм (в умовах патрональної автократії)	Марксизм-ленінізм (в умовах комуністичної диктатури)
Універсалістський захист людської гідності в особі громадян	Партикуляристський захист нації, яку представляє прийомна політична сім'я	Партикуляристський захист робітничого класу в особі партії
Індивідуалізм	Колективізм	Колективізм
Універсалізм на гуманістичній основі	Націоналізм на кланових засадах (аморальний фамілізм)	Інтернаціоналізм на класових засадах
Необмежений моральний обов'язок	Обмежений моральний обов'язок	Обмежений моральний обов'язок
Плюралізм	Антиплюралізм (мажоритарність)	Антиплюралізм
→ ГРОМАДСЬКЕ ОБГОВОРЕННЯ Інтерпретації спільного блага: забезпечення різноманітності конкурентних процесів і каналів для вираження й реалізації інтересів і цінностей (люди є громадянами)	→ ПАТРОНАЛЬНА АПРОПІАЦІЯ Інтерпретація спільного блага: забезпечення верховної влади прийомної політичної сім'ї в державі, ухвалення рішень без легітимної опозиції або критики (народ — це слуги)	→ БЮРОКРАТИЧНА АПРОПІАЦІЯ Інтерпретації поняття спільного блага: забезпечення абсолютної влади партії в державі, ухвалення рішень без легітимної опозиції або критики (народ є підданими)

43 У ліберальній демократії громадянська легітимність пояснюється в межах конституціоналізму, який легітимізує громадське обговорення інтерпретації спільного блага. Конституціоналізм заснований на ліберальній політичній філософії, і його відправною точкою є окремих громадянин і повага до його людської гідності. Тобто до нього слід ставитися як до вільної людини, яка має право голосу в тому, як управляти своїм життям. Конституційна держава (теза 28) зобов'язана: поважати людську гідність кожного, адже кожна доросла людина, з якою має справу держава (переважно це ті, хто перебуває на її території), є істотою, що заслуговує на повагу до своєї людської гідності (універсалізм на гуманістичній основі); захищати права кожної людини, тобто держава має не вилучати певних людей чи групи людей, а ставитися до всіх людей однаково (необмежений моральний обов'язок); забезпечувати публічну сферу, у якій не придушуються чиїсь інтереси чи думки, адже якщо кожна доросла людина має однаково повагу, це означає, що погляди, цінності й інтереси кожного є однаково легітимними і репрезентативними (плюралізм).

Тип інституційного середовища, який легітимізує ця система, є громадським обговоренням. Тобто питання про те, як має використовуватися політична влада, вирішується в процесі обговорення й конкуренції різноманітних цінностей та інтересів людей як легітимних альтернатив. Процес громадського обговорення можна розділити на п'ять послідовних, але таких, що перетинаються, фаз:

- 1) обговорення — коли кожен громадянин може висловити свої погляди на політичні питання і зіставити їх з поглядами інших громадян у мирних дебатах, де інші думки розглядаються як легітимні і, отже, вільно представлені;
- 2) об'єднання — коли громадяни добровільно вирішують створити автономні й відносно незалежні асоціації та організації, такі як групи інтересів і партії, що представляють їхні інтереси в конкуренції з іншими громадянами;
- 3) вибори — коли цінності й інтереси представлені серед тих, хто ухвалює рішення, у результаті мирного, чесно проведеного змагання;
- 4) законотворчість — коли закони та правила ухвалюють обрані представники на основі принципу більшості (ця більшість ухвалює рішення про використання політичної влади);
- 5) впровадження — коли політична влада фактично використовується, закони та правила впроваджуються, а держава змушує людей дотримуватися їх.

Процес громадського обговорення також є циклічним, щоб забезпечити підзвітність правителів, які не є захищеними на своїй посаді з огляду перебування на ній. За словами Адама Пшеворського, ліберальна демократія характеризується інституціоналізованою невизначеністю: інститути допомагають мінливій волі народу проявлятися в складі правителів.

44 У патрональній автократії громадянська легітимність інтерпретується в межах популізму, який легітимізує патрональне привласнення інтерпретації спільного блага. На відміну від популізму на Заході, у посткомуністичних патрональних автократіях він не є висхідним явищем, яке кидає виклик верхівці й піднімає до влади популістського лідера, а використовується згори донизу, з панівної позиції для легітимізації правління верховного патрона. Відправною точкою популізму є не індивід, а колектив:

популісти кажуть, що вони представляють «народ», «націю» і «національні інтереси». Із цього в популістському наративі випливає, що кожен, хто виступає проти популіста, також виступає проти народу й нації, а отже, не просто морально нікчемний, а й нелегітимний.

Оголошуючи себе єдиним легітимним представником народу, популізм руйнує логіку громадського обговорення: оскільки лідер популістів відкидає будь-яку критику й ідеї, несхожі на власні, як «антинародні», обговорення використання політичної влади стає неможливим, адже різні цінності та інтереси не можуть бути легітимно представлені. Важливим є те, що опозиція загалом оголошується нелегітимною — як зараз, так і в майбутньому. Тому коли люди стають незадоволеними своїми лідерами й хочуть підтримати когось іншого, вони теж автоматично стають нелегітимними. Популізм, по суті, позбавляє сам народ шансу змінити свою думку легітимним шляхом, відвернувшись від легітимного популіста. Процес громадського обговорення, навіть якщо він формально залишається циклічним, по суті заморожується: народ, незалежно від того, наскільки мудро і справедливо він обрав лідерів для відстоювання своїх інтересів, не матиме іншого вибору, окрім як погодитися з тим, як лідери-популісти використовують політичну владу. Народ майже не впливає на ухвалення державних рішень, а популіст стає єдиним легітимним інтерпретатором загального блага.

Популізм — це не ідеологія, а ідеологічний інструмент — аргументація, яку будь-хто з початковою ідеологією або без неї може використовувати для виправдання своїх дій. Саме це робить його інтерпретацією громадянської легітимності, яка підходить для патрональної автократії. Необмежену владу, що має верховний патрон як у прийомній політичній сім'ї, так і в державі, не може легітимізувати конституціоналізм, де влада обмежена громадським обговоренням, конкурентними фракціями та конституцією. Але в популізмі жоден виклик не є легітимним стосовно верховного патрона, єдиного легітимного інтерпретатора загального блага, який, зі свого боку, може легітимно нехтувати формальними, конституційними правилами, що обмежували б реалізацію «загального блага», яке він визначає. Популізм означає легітимізацію безвідповідальності: замість громадського обговорення — патрональне привласнення інтерпретації спільного блага верховним патроном і прийомною політичною сім'єю.

45 Популізм — це виклик легітимності, який виступає за перехід від легально-раціональної легітимності до раціонально-субстантивної легітимності. Макс Вебер розрізняв три «чисті типи» легітимності влади: легальний, традиційний і харизматичний, які мають різну причину, через яку народ визнає панування легітимним. У випадку легальної легітимності народ стверджує, «тому що це закон», традиційної — «тому що це звичай». У харизматичній легітимності діє аргумент «тому що він найвинятковіший». Саме тому, відзначаючи виняткову роль верховного патрона в легітимності, заведено говорити про харизматичну легітимність патрональних режимів. Але глибший аналіз популізму вказує на іншу закономірність, яка виходить за межі класичної веберівської тріади.

Суть легальної (раціональної) легітимності полягає в тому, що люди розглядають правове врегулювання речей як самоціль. Обрані лідери легітимізуються не своєю особою чи своїми діями, а тим, що вони були обрані — прийшли до влади, піднявшись по щаблях формальних, правових інститутів. Однак суть популізму полягає в тому, що підтримка права і формальних інститутів не є самоціллю, а може вважатися легітимною тільки тоді, коли вони служать реалізації «загального блага». «Національний інтерес», за визначенням популістів, є основою легітимності. Усе, що стоїть на шляху його реалізації, може бути проігнороване — чи то закон, чи то соціальна група, чи то організація, чи то політичний актор.

Це означає заміну легально-раціональної легітимності на субстантивно-раціональну (табл. 13). У першому випадку носієм легітимності є безособовий інституційний порядок, у другому — конкретна особа, популіст. Легально-раціонально легітимність означає, що інтерес кожного може бути легітимним; субстантивно-раціональна — єдиним легітимним інтересом є те, що популіст оголошує загальним благом, а всі, хто йому протистоїть, і він сам є *eo ipso* нелегітимними. Так, за легально-раціональної легітимності лідери можуть бути підпорядковані чомусь на кшталт верховенства права, тимчасом як за субстантивно-раціональної легітимності закон може бути лише слугою лідера-популіста, який привласнив собі інтерпретацію спільного блага. У контексті легально-раціональної легітимності ідеальним вважається деліберативний процес узгодження інтересів багатьох акторів, у контексті субстантивно-раціональної ідеальним стає декларативний процес, який утверджує інтереси лідера і пригнічує всі інші.

Таблиця 13. Легально-раціональна легітимність та субстантивно-раціональна легітимність

	Легально-раціональна легітимність (конституціоналізм)	Субстантивно-раціональна легітимність (популізм)
<i>Носій легітимності</i>	Безособові інститути (проявляються у формальних правилах)	Індивідуальні актори (проявляються в неформальній організації)
<i>Статус правлячої еліти</i>	Підпорядкована закону	Обслуговується законом
<i>Результативний процес</i>	Деліберативний: узгодження інтересів кількох суб'єктів (з урахуванням різних інтересів)	Декларативний: реалізація інтересів одного актора (придушення інших інтересів)

46 Патрональна автократія формально підтримує інститути громадського обговорення, але нейтралізує їх, ставлячи на нову легітимну основу. За комуністичної диктатури інститути громадського обговорення перебувають під доктринальними репресіями й контролем. Правління держави-партії є тоталітарним: усі актори в кожній сфері соціальної дії змушені вписуватися в партійну лінію, а ті, хто суперечить центральній волі, караються.

Натомість інститути громадського обговорення в патрональній автократії прагматично нейтралізуються й використовуються. Прийомна політична сім'я придушує лише те, що загрожує стабільності її монополії на політичну владу, а не все, що їй протистоїть. Вона не є доктринерською: усі залишаються на своїх місцях, тобто можуть користуватися своїми правами і брати участь у діяльності, пов'язаній з демократичним громадським обговоренням (свобода слова, участь у виборах тощо), якщо це не загрожує автократичному правлінню. Ба більше, такі процеси стають частиною здорового функціонування системи. Це визнають гібридологи (тези 2–3), які говорять про демократичний «фасад», потьомкінську інституційну систему, що була позбавлена функції надання громадянам права голосу в управлінні їхнім життям. Вони також справедливо додають, що демократичний фасад ускладнює різке дистанціювання від режиму й допомагає правителям уникати відкритого придушення, яке було б дуже дорогим з погляду як потенційної народної підтримки, так і економічного розвитку.

З іншого боку, треба усвідомлювати, що інституційний фасад навіть номінально не є демократичним. Він поставлений на нову легітимну основу, що змінює легально-раціональну легітимність (яка є основою для створення інституційного середовища західного типу) на субстантивно-раціональну. В умовах комуністичної диктатури придушення громадського обговорення комуністичною партією може виводитися з ідеології марксизму-ленінізму.

З популізму не можна вивести нейтралізаційні дії верховного патрона, отже, він не є «ідеологією» нейтралізації. Популістичний верховний патрон не керується ідеологією, а застосовує її (теза 98), і так зв'язок змінюється на протилежний: нейтралізація не може бути виведена з популізму, але вона ним виправдовується.

Головний патрон використовує популізм як інструмент, за допомогою якого може завжди доводити, що в інтересах нації змінити інституційний статус-кво, тимчасом як спосіб зміни — формальне збереження інституцій, але усунення їхнього потенціалу, що підриває режим, — вирішується верховним патроном одноосібно, з прагматичних міркувань (теза 99). Саме тут і проявляється часто відзначений «антиелітаризм» популізму: атака популістів на інститути громадського обговорення легітимізується завдяки використанню народного антиістеблішменту. Хоча з боку попиту це виглядає як антиелітаризм, це насправді «антиделібералізм» з боку пропозиції (теза 103). Популіст ставить під сумнів легітимність легально-раціональних інститутів, щоб зруйнувати їх на свій розсуд на суттєвій основі.

47 На стадії обговорення мафіозна держава створює контрольовану сферу комунікації з нейтралізованими медійними правами.

У ліберальній демократії суть обговорення полягає в тому, що кожен громадянин може висловлювати свої погляди на політичні питання й мирно обмінюватися думками з іншими громадянами. Це означає дотримання чотирьох медіаправ, які визначив Міклош Гарасті у праці «Неліберальна державна цензура» (Illiberal State Censorship, 2019): право знати, тобто отримувати інформацію з політичних питань (особливо інформацію, що становить суспільний інтерес); право говорити, тобто ділитися інформацією та власною думкою; право вибирати, тобто мати доступ до різноманітного та плюралістичного медіаландшафту; право на зв'язок, тобто брати участь у вільному спілкуванні та обмінюватися інформацією з людьми вдома й за кордоном за допомогою інтернету (табл. 14).

У патрональній автократії право знати перешкоджає засекречуванню інформації або створенню правил, які в інший спосіб роблять функціонування держави менш прозорим. Що стосується права на свободу слова, то патрональна автократія обмежує не зміст, а охоплення. У процесі, який можна назвати «геттоїзацією», прийомна політична сім'я замикає критичні голоси у вузьких колах, де ті, що вже були затятими опонентами уряду, просто спілкуються між собою, залишаючи обмежену життєздатність змінювати співвідношення лояльних і критичних голосів у ширшій аудиторії. Це ще один

приклад того, що мафіозна держава не є доктринерською: хоча культура самоцензури може розвиватися, тут немає цензури згори донизу, як у комуністичній диктатурі. Режим не боїться слів, він може впоратися з критикою — доти, доки вона не має виходу назовні.

Право вибору обмежують патрональні медіа: державні медіа є упередженими, а приватні або викуплені прийомною політичною сім'єю, або витіснені, поглинуті чи геттоїзовані. Зрештою, тимчасом як патріархальні автократії на зразок Росії намагаються обмежити право на зв'язок, загальна складність регулювання онлайн-простору призвела до створення інформаційного шуму: заплутовання комунікації через трансляцію численних суперечливих наративів, що поєднують правдиві й фейкові новини.

З одного боку, інформаційний шум створює атмосферу загальної розгубленості та недовіри. Централізоване й індустріалізоване використання армій тролів для поширення цих наративів у соціальних мережах підриває дискусію та забруднює її фейковими новинами (теза 104). З іншого боку, це також означає, що в публічну дискусію вводиться багато різних думок з єдиною метою — викликати обурення. Це робить громадське обговорення майже неможливим, оскільки протилежні наративи зливаються із шумом хаотичної сфери комунікації, де люди не можуть вирішити, які думки варто сприймати серйозно, а які — ні.

Таблиця 14. Відкриті, закриті та контрольовані сфери комунікації

	<i>Право знати (отримання інформації)</i>	<i>Право говорити (обмін інформацією)</i>	<i>Право вибирати (різноманітність джерел інформації)</i>	<i>Право на зв'язок (онлайн інформація)</i>
Відкрита сфера комунікації (ліберальна демократія: права медіа дотримуються)	Надання доступу до інформації, що становить суспільний інтерес	Свобода слова (держава модерує контент)	Неупереджені державні медіа вільні приватні (опозиційні) медіа	Вільний доступ до інтернету
Закрита сфера комунікації (комуністична диктатура: права медіа придушені)	Відмова в доступі до інформації, що становить суспільний інтерес	Цензуроване мовлення (держава обмежує зміст)	Керовані державні медіа заборонені приватні (опозиційні) медіа	Обмежений доступ до інтернету
Контрольована сфера комунікації (патрональна автократія: права медіа нейтралізовані)	Перешкоджання доступу до інформації, що становить суспільний інтерес	Свобода слова (держава встановлює обмеження)	Зангажовані державні медіа витіснені та геттоїзовані приватні (опозиційні) медіа	Регульований доступ до інтернету

48 На етапі об'єднання громадського обговорення мафіозна держава спершу нейтралізує справжні опозиційні партії і створює фальшиві. Опозиційні партії є одним з найважливіших стовпів ліберальної демократії, що гарантує зміну влади. В умовах патрональної автократії мафіозна держава намагається їх нейтралізувати: дозволити їм існувати, здобувати голоси й місця, але не допустити перемоги (табл. 15).

По-перше, ми можемо говорити про маргіналізовані партії. Цей тип партій не залежить від верховного патрона, але витісняється в маргінальне становище без перспектив через фінансову неспроможність, централізацію влади, обмежений доступ до медіа, дискримінацію активістів, криміналізацію й політично вибіркоче забезпечення правопорядку.

По-друге, приручена партія — це партія, яка формально перебуває в опозиції, але неформально — у пастці домовленостей і шантажу. Вона відіграє роль опозиції, нездатної коли-небудь перемогти владну партію. Однак її провідні кадри можуть отримати від цього певні фінансові й політичні можливості для кар'єрного зростання.

По-третє, поглинута партія кооптується, можливо, перебуваючи в опозиції, і стає союзником або навіть партнером по коаліції з правлячою партією («партією – привідним пасом») (теза 19). Але кооптація в цьому випадку є «смертельними обіймами», оскільки режим урешті-решт нейтралізує партію, позбавляючи її народної підтримки.

По-четверте, ліквідована партія — це опозиційна партія, яка становила загрозу для мафіозної держави й була заборонена або ліквідована через ув'язнення або, можливо, навіть вбивство її лідерів, після невдалих спроб приручити її. Особливий різновид ліквідованих партій — це ті, яким узагалі не дозволено створюватися: їх можна назвати «партіями-абортами» (наприклад, «Росія майбутнього», незареєстрована опозиційна партія Алексея Навального).

Останній тип де-юре опозиційних партій не можна назвати «нейтралізованим», оскільки він ніколи не представляв справжню опозицію. Фейкові партії виконують подвійну функцію. З одного боку, у режимах, де витіснення опозиційних партій з партійної структури виявилось надто успішним, центральна влада сама створює «опозиційні» партії та кандидатів, підконтрольні їй, які добре вписуються в демократичне середовище. Так сталося в Туркменістані з 2007 року, де з'явилася фальшива опозиція у вигляді фейкових партій і фейкових кандидатів у президенти, які є палкими прихильниками верховного патрона Гурбангули Бердимухамедова.

З іншого боку, верховний патрон може вирішити створити фейкові партії, прямо чи опосередковано, щоб розділити і зменшити шанси опозиції на перемогу. Поява таких партій може дезорієнтувати виборців і фрагментувати критичні для уряду голоси: в Угорщині це зіграло важливу роль у збереженні переважної більшості «Фідесу» на виборах 2014 року. Стабільність політичного ландшафту нейтралізованих і фейкових партій не є даністю: колишні приручені або маргіналізовані партії можуть спробувати вирватися зі свого становища (як Комуністична партія в Росії), а протестні настрої як проти уряду, так і проти опозиції можуть стимулювати антиістеблшментні формування. Якщо такі рухи будуть серйозними, можна очікувати, що мафіозна держава втрутиться й запровадить додаткові заходи, щоб нейтралізувати політичне поле.

Таблиця 15. Опозиційні партії з різним формальним і фактичним статусом у патрональній автократії

	Формальний статус	Де-факто статус	Функція
Маргіналізована партія	Опозиція	Нейтралізована опозиція (без шансів на перемогу)	Імітація конкуренції (з мінімальними контролем і виграшами)
Приручена партія	Опозиція	Нейтралізована опозиція (підпорядкована верховному патрону)	Імітація конкуренції
Поглинута партія	Опозиція (колишній партнер по коаліції)	Нейтралізована опозиція (спустошена верховним патроном)	Імітація конкуренції
Ліквідована партія	Опозиція	Нейтралізована опозиція (ліквідована верховним патроном)	Невідомо
Фейкова партія	Опозиція	Віртуальна опозиція (створена верховним патроном)	Імітація конкуренції / перешкодження реальній опозиції

49 По-друге, на етапі об'єднання громадського обговорення мафіозна держава підтримує домінантну партійну систему з конкурентним оточенням або фальшивою опозицією. За деякими винятками, як-от Китай, більшість посткомуністичних країн розвинули багатопартійні системи. Найважливішим питанням щодо них є те, складаються вони з патрональних чи непатрональних партій: тобто чи конкуренція партій насправді є конкуренцією мереж «патрон – клієнт». У патрональній демократії конкурують кілька патрональних партій з неформальними мережами відносно

однакового розміру; у патрональній автократії партійна система характеризується домінантною патрональною партією, а опозиційні партії обмежуються конкурентним оточенням.

«Конкурентне оточення» — це термін, запозичений з економіки. У моделі домінантної фірми з конкурентним оточенням цей термін використовують для опису великої кількості відносно невеликих фірм, кожна з яких має незначну частку ринку порівняно з ринковим лідером, який контролює галузь і до якого підлаштовується конкурентне оточення. Аналогічно домінантній партії патрона протистоять кілька відносно невеликих партій, і домінантна партія фактично визначає правила і зміст конкуренції.

Друга паралель з економічною моделлю випливає з того, що домінантна фірма не є монополістом. Вона має конкурентну перевагу, але повинна працювати над її збереженням, не дозволяючи потенційним учасникам з конкурентного поля захопити її. У домінантній партії, як клієнта прийомної політичної сім'ї, є значно більше (формальних і неформальних) ресурсів, ніж в опозиції, але вона все одно має брати до уваги те, що робить опозиція. Прийомній політичній сім'ї, можливо, доведеться ще більше послабити реальну опозицію та/або скоригувати свої політичні рішення так, щоб опозиції не вдалося ними скористатися (теза 115).

Третя паралель полягає в тому, що зазвичай існує суперництво між конкурентними периферійними партіями, і воно може бути інтенсивнішим, ніж конкуренція з домінантною партією. У випадку домінантної партійної системи з конкурентним оточенням, хоча деякі опозиційні партії все ще можуть намагатися по-справжньому боротися з провідною політичною елітою, вони, найімовірніше, усвідомлюють, що перемога не є варіантом, а от максимізація місць і голосів, і, відповідно, доступу до державних ресурсів за рахунок одна одної — це вже варіант. Як наслідок, опозиційні партії «змагаються не за золоту, а за срібну медаль», намагаючись отримати якомога більше доступу до державних ресурсів. Утім партійна система з домінантною партією може супроводжуватися і суто фейковою опозицією. У такому разі справжня опозиція ліквідована, а решта «конкурентів» домінантної партії насправді є креатурами прийомної політичної сім'ї.

50 По-третє, на етапі об'єднання громадського обговорення мафіозна держава використовує ГОНГО (організовані державою недержавні організації) й ОПП (організації – «привідні паси») у громадській сфері, пригнічуючи при цьому НУО (неурядові організації). Основними колективними акторами сфери громадської дії є неурядові організації (НУО) — особливий тип асоціацій. В ідеалі НУО є «однопроблемною»: вона працює над однією справою або представляє одне бачення в певному питанні, попри фінансові чи політичні труднощі, з якими може зіткнутися. Водночас НУО є організаціями «знизу догори», що функціонують де-юре й де-факто незалежно від держави.

Термін «ГОНГО», з іншого боку, намагається вловити розбіжність у прикметнику: ці організації формально ідентифікують себе як НУО, тимчасом як насправді ці державні організації заснувала й підтримує (неформально) правляча еліта, і вони служать чинній владі. Оскільки мафіозні держави прагматичні й не забороняють (всі) опозиційні групи, НУО, які не кидають виклик владі та панівній ідеології правлячої еліти, можуть існувати в умовах протекціоністської автократії. НУО, які кидають виклик, особливо правозахисні й антикорупційні, підлягають нейтралізації з боку влади, тимчасом як ГОНГО мають привілейований статус з погляду законодавства та фінансування.

Мафіозна держава використовує багатоступеневу методологію приручення. По-перше, вона централізує фінансування й контроль над ним. По-друге, використовує медіа, що проводять негативні кампанії проти опозиційно налаштованих неурядових організацій або тих, які виступають за обмеження домінування держави загалом. Як останній крок, вона може використовувати силові методи, щоб виконати волю верховного патрона (теза 82).

Окрім НУО і ГОНГО, варто згадати про ОПП, або організації – «привідні паси», де-юре створені державою. Виникнувши в умовах комуністичної диктатури, такі організації, як профспілки, народні фронти, комуністичні молодіжні організації, культурні об'єднання, жіночі організації тощо, були засновані й зараховані до номенклатури державної партії, щоб передавати її волю та пропонований спільний спосіб життя підданам диктаторських режимів. В умовах патрональної автократії партія сама стає організацією – «привідним пасом» (теза 19), тимчасом як різноманітні ОПП у культурній, науковій, спортивній тощо сферах створюються державою для виконання трьох основних ролей: корумпованих кас, джерел державних грошей і синектури для бенефіціарів прийомної політичної сім'ї; місць вербування або прийняття до політичної сім'ї; бастионів символічної політики, що забезпечують і публічно підтримують ідеологічну легітимацію режиму (теза 99).

51 По-четверте, на етапі об'єднання громадського обговорення мафіозна держава організовує проурядові мітинги, що демонструють лояльність, і водночас демобілізує протести. У ліберальній демократії, де громадське обговорення однаково враховує голоси як підтримки, так і критики, держава ставиться до протестів як і до мітингів, тобто подій, що сприяють об'єднанню. З наближенням до репресивніших систем між цими двома типами протестів з'являється розрив. Протести стають дедалі неприйнятнішими, тимчасом як мітинги — усе помітнішими.

На репресивному кінці шкали — комуністичні диктатури, в яких усіляко уникають протестів, а проурядові мітинги мають форму парадів, пишних державних святкувань, де народ зобов'язаний заповнити вулиці й вітати систему та її лідерів. Патрональна автократія розміщена посередині шкали, де помітними є як протести, так і провладні мітинги. Останні, як-от провладні мітинги «Наших» у Росії й так звані «Марші миру» в Угорщині, відрізняються від комуністичних парадів, які були переважно примусовими ритуальними діями. Вони виступають як подія, де верховний патрон може продемонструвати народну підтримку, а учасники маршу — свою лояльність. З іншого боку, такі заходи переважно отримують доступ до більших фінансових ресурсів і стикаються з прихильнішим державним апаратом, ніж (антиурядові) протести, які не тільки мають менше ресурсів, а й наражаються на репресії з боку держави.

Мафіозна держава використовує проблему конфлікту прав: наприклад, реалізація свободи зібрань може вимагати перекриття руху транспорту, що обмежує свободу пересування, або заважати мешканцям тих вулиць, які займають протестувальники, створюючи небезпеку для громадського порядку. У той час як конституційна держава займається балансуванням прав, намагаючись створити систему, у якій жодне основне право не придушується повністю іншим, мафіозна держава займається «неврівноваженням прав»: держава використовує менш загрозливе право як привід для придушення більш загрозливого. З іншого боку, мафіозна держава може використовувати низку методів для стримування протесту — від простого ігнорування через «підкуп» протестних соціальних груп до негативної сигналізації, тобто створення в людей враження, що вони можуть втратити роботу або подібний доступ до ресурсів, якщо протестуватимуть.

Загалом можна виділити два типи протестів: ті, що ставлять під сумнів політику, і ті, що ставлять під сумнів легітимність влади. У першому випадку певні групи (студенти, вчителі, пенсіонери тощо) висловлюють свої претензії окремо, зосереджуючись лише на певній політиці, що стосується їхньої

групи. Мафіозна держава може усувати їх за допомогою попередніх обіцянок або просто ігнорувати, чекаючи, доки вони вичерпають свій потенціал. Але протести, що ставлять під сумнів легітимність, виходять за межі професійної критики певної сфери, а також політичної логіки самого режиму. Вони втілюють парадигму критики режиму, а не уряду (теза 74).

52 По-перше, на етапі виборів мафіозна держава організовує кампанію на підставі фабрикації лояльності й монополізації суспільного дискурсу. У ліберальних демократіях вибори являють собою ситуацію свободи вибору (табл. 16). Маркетингові кампанії передбачають конкуренцію, подібну до ринкової, що зумовлено переважанням вільної пропозиції (громадяни можуть вільно формувати конкурентні партії, вступати в них та підтримувати їх) та вільного попиту (громадяни можуть вільно дізнаватися про наявні альтернативи через доступ до інших джерел інформації). Водночас спеціальна організація (партія), яка керує кампанією, є незалежною від виконавчих і судових органів держави, навіть — або особливо — у випадку кампанії правлячої партії. Це інституційна гарантія свободи вибору громадян, а також того, що кампанії — навіть ті, що мають суперечливі цілі, — можуть вільно конкурувати на політичному ринку.

На відміну від цього, мафіозна держава організовує кампанії на підставі фабрикації лояльності та монополізації суспільного дискурсу, у яких залучені не лише підконтрольні медіа, а й державні органи. Хоча нерівні умови гри часто помітні, роль прокуратури в криміналізації опонентів під час виборів замовчують навіть міжнародні спостерігачі. Прокуратура зливає інформацію, яка дискредитує опонентів, підконтрольним медіа, ретельно дотримуючись графіка передвиборчої кампанії, при цьому іноді кваліфікуючи справи як державну таємницю, тож обвинуваченим не дозволяється навіть захищати себе публічно. У деяких випадках громадська думка зумовлюється затриманням, домашнім арештом або фотографією обвинуваченого, якого ведуть до суду. Сенсації добре підібрані за часом: їх публічна презентація іде за розкладом найрізноманітніших кампаній. Зрештою, прокуратура також може дискваліфікувати політичних опонентів, усуваючи їх від участі у виборчих перегонах.

Вибіркове забезпечення правопорядку, пристосоване до цілей кампанії, з'являється й у комуністичних диктатурах, але в них кампанія має інше значення. Там кампанії на підставі відсутності вибору (вибори без вибору) існують як механізм примусу, що використовується номенклатурними чиновниками високого рівня, які переводять державний апарат у «режим руху». Це означає, що номенклатурники нижчого рівня та/або певні групи населен-

ня отримують завдання виконати централізовано визначену мету, досягнути якої не можна в законний спосіб або за допомогою рутинної законодавчо закріпленої роботи апарату. Такі кампанії можуть бути як економічними, так і політичними — в останньому випадку вони часто охоплюють показові судові процеси й кампанії пильності (теза 62). Недотримання вимог кампаній спричинює прямі санкції, які можуть бути як позаправовими або «соціальними» (публічне приниження), так і правовими. Це, природно, контрастує з ліберальними демократіями, тимчасом як у патрональних автократіях санкції за те, що не проголосували за правлячу партію, застосовуються насамперед до певних соціальних груп, які сильно залежать від державних і патрональних субсидій.

Таблиця 16. Кампанії в режимах трьох полярних типів

Маркетингова кампанія (в умовах ліберальної демократії)	Кампанія на підставі фабрикації лояльності (в умовах патрональної автократії)	Кампанія на підставі відсутності вибору (вибори без вибору) (в умовах комуністичної диктатури)
Вільний вибір	Невільний вибір	Відсутність вибору
Знизу догори (проводиться не державою)	Згори донизу (проводиться мафіозною державою)	Згори донизу (проводиться державою-партією)
Періодично	Епізодично/постійно	Епізодично/періодично
Конкурентна кампанія (щоб переконати людей)	Кампанія з монополізацією суспільного дискурсу (для витіснення інших)	Зрежисована кампанія (для примусу досягнути державної мети)
Відсутність санкцій за відмову	Відсутність або непряма санкція за відмову	Пряма санкція за відмову

53 По-друге, мафіозна держава проводить маніпуляції з виборами на цьому етапі громадського обговорення. Оскільки в жодній країні влада й опозиція не мають абсолютно рівних ресурсів і доступу до медіа, було б важко провести чітку межу між «відносно рівним» та «значною мірою або недемократично нерівним» ігровим полем. Але є два аспекти, які дають змогу провести чітку типологію виборів у посткомуністичних режимах (табл. 17). По-перше, законність фінансування виборчої кампанії: на чесних виборах правляча партія використовує законно виділені їй кошти для проведення передвиборчої кампанії, тимчасом як на нечесних використовуються незаконні канали фінансування партій. У Росії десятки мільйонів

доларів у вигляді державних облігацій пішли на передвиборчу кампанію Єльцина в 1996 році, що зробило вибори нечесними.

Та хоч незначні зміни до виборчого законодавства були внесені за кілька місяців до виборів, ухвалення виборчої системи тоді було консенсусним. Саме цей аспект відрізняє нечесні вибори від тих, що є предметом маніпуляцій, коли виборче законодавство змінюється й ухвалюється в односторонньому порядку чинною владою. У режимах Путіна й Орбана використання державних та урядових медіа для агітації є незаконним джерелом фінансування виборчої кампанії, тимчасом як виборче законодавство було суттєво переглянуте одноосібно чинною владою, включно з махінаціями та запровадженням кількох мажоритарних елементів, щоб посилити поточні позиції правлячої партії.

Спираючись на фундаментальну працю Генрі Гейла «Патрональна політика» (Patronal Politics, 2015), функції маніпульованих виборів можна згрупувати наступним чином. По-перше, у випадку маніпуляцій з виборами профанний виборчий акт стає сакральною демонстрацією лояльності. «Вибори» — це демонстрація підпорядкування з боку патрональних мереж і їхніх членів, привід для лідерів мобілізувати прихильників.

По-друге, вибори забезпечують корисний механізм контрольованого поновлення формальних, політичних позицій патрональної мережі. Це передбачає кооптацію інших мереж, розподіл грошей або полегшує розподіл влади між важливими елітними групами.

По-третє, режими, які не допускають регулярних виборів, стикаються з кризами й революціями, але вони переважно є вкрай непередбачуваними для правителя. Цей ризик спонукає лідерів спрямовувати суспільні виклики через передбачуваніші механізми, тобто (маніпульовані) вибори. Так головні покровителі формують політичну боротьбу відповідно до власних правил, що дає змогу підготуватися заздалегідь і зменшує шанси втратити владу.

Насамкінець, головні патрони отримують легітимацію навіть у результаті маніпуляцій на виборах. Справа не лише в тому, що популіст може ефективніше говорити від імені нації після перемоги на виборах. Такі перемоги вказують на те, що офіційний переможець насправді володіє необмеженою владою, щоб маніпулювати виборами й організувати перемогу. Це створює стимули для соціальних акторів координувати свої дії навколо мереж переможців, зміцнюючи однорівневу піраміду.

Таблиця 17. Види виборів

	<i>Ухвалення виборчої системи</i>	<i>Легальність фінансування передвиборчої кампанії лідерів</i>	<i>Доступ до загально- національних телеканалів для справжньої опозиції</i>	<i>Нейтралітет державних інституцій</i>
Чесні вибори	Шляхом консенсусу	Легально	Відкритий ↓ Обмежений ↓ Закритий	Нейтральні ↓
Нечесні вибори	Шляхом консенсусу	Легально + нелегально		Заангажовані ↓
Маніпульовані вибори	В односторонньому порядку	Легально + нелегально		У режимі «ручного управління»
Безальтернативні вибори	В односторонньому порядку	Легально + нелегально		

54 На кону для верховного патрона на виборах стоїть не лише збереження влади, а й уникнення втрати особистої свободи. У ліберальній демократії програш на виборах означає втрату владних повноважень і можливості реалізовувати політику. Але партія, відсторонена від влади, не зникає з політичної арени. Колишні правителі переходять в опозицію, де можуть продовжувати участь у процесі громадського обговорення в його наступному циклі. Демократичні правителі не вчиняють нічого протизаконного, перебуваючи при владі, або принаймні не мають «криші» (теза 38), що виключає будь-яку можливість переслідування проти них на час їхнього правління. Словом, вони можуть не боятися відновлення переслідування після того, як будуть усунуті від влади.

У патрональній автократії правителі здійснюють злочини згідно з наявним кримінальним кодексом за самою природою системи, очолюючи неформальну патрональну мережу, яка накопичує особисте багатство з вимкненими механізмами контролю. Керуючи державою як злочинною організацією, верховний патрон ризикує зазнати переслідувань і потрапити до в'язниці в разі поразки.

У дослідженні «Відповідальність за що?» (Accountable for What?, 2013) іспанський політолог Абел Есрріба-Фолч виявив, що в так званих персоналістських режимах (підтипом яких є патрональна автократія) політична кар'єра автократів після Другої світової війни закінчувалася вигнанням, в'язницею або смертю в 63% випадків — частіше, ніж у військових диктаторів (51%) і майже вдвічі частіше, ніж у монархів (37%). Можна навести три яскраві приклади з посткомуністичного регіону:

- Віктор Янукович, колишній верховний патрон України, повалений під час Євромайдану. Відтоді перебуває у вигнанні в Росії, а український суд заочно засудив його до 13 років ув'язнення за державну зраду;
- Нікола Груєвський, колишній верховний патрон Македонії, відправлений у відставку й засуджений до двох років ув'язнення за звинуваченнями в корупції. Щоправда, йому вдалося втекти за допомогою македонських та угорських спецслужб;
- Володимир Плахотнюк, колишній верховний патрон Молдови, який утік із країни разом зі своїм двором, попри сильний тиск міжнародної спільноти.

Суть цих випадків полягає в тому, що перемога на виборах є питанням «життя або смерті» для верховного патрона, а не питанням збереження влади чи тимчасової втрати впливу на державну політику (як у ліберальній демократії). Це одна з важливих причин, чому головні патрони маніпулюють виборами й намагаються переконатися, що вони залишаться при владі, а не тільки для того, щоб виконати свої політичні цілі загалом.

55 Референдуми використовуються головними патронами в патрональних автократіях для консолідації своєї влади, позбавляючи опозицію можливості використовувати цей вид голосування. Референдуми — скорочений шлях до процесу громадського обговорення. У той час як вибори є втіленням представницької демократії, референдуми — це форма прямої демократії, коли народ безпосередньо голосує за питання, закони або людей у бінарному форматі «так» чи «ні». Структуровані інститути посередництва народного волевиявлення не відіграють жодної ролі — ризика, яка також є невіддільною частиною популізму (тези 44–45). Справді, референдуми реалізують саме прямий зв'язок між народом і главою виконавчої влади, якому на референдумі повідомляють, чого хоче більшість. Але як і популізм, що покликається на народ і громадянську легітимність, а насправді замість нього вирішує, що є «національним» або «в інтересах народу», так і патрональні референдуми також є засобом патронального привласнення інтерпретації спільного блага.

Референдуми в патрональних автократіях використовуються для того, щоб посилити позицію верховного патрона як єдиного інтерпретатора загального блага і зняти обмеження його влади (або, у популістському наративі, дозволити йому переступити через непотрібні правові обмеження на шляху до реалізації цілей «народу»: субстантивно-раціональна легітимність). Серед

кількох прикладів можна згадати референдуми в Білорусі (2004), Азербайджані (2009) й Росії (2020), які змінили або скасували конституційні обмеження терміну перебування на посаді президента (верховного патрона). Чи референдуми в Угорщині (2016, 2022), які були агітаційними заходами, що використовували теми «нелегальної міграції» і «пропаганди ЛГБТК» відповідно, щоб позиціювати верховного патрона Орбана як захисника нації, мобілізуючи прихильників і демобілізуючи противників.

Інші приклади можна знайти в посткомуністичних країнах Центральної Азії, і всі вони вписуються в загальну тенденцію посилення президентської влади й послаблення демократичних інститутів. З іншого боку, у патрональних автократіях досі не було жодного опозиційного референдуму. Референдум як засіб громадського обговорення нівелюється: покликання на пряме народне волевиявлення стає засобом виключення усвідомленого народного волевиявлення.

Законодавство і правова система: від верховенства права до права верховенства

---

56 По-перше, на етапі законотворчості в громадському обговоренні законодавчі цілі мафіозної держави є патрональною політикою, яка має не публічно-політичні цілі, а лише публічно-політичні наслідки. У патрональній автократії суспільний інтерес постійно й не випадково підпорядкований приватним цілям, визначаючи політичні рішення фундаментально й систематично. Коли інтерес еліти або подвійний мотив концентрації влади й накопичення особистого багатства стає переважним принципом функціонування держави (теза 25), цілі публічної політики як підстави для політичних рішень відходять на другий план.

Коли ми визначили режим як патрональну автократію, сфери, які в ліберальній демократії вважалися б сферами державної політики (наприклад, освіта, соціальна чи культурна політика), слід розглядати через «специфічні для режиму окуляри», припускаючи зацікавленість еліти та враховуючи інтереси прийомної політичної сім'ї. Такий підхід не лише узгоджується з аналітичними межами, які ми вибрали для аналізу режиму, а й допомагає зрозуміти та спрогнозувати його. Цього ми не змогли б досягти, якби будували припущення про мотивацію з формальних політичних міркувань, а не з того, як працює система. Тож замість того, щоб реєструвати політичні «помилки», які не відповідають офіційно задекларованим цілям, ми отримуємо точний опис рішень, що служать мотивам влади й багатства.

Звісно, верховному патрону потрібно розпізнавати поточні можливості й політичний клімат і пристосовуватися до них, а вони впливають на зміст політики в контексті того, які саме актори та інституції стають об'єктами впливу і коли саме ініціюється спроба порушити їхню самостійність. Але глибока мотивація залишається незмінною: рішення, які виглядають як політика, «реструктуризація» чи «реформа», насправді є рішеннями патроналізації та патримоніалізації. За таких обставин верховний патрон завжди намагається вибудувати відносини «патрон – клієнт», використати політичний клімат

і розширити власну владу, щоб розглядати державу й суспільство як свою приватну власність (тези 26–27). Таким чином, замість публічної політики нам варто говорити про патрональну політику.

Патрональна політика не має жодних публічно-політичних мотивів — лише публічно-політичні наслідки. Такі результати, як зростання нерівності, зубожіння нижчих соціальних верств або зниження якості освіти — це лише наслідки або «побічні ефекти» реалізації основних мотивів прийомної політичної сім'ї (теза 114).

57 По-друге, на етапі законотворчості в процесі громадського обговорення мафіозна держава формує інструментальне, дискреційне право у формі спеціально розроблених законів. Оскільки державні рішення прагматично підлаштовуються під потреби прийомної політичної сім'ї, де йдеться як про багатство, так і про владу, автократичні й дискреційні дії замінюють формальні та правові процеси в усталеній політичній інституційній системі без системи стримувань і противаг.

Інструменталізація правової системи стає можливою завдяки легітимності, що ґрунтується на субстантивно-раціональній легітимності (теза 45). У той час як легально-раціональна легітимність ліберальних демократій обмежує політиків, ставлячи їх у рамки верховенства права, раціонально-субстантивна легітимність є допоміжним інструментом верховного патрона, який понижує право до другорядної, інструментальної позиції для прийомної політичної сім'ї.

Законодавство більше не є сферою правових і нормативних правил, які застосовуються до всіх і за які можна притягнути до відповідальності. Тепер це «майстерня з пошиву одягу на замовлення» прийомної політичної сім'ї, де закони підлаштовуються під потреби сім'ї. Це контрастує з комуністичними диктатурами: там інструменталізація права досягається за допомогою підзаконних актів, які скасовують чинні правові норми в кожному конкретному випадку. Комуністичні конституції також відкрито декларували раціонально-субстантивну легітимність, самі ставали законами, що дозволяють, називаючи комуністичну партію «авангардом», «провідною силою» або «поводирем» народу.

У патрональній автократії конституція декларує легально-раціональну легітимність, а не фактичну раціонально-субстантивну легітимність, тимчасом як правова сваволя досягається за допомогою законів за індивідуальним

замовленням. Саме це використовується для створення законів, пристосованих до окремих осіб, груп, політичних друзів і ворогів. З точністю хірурга це робиться на основі індивідуальних дозволів, наданих главою політичної сім'ї, які передбачають винагороду або покарання, привілеї або дискримінацію (табл. 18). Вибірковість відбувається в прихований спосіб: хоча сам закон здається нормативним, критерії його застосування складені так, що під його дію підпадають лише ті, на кого він спрямований. У літературі про корупцію така практика називається технізацією, але в патрональних автократіях вона підноситься до рангу центральної політики. Звід законів постійно пристосовується до мінливих забаганок прийомної політичної сім'ї. Тому законодавство має найвагоміше значення, оскільки для формулювання і створення відповідних законів потрібні масові *ad hoc* процедури.

Таблиця 18. Типи законів за індивідуальним замовленням із загальними прикладами політик заохочення і покарання

Тип цільової аудиторії	Ціль патрональної політики	Загальний приклад...	
		політики заохочення	політики покарання
Політичний актор	Розпорядження щодо перебування на державній посаді	Усунення вимог щодо конфлікту інтересів, щоб гарантувати підставним особам прийомної політичної сім'ї призначення на державні посади	Свавільне усунення осіб з державних посад передбачено законодавством
Політичний актор (інституція)	Розпорядження щодо винагороди політичних акторів	Наростальні винагороди або підтримка політичним підставним особам прийомної сім'ї або громадської та політичної організації, муніципальних органів влади, у яких вони домінують	Зменшення винагород або підтримки політичних опонентів режиму на державних посадах і критично налаштованих громадських чи політичних організацій, муніципальних органів влади
Політичний актор (інституція)	Розпорядження щодо повноважень політичних акторів	Розширення компетенцій інституцій, підконтрольних підставним особам після їхнього призначення на посади	Звуження компетенції установ або муніципальних і професійних органів, що стежать за діяльністю уряду
Економічний актор	Розпорядження щодо прибутковості економічних акторів	Забезпечення вигідних умов лояльним підприємствам	Вилучення підприємств, не інтегрованих у прийомну політичну сім'ю, з ринку або забезпечення їх поглинання
Політичний/ економічний/ суспільний актор	Досягнення політичної вигоди	Звільнення акторів від кримінальної відповідальності (навіть «заднім числом»), яких суди засудили б, але прийомна політична сім'я не бажає цього	Притягнення до відповідальності акторів (навіть «заднім числом»), яких суди не засуджували, але цього вимагає народ

58 По-третє, на етапі законотворчості в процесі громадського обговорення мафіозна держава ухвалює закони за принципом законодавства – «привідного паса». Оскільки рішення, які визначають майбутнє суспільства, виносяться за межі формалізованих органів, парламент в умовах патрональної автократії слугує лише для того, щоб надати автократичним рішенням печатку схвалення. Парламент перестає бути контролером виконавчої влади та виконує роль ще одного «привідного паса» прийомної політичної сім'ї.

У ліберальних демократіях члени парламенту є політиками, тобто автономними акторами, які можуть використовувати свою формальну політичну владу на власний розсуд. Хоча вони можуть бути пов'язані партійною дисципліною, їм дозволено вести дебати, висловлювати думки меншості й навіть подавати законопроекти на власний розсуд. Інакше кажучи, всередині правлячої партії існують громадські обговорення, тобто є:

- 1) обговорення, оскільки члени партії можуть висловлювати свою думку й намагатися переконати інших;
- 2) об'єднання, оскільки можуть формуватися фракції і платформи щодо керівництва партії;
- 3) вибори, оскільки партійні лідери (а іноді навіть кандидати від партії) обираються членами партії після внутрішньопартійних кампаній;
- 4) законотворчість, оскільки партія створює власні внутрішні правила й норми, яких члени партії (включно з керівництвом) мають дотримуватися;
- 5) впровадження, оскільки порушення внутрішніх правил партії тягне за собою дисциплінарні стягнення.

Тому депутати не є простими виконавцями волі лідерів своїх партій, а можуть формувати політичні рішення або принаймні впливати на них.

Натомість керівні депутати в парламенті із законодавством – привідним пасом є переважно політичними підставними особами, тобто простими виконавцями, які не мають автономії й майже не мають права голосу у формуванні політики. Від парламентів з пасовим механізмом управління вимагається лише «вести бухгалтерію» рішень, ухвалених деінде, у сфері неформальних інституцій. Важливим є те, наскільки велика більшість у парламентській фракції прийомної політичної сім'ї. Основна відмінність між патрональними демократіями й автократіями випливає з того, що правляча прийомна політична сім'я в патрональній демократії не має кваліфікованої більшості або влади для односторонньої зміни конституційних правил.

Кваліфікована більшість є необхідною умовою для створення та стабілізації однопірамідальної патрональної мережі патрональної автократії. У той час як для повсякденної роботи мафіозної держави (включно з інструментальним використанням права й ухваленням спеціальних законів, коли вони потрібні) достатньо абсолютної більшості, головні патрони зазвичай прагнуть зберегти кваліфіковану більшість на виборах, щоб за потреби мати змогу змінювати що завгодно в правовій системі.

59 По-перше, на етапі впровадження в процесі громадського обговорення мафіозна держава замінює рівність перед законом на нерівність після закону. Трохи погравши словами, ми можемо розрізнити період до застосування закону (коли він сформульований і ухвалений, але ще не застосований у судовій справі) і період, коли він застосовується. «Рівність перед законом» належить до першого періоду, коли йдеться про те, чи мають люди законне право на однаковий захист прав і чи не містить слово «закон» дискримінації. «Рівність після закону» належить до другого періоду, коли йдеться про те, чи однаково застосовуються законно надані права й ухвалені закони, чи ні.

У ліберальній демократії панує верховенство права, яке ґрунтується на принципах рівності перед законом і після нього. У мафіозній державі верховенство права замінюється правом верховенства: рівність перед законом супроводжується нерівністю після закону (табл. 19). Де-юре на рівні формальних інститутів кожен закон однаково поширюється на всіх, тобто має застосовуватися до всіх, хто підпадає під його дію. Де-факто ж переважає політично вибіркоче забезпечення правопорядку за неформальними командами, яке по-різному ставиться до друзів і ворогів, до тих, хто здався й не здався, до політичних союзників і супротивників. Політичний статус, патрональна залежність і лояльність становлять основу неформальних норм, якими керуються правоохоронні органи в умовах патрональної автократії.

Головний патрон завжди може обирати між невиконанням закону і пристосуванням закону до своїх потреб, який потім може бути виконаний; і можна очікувати, що він вибере той варіант, який менше шкодить демократичному фасаду режиму й більше приховує справжні (патрональна політика) мотиви прийомної політичної сім'ї. Однак це стосується лише випадків, які є дуже резонансними. Річ не в тому, що кожен закон є інструментальним, а кожна правова процедура — ручною; пересічні люди можуть бути впевнені, що їхні права будуть дотримані, а в буденніших справах не буде втручання згори. Але права людей мають умовний характер: вони реалізуються

лише доти, доки не заважають планам верховного патрона або доки він не захоче втрутитися, щоб покарати чи винагородити. Дії верховного патрона рухаються по широкому діапазону свавілля (теза 28) — від невтручання до надання захисту та знищення репутації (теза 38).

Таблиця 19. Статус закону в режимах трьох полярних типів

	<i>Перед законом</i>	<i>Після закону</i>
Верховенство права (як у ліберальній демократії)	Рівність	Рівність
Право верховенства (як у патрональній автократії)	Рівність	Нерівність
Беззаконня (як у комуністичній диктатурі)	Нерівність	Нерівність

60 По-друге, на етапі впровадження в процесі громадського обговорення мафіозна держава нейтралізує судову гілку влади, щоб забезпечити своїм клієнтам безкарність. Часто немає потреби безпосередньо контролювати суддів, щоб змусити їх діяти за неформальними нормами. Чинovníки можуть дізнатися, що потрібно робити, через недвозначні сигнали, які генеруються різними прямими втручаннями верховного патрона в інших частинах суспільства. Унаслідок цього стримувального ефекту неформальні правила поступово стають нормою. Але прийомна політична сім'я може переконатися, що її воля виконується в судовій системі, якщо вона зробить конкретніші кроки для її нейтралізації.

Ми можемо перерахувати три способи нейтралізації, які можна комбінувати та використовувати разом. По-перше, найпростіший (і найменш витончений) спосіб для верховного патрона — порушити автономію судової влади. Так він або політична підставна особа, яку він призначить наглядати за суддями, втручатиметься в судові справи, довільно переноситиме їх, обмежуватиме компетенцію судів або неформально передбачатиме негативні наслідки для «неправомірно неупереджених» суддів.

По-друге, патрональна автократія може вирішити передати політично чутливі судові справи зі звичайних судів до новостворених адміністративних. Цей метод нейтралізації застосовували кілька патрональних автократій, зокрема, Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Узбекистан і Вірменія. Адміністративні суди в патрональних автократіях переповнені патрональними службовцями (теза 20) та/або створені на основі спеціальної правової бази,

яка обмежує нормативне судочинство. Такі суди існують паралельно зі звичайною судовою системою і вилучають скарги на державу із системи гарантій, які формально існують у звичайних судах. У цих спеціальних судах немає справжніх дебатів, судді лише перевіряють дотримання конкретних законів, що стосуються відповідної державної установи, тимчасом як позивач може мати певні шанси на перемогу, якщо він скаржиться на формальності (пропущені строки тощо).

Третій варіант нейтралізації судової гілки влади — підпорядкування прокуратури неформальним інтересам прийомної політичної сім'ї. У цьому випадку майже відпадає потреба мати справу із судами, адже кримінальні справи не доходять до цього рівня юридичного процесу, а прокуратура не починає кримінальних розслідувань насамперед проти прийомної політичної сім'ї. Щобільше, у пострадянських країнах прокуратура історично посідає сильне місце в правовій системі, що робить її особливо важливою зброєю в руках головних патронів. Таким чином, кероване кримінальне переслідування не просто нейтралізується, а й може бути використане для нападів або шантажу ворогів прийомної політичної сім'ї. Тож кримінальне переслідування в патрональних автократіях може легко стати основним засобом політично вибіркового забезпечення правопорядку.

61 По-третє, на етапі впровадження під час громадського обговорення мафіозна держава використовує компромат і звинувачує опонентів у скоріше кримінальних, аніж політичних злочинах. Компромат не є особливістю патрональних автократій: він існує в комуністичних диктатурах і навіть у патрональних демократіях. Загалом компромат — це інформація, реальний факт, яким можна шантажувати політичного діяча, тому що: а) дані викривають його злочинну діяльність, або б) є частиною його особистого життя, яку він не хоче оприлюднювати (докази екстравагантних витрат, сексуальної поведінки тощо). На відміну від «доказів» у судовому процесі, компромат не фабрикується, а збирається.

Компромат був поширений у посткомуністичних країнах. По-перше, у них перехідний період і приватизація відбувалися в досить хиткому правовому середовищі та із численними зловживаннями важливих економічних та/або політичних гравців. По-друге, функціонування патрональних систем з хижацькими інституціями й низькою якістю державних послуг призвело до виникнення широкого сектора тіньової економіки, що є сприятливим середовищем для компромату.

Оскільки компромат є цінним активом, у цих країнах розвинулися окремі ринки, де підприємці (часто злочинці або колишні співробітники спецслужб) спеціалізуються на збиранні компромату та продажі інформації зацікавленим особам. У патрональних демократіях, а також в олігархічних анархіях, що зароджуються (теза 30), суперницькі патрональні мережі й олігархи застосовують компромат у своїй боротьбі («компрокатні війни»), тимчасом як олігархи також можуть використовувати його для шантажу політиків з метою захопити державну владу знизу догори.

Але для існування конкурентного ринку компромату потрібні дві умови:

- плюралізм медіа, щоб інформація — якщо буде оприлюднена — могла потенційно зашкодити репутації людини;
- відсутність ручного управління прокуратурою та судовою системою. Бо інакше ніхто не буде засуджений, якщо тільки той, хто вручну керує, не схвалить компромат.

Це пояснює, чому створення однопірамідальної патрональної мережі означає кінець конкурентного ринку компромату. У патрональній автократії верховний патрон стає головним користувачем компромату. Компрокат допомагає йому не тільки контролювати клієнтів, яких він «кришує» від судового переслідування, а й (про всяк випадок) мати на руках докази їхньої злочинності.

Компрокат допомагає подолати розбіжність між рівністю до й нерівністю після закону. У комуністичних диктатурах політичні опоненти могли потрапити до в'язниці, оскільки опозиційна діяльність була законодавчо заборонена, і відповідно існувала категорія політичних в'язнів (зазвичай їх утримували осібно, як окремих «клас», від звичайних злочинців у пенітенціарних установах). Але в умовах патрональної автократії система формально є демократичною, а основні права і свободи людей формально дотримуються. Тому прийомна політична сім'я має перетворити політичних опонентів на звичайних злочинців, щоб посадити їх до в'язниці. Для цього, зокрема, збирається і використовується компромат, коли верховний патрон може на власний розсуд ініціювати кримінальне переслідування й передати (через підставних осіб) докази, на підставі яких політичні опоненти можуть бути засуджені.

62 По-четверте, на етапі впровадження в процесі громадського обговорення мафіозна держава влаштовує для непоступливих опонентів, на яких немає компромату, показові судові процеси з використанням сфабрикованих доказів. Судовий процес за компроматом у патрональній автократії має таку структуру: вчиняється злочин; прокуратура на підставі політичного рішення розпочинає судовий процес і розслідування; судді порівнюють чинне законодавство з компроматом, тобто реальними фактами, які верховний патрон збирає і використовує для шантажу й покарання нелояльних суб'єктів у разі потреби; суд виносить рішення (переважно про винуватість) на підставі оцінки компромату. Натомість структура показового судового процесу має такий вигляд: злочин не скоєно; прокуратура починає судовий процес і розслідування на основі політичного рішення; судді порівнюють чинне законодавство зі сфабрикованими доказами, тобто вигаданими владою відомостями та звинуваченнями, щоб зробити цапа-відбувайла винним; суд ухвалює рішення (про винуватість) на основі задалегідь визначеного політичного вердикту.

Показові судові процеси були центральним елементом практики комуністичних диктатур. Там елемент «показовості» стосувався як цілей кампанії (теза 52), так і наявності сфабрикованих доказів, тимчасом як процес також охоплював хвилі чисток номенклатурних кадрів. В умовах патрональної автократії політичне втручання в судові процеси для проведення кампанії (як у випадку з російським феміністичним протестним панк-рок-гуртом Pussy Riot) не обов'язково означає застосування сфабрикованих доказів. Адже це з'являється лише тоді, коли судовий процес є спробою нейтралізувати непоступливого опонента, на якого немає жодного компромату. Без змоги нейтралізувати його в інший спосіб або кооптувати в прийомну політичну сім'ю верховний патрон може влаштувати показовий судовий процес, хоча така практика з'явилася лише в більш консолідованих автократіях, таких як Білорусь і Росія.

Як і у випадку з компроматом, сфабриковані докази, які використовує верховний патрон, завжди стосуються загальнокримінальних злочинів, як-от розкрадання й торгівля наркотиками. Це контрастує з комуністичною практикою, коли показові процеси зосереджувалися навколо політичних злочинів, таких як державна зрада. Насамкінець, важливим елементом комуністичних показових судових процесів було те, що обвинувачені самі визнавали свою провину — що вони згрішили проти державної партії та комуністичних

принципів. Це різко контрастує з патрональними автократіями, де обвинувачений зазвичай не визнає себе винним, а використовує можливість висловити різку критику режиму (як у випадку з опозиційним політиком Алексеем Навальним у путінській Росії).

63 По-п'яте, мафіозна держава використовує як сторонній, так і власний державний примус, щоб забезпечити виконання своєї волі на стадії громадського обговорення. Конституційна держава може застосовувати державний примус лише проти злочинців, забезпечуючи виконання законів, створених обраними представниками народу. Її арсенал, що втілює монополію на легітимне застосування насильства, складається з формальних, правових інститутів, як-от органи забезпечення правопорядку (поліція, спецназ тощо), фіскальні органи (податкова) й секретні служби.

Мафіозна держава також спирається на ці інститути, але вона змінює їхні характерні функції і доповнює їх новими засобами (табл. 20). Зміну функцій можна проілюструвати на прикладі спецслужб. В умовах ліберальної демократії ми говоримо про державну спецслужбу, в умовах комуністичної диктатури — про партійну спецслужбу, покликану захищати інтереси держави-партії. У патрональній автократії спецслужба підпорядкована верховному патрону й слугує його інтересам: виконує його неформальні команди, веде стеження за формальною і неформальною опозицією (партіями, громадськими організаціями, навіть окремими особами). Також є прецеденти створення нового, паралельного відомства з вірних людей верховного патрона, як у випадку з Національною гвардією Російської Федерації, яку очолив особистий охоронець Путіна, і Контртерористичним центром (ТЕК) в Угорщині, яким керував колишній особистий охоронець Орбана.

В умовах патрональної автократії застосування насильства через інститути, що формально належать державі (так званий білий примус), доповнюється санкціонованим легальним застосуванням насильства (сірий примус), а також нелегальним застосуванням насильства (чорний примус). Однак мафіозна держава може розглядати застосування фізичного насильства лише як крайній засіб. Головний патрон — прагматик: оскільки він зацікавлений у збереженні фасаду нерепресивності, він вдається до більш жорстоких і менш демократичних заходів лише тоді, коли звичайних, демократичних на вигляд засобів уже замало. Це ключовий принцип нейтралізації процесу громадського обговорення: між вільною конкуренцією і ліквідацією опонентів (або відсутністю репресій у ліберальних демократіях і масовим терором

у комуністичних диктатурах) існує широкий спектр інструментів політичної та економічної протидії — від шантажу й кооптації через штрафи або дискваліфікацію опозиціонерів до повної зміни правил конкуренції. Лише коли ці заходи здаються незадовільними, верховний патрон може застосувати фізичне насильство для вимагання й ліквідації конкретних цілей або опонентів прийомної політичної сім'ї. Масштаб таких цілей може варіюватися від опозиційних політиків, олігархів-конкурентів до непоступливих журналістів.

Таблиця 20. Інститути державного примусу і їхні функції

	Тип організації	Характерна функція держави в...	
		ліберальній демократії	патрональній автократії
Білий примус (легальне застосування насильства за замовчуванням)	Правоохоронні органи (поліція, спецназ)	Нормативне правозастосування через (погрози) насильства	Здирництво через вибіркоче правозастосування, захист прийомної політичної сім'ї
	Податкова інспекція (податкова, бухгалтерія)	Збір нормативно накладених зборів	Здирництво через вибіркочві перевірки та штрафи
	Розвідка (спецслужба)	Спостереження й нейтралізація загроз національній безпеці	Спостереження за формальною й неформальною опозицією (партіями, громадськими організаціями, НУО, окремими особами)
Сірий примус (санкціоноване легальне застосування насильства)	Допоміжна поліція (організація самооборони тощо)	Резерви національної поліції (частково залучені)	Допомога правоохоронним органам в обслуговуванні прийомної політичної сім'ї
	Приватні охоронні агентства (спецслужби, приватна поліція)	Захист населення й об'єктів громадського значення	Захист населення й об'єктів громадського значення
Чорний примус (незаконне використання насильства)	Фан-клуби (ультрас, скінхеда)	Невідомо	Нейтралізація протестів та інших активностей, пов'язаних з опозицією
	Воєнізоване угруповання (ополчення)	Невідомо	Залякування, насильницьке припинення масової опозиційної діяльності
	Організований злочинний світ (злочинні угруповання, класична мафія)	Невідомо	Шантаж і ліквідація конкретних цілей або опонентів прийомної політичної сім'ї

Легенда: **білим кольором** позначено внутрішній державний примус, **сірим** — зовнішній державний примус

Захисні механізми: стабільність та ерозія демократій і автократій

---

64 Демократії та автократії є стабільними, самодостатніми системами, оскільки вони мають захисні механізми від ерозії. Самодостатні системи можуть занепасти внаслідок екзогенних потрясінь, таких як війни чи світові депресії, але їхні ендогенні компоненти, тобто внутрішні процеси, з яких складається система, не руйнують її. Як пояснює угорський філософ Янош Кіш у праці «Демократія чи автократія?» (*Demokrácia vagy autokrácia?*, 2016), режим є стабільним за наявності трьох критеріїв:

- 1) складники режиму є сумісними, тобто діяльність однієї інституції не перешкоджає іншим виконувати покладені на них завдання;
- 2) компоненти режиму є взаємопідтримувальними, тобто інституція, виконуючи власне завдання, створює сприятливі умови для безперерйного функціонування інших складників, таким чином підвищуючи самопідтримувальну здатність усієї системи й запобігаючи небажаним коливанням режиму;
- 3) режим має ефективні захисні механізми, які запобігають деструктивним тенденціям або стримують їх, щоб вони не зруйнували сутності режиму.

Захисні механізми є найважливішими, коли вони перебувають під загрозою, а в посткомуністичних системах це відбувалося або коли актори намагалися трансформувати ліберальну демократію в автократію (як в Угорщині, де ця спроба була успішною), або коли патрональна демократія трансформувалася в патрональну автократію (як в Україні, де ці спроби виявилися невдалими). У кожному випадку під загрозою опинилася сутність відповідних режимів.

У ліберальній демократії сутність режиму полягає в універсальному захисті прав людини та рівному праві громадян на участь у керуванні своїм життям, що втілюється в обмеженні політичної влади та громадському обговоренні відповідно. У патрональній демократії суть режиму полягає в конкуренції патрональних мереж — низці неформальних пірамід влади приблизно однакового розміру, які перебувають у динамічній рівновазі, причому кожна

з них завжди намагається стати домінантною, але не в змозі цього зробити. Відмінності між цими двома режимами потребують різних видів захисних механізмів, які ми розглянемо далі.

Автократії також потребують захисних механізмів — не для того, щоб підтримувати плюралізм, а для того, щоб запобігти йому, захищаючи необмежену, монопольну владу верховного патрона. Головний патрон — це не простий злодій, а стаціонарний (осілий) бандит — так його називає економіст Манкур Олсон у праці «Влада і процвітання» (Power and Prosperity, 2000). Грабуючи не якусь миттєво вибрану ціль, а власну батьківщину, верховний патрон не може просто взяти те, що хоче сьогодні, але змушений думати і про завтрашній день. Йому треба досягти сталості, а отже, запровадити захисні механізми, щоб забезпечити збереження свого режиму (теза 115).

65 Поділ гілок влади є захисним механізмом у ліберальних демократіях, який обмежує політичну владу задля уникнення автократичних тенденцій. Обмеження політичної влади випливає з конституційного принципу прав людини: держава не повинна використовувати насильство для порушення прав людини. Навпаки, сенс існування конституційної держави полягає саме в тому, щоб запобігати порушенням прав. І хоча вона може демократичним шляхом виконувати інші функції (публічної політики), навіть народу — зазвичай більшості — заборонено ініціювати централізоване порушення основних прав і свобод інших — зазвичай меншості.

Крім простої заборони, ефективним захистом від тиранії певної гілки влади, особливо виконавчої, є поділ влади. Основна ідея поділу влади, яку особливо обстоював Монтеस्क'є, полягає в тому, щоб запобігти виконанню кожної державної функції однією особою або однією елітною групою. Інститути створені так, що не кожен політичний актор є залежним або підзвітним главі виконавчої влади, тимчасом коли виникає автократична тенденція, інші гілки влади мають законні повноваження стримувати її (за допомогою права вето, процедури імпічменту, вотуму недовіри тощо). Маючи змогу запобігати деяким діям одна одної, відокремлені гілки влади здатні працювати як система стримувань і противаг одна одної та автократичних акторів.

Влада в конституційній державі поділяється як по горизонталі, так і по вертикалі. Окрім звуження повноважень виконавчої влади через передачу частини її компетенцій окремим гілкам (горизонтальний поділ), влада також розподіляється між центральним урядом та органами місцевого самоврядування (вертикальний поділ). На муніципальному, окружному чи іншому субнаціональному рівні наявність органів місцевого самоврядування діє як

система стримувань і противаг для центрального уряду, який не має повної влади над життям громадян, оскільки частина цих повноважень передається обраним народом місцевим представникам.

Існує багато варіантів того, як улаштовані місцеві органи влади та скільки рівнів федералізму існує — насправді це питання радше специфічне для кожної країни, ніж для конкретного режиму (теза 105). Але принцип субсидіарності передбачає, що соціальні й політичні проблеми мають вирішуватися на рівні, який є максимально наближеним до їх розв'язання. Тому в ідеалі до компетенції органів місцевого самоврядування зазвичай належать значні законодавчі, судові та виконавчі повноваження щодо питань місцевого значення (державна шкільна освіта, управління земельними ресурсами, місцеві інвестиційні проекти тощо). У цих питаннях повноваження центрального уряду обмежені, і тому можуть існувати альтернативні «острівці свободи», які регулюють життя місцевих громадян зі значною автономією.

66 **Громадське обговорення є захисним механізмом у ліберальних демократіях, що надає людям можливість ефективно впливати на управління їхнім життям.** Ставлення до громадян як до вільних людей, які мають право голосу в керуванні своїм життям, — ще один ключовий принцип конституціоналізму, який є основою легітимності ліберальної демократії (теза 43). Гарантією цього принципу є громадське обговорення. У його процесі народ може оцінити діяльність нинішнього уряду й різні його альтернативи (фаза обговорення, з відкритою сферою комунікації); мати альтернативи уряду, що проявляються в демонстраціях і політичних партіях (фаза об'єднання, з вільним здійсненням права на об'єднання без втручання держави); обирати альтернативу в передвиборчих перегонах, де вирішальним фактором є те, кому вони віддають перевагу, а не те, кому вигідна маніпульована виборча система або незаконний доступ до виборчих фондів (виборча фаза, із чесними виборами); мати реалізовану в законах політику, за яку вони проголосували (законотворча фаза, із законодавчою владою, яка ухвалює рішення); мати змогу дотримуватися законів, створених їхніми представниками, щоб їхнє життя справді регулювалося так, як вони обрали (фаза впровадження законів, з рівністю всіх перед законом).

Із цього огляду видно, що наявність виборів не означає, що люди мають право голосу в управлінні своїм життям. Твердження про протилежне науковці називають «помилкою електоралізму», маючи на увазі вибори, якими

влада може маніпулювати для отримання бажаного результату. Право людей вибирати, як керувати своїм життям, потребує знання альтернатив, а також того, що ці альтернативи мають шанс перемогти на виборах, сформувати уряд і створити закони, які регулюватимуть життя людей так, як вони цього хочуть. А оскільки це право має бути гарантоване кожному громадянину в будь-який період, процес громадського обговорення має бути циклічним. Народне волевиявлення повинне бути здатним усунути чинного президента, у якого, своєю чергою, не має бути можливості маніпулювати виборчими перегонами перед загрозою втрати популярності. Бо це означало б, що він залишається при владі, хоч народ вирішив змінити свою думку про те, як слід управляти своїм життям.

Отже, поділ влади запобігає автократичним тенденціям, обмежуючи сферу правління як по горизонталі, так і по вертикалі, тимчасом як циклічність громадських обговорень не дає автократам вічного правління, забезпечуючи змінюваність і підзвітність. Ці дві інституційні структури формують динаміку, ворожу автократії та сприятливу для обмеженого демократичного правління.

67 Фракційність і чотири автономії громадянського суспільства є соціологічними гарантіями функціонування захисних механізмів ліберальної демократії. Навіть якщо влада де-юре розділена, а основні (політичні) права на участь у громадському обговоренні законодавчо захищені, забезпечення фактичного поділу й захисту має основну умову: незалежність людей, які керують цими інститутами. Американський батько-засновник Джеймс Медісон, як відомо, стверджував, що конституційна система може бути самодостатньою лише тоді, коли члени кожної інституції якомога менше залежні від інших інституцій, оскільки саме це допомагає їм діяти вільно й гарантує, що їх не примушуватимуть підтримувати інші інституції. За словами Медісона, максима ефективних стримувань і противаг звучить так: «Амбіції мають протидіяти амбіціям». Щоб перешкоджати автократичним тенденціям або «турбулентності та слабкості некерованих пристрастей», потрібна фракційність, тобто конкуренція незалежних груп з різними інтересами, які беруть участь в ухваленні державних рішень. Оскільки жодна фракція не зацікавлена в одноосібному правлінні іншої, вони мають чіткий стимул боротися з автократичними тенденціями та їх залученням до процесу ухвалення державних рішень; незалежність від автократичного актора дає змогу їм це робити.

Аргумент Медісона на користь фракційності стосувався державних інституцій, тобто поділу гілок влади, але його цілком можна поширити на приватну сферу, а також на весь процес громадського обговорення. Це приводить нас до автономії громадянського суспільства, яка в широкому сенсі визначається як автономія чотирьох груп: автономія медіа, яка дає їм змогу транслювати критичні думки, не боячись наслідків з боку держави; автономія підприємців, яка допомагає підтримувати будь-якого політичного актора, а опозиції — збирати фінансові ресурси, потрібні для ефективного функціонування; автономія неурядових організацій, яка дає змогу незалежним наглядчачам досліджувати роботу державних установ; автономія громадян, яка означає, що їх не можна примушувати або залякувати фінансовими засобами, особливо в разі висловлювання своєї думки («обговорення») та вибору лідерів («вибори»).

Чотири автономії громадянського суспільства є соціологічною гарантією проти автократії. Адже це ґрунт, з якого можуть вирости альтернативні центри влади. Автономні громадянські групи захищають демократію і дають відсіч автократичним тенденціям. Без них немає соціального підґрунтя для виникнення ефективної опозиції.

68 Ерозія ліберальної демократії має три стадії: спроба встановлення автократії, автократичний прорив і автократична консолідація. Партійна система в ліберальній демократії може розділитися глибокими розколами, і партії можуть палко дискутувати з політичних питань, у яких вони займають протилежні ідеологічні праві або ліві позиції. Але вони роблять це в межах ліберальної демократії: ставлять під сумнів політику одна одної, а не свою легітимність, і приймають легально-раціональну легітимність системи, дотримуючись конституційних правил гри на політичній арені. Ці дві риси не притаманні популістам, які називають себе єдиними легітимними представниками народу в межах субстантивно-раціональної легітимності (теза 45).

Прихід до влади популістів призводить до ерозії ліберальної демократії, яку можна розділити на три етапи (табл. 21). По-перше, спроба встановлення автократії передбачає низку формальних інституційних змін, ініційованих популістом і спрямованих на системну трансформацію демократії в автократію. Популісти використовують свій демократичний мандат для з'єднання гілок влади: щоб посилити виконавчу владу, звузити повноваження інших гілок

влади й органів місцевого самоврядування та/або замінити їхніх провідних представників на особистих відданих людей, тобто патрональних службовців (теза 20). «Перепакування» судів, заміна голів цивільних судів, поглинання прокуратури слугою патронату, послаблення місцевого самоврядування, однобоке переписування виборчих правил, зміна конституції з метою розширити повноваження виконавчої влади — усе це належить до арсеналу популіста, який здійснює спробу встановити автократію.

Успіх цієї спроби залежить насамперед від одного фактора: чи отримає популіст монополію політичної влади, зазвичай завдяки перемозі на виборах з переважною більшістю голосів. Якщо це відбувається, популіст здійснює конституційний переворот. На відміну від військового, конституційний переворот зберігає правову спадкоємність, і популісти не ліквідують де-юре поділ влади. Але він пов'язує гілки влади через їхні компетенції призначення в єдину вертикаль васалітету, отримуючи неопатримоніальний контроль над державою (теза 26). Так популіст виводить з ладу перший захисний механізм ліберальної демократії — поділ влади. Саме в цей момент ми можемо говорити, після спроби встановлення автократії, про автократичний прорив.

Третій і останній крок — автократична консолідація. Це може статися лише в тому випадку, якщо популістам вдасться вивести з ладу і другий захисний механізм: якщо вони використовують силу держави, щоб підпорядкувати собі чотири автономії громадянського суспільства, підірвавши ефективну опозицію і процес громадського обговорення.

Таблиця 21. Різні рівні автократичних змін

	<i>Провладна політична еліта успішно блокує...</i>	
	<i>перший захисний механізм (поділ гілок влади)</i>	<i>другий захисний механізм (автономність громадянського суспільства)</i>
Спроба встановлення автократії	–	–
Автократичний прорив	×	–
Автократична консолідація	×	×

69 Розподіл виконавчої влади і пропорційна виборча система є захисними механізмами в патрональних демократіях, які підтримують конкуренцію патрональних мереж. У ліберально-демократичних системах автократичні тенденції або поява популістського, патронального претендента є аномалією. У патрональних демократіях патрональний виклик є нормою. Стійкі структури докомуністичних і комуністичних часів процвітали в посткомуністичну епоху, особливо в країнах, які мали сильну патріархальну спадщину (теза 10). Виникли суперницькі патрональні мережі, а олігархи й полігархи вийшли на політичну арену під личиною патрональних партій. Це створило те, що ми назвали мультіпірамідальною патрональною мережею, де партійна конкуренція є лише фасадом суперництва патрональних мереж.

Оскільки кожна мережа має на меті зруйнувати демократичну систему і створити однопірамідальну патрональну мережу, виживання патрональної демократії залежить від того, наскільки складно досягти монополії політичної влади. Саме тут має значення формальне інституційне середовище, навіть якщо основними гравцями є неформальні патрональні мережі (табл. 22). У суто президентській системі влада президента централізує виконавчу владу в руках одного актора, і в режимі немає настільки ж сильних позицій з погляду політичної влади. Натомість у системах з розділеною виконавчою владою, де президент і прем'єр-міністр мають виконавчу владу та обираються на різних виборах, можливе їхнє співіснування: обидві виконавчі посади можуть бути заповнені патронами з різних патрональних мереж.

На відміну від суто президентської форми правління, співіснування пропонує більше інституційних можливостей для суперницьких патрональних мереж, щоб тримати одна одну під контролем. Крім того, як пояснює Гейл, такі системи не мають чіткого сигнального ефекту. У президентській системі зрозуміло, що патрональна мережа президента є домінантною, тож суспільні актори починають координувати свої дії навколо неї. Натомість у системі з розподіленою виконавчою владою питання домінування залишається без відповіді. Не випадково, що коли патрональна мережа прагне відігравати домінантну роль у режимі, який характеризується таким розподілом виконавчої влади, вона зазвичай намагається перейти до суто президентської форми правління. Аналогічно, коли такі спроби зазнають невдачі, інші патрональні мережі борються за відновлення поділу виконавчої влади. Саме так розвивалися події в східноправославних країнах, як-от Україна, Молдова й Румунія.

Таблиця 22. Формальні конституції і патроналізм у посткомуністичних країнах із середини 1990-х (модифіковано за «Патрональними політиками» Генрі Гейла)

Ступінь патроналізму	Тип виконавчої влади		
	Президентська влада	Розділена виконавча влада	Парламентаризм
Високий	Азербайджан*, Білорусь*, Казахстан*, Киргизстан (до 2010*), Молдова (до 2000*), Росія*, Сакартвело*, Таджикистан*, Туркменістан*, Україна* (1991–2006; 2010–2014), Узбекистан	Вірменія*, Киргизстан (2010–*), Молдова (2016–*), Румунія*, Україна (2006–2010*; 2014–*)	Албанія, Болгарія*, Північна Македонія*, Молдова (2000–2016), Угорщина (2010–)
Помірний			Естонія, Латвія, Литва*, Сербія*, Словаччина*, Угорщина (1998–2010)
Низький		Польща* (до 2000 р.), Хорватія (до 2000 р.*)	Хорватія (2001–*), Чехія (2012–*), Угорщина (до 1998), Словенія*

* Країни з прямими президентськими виборами.

З іншого боку, у патрональних демократіях з парламентарною конституцією монополії політичної влади можна запобігти за допомогою пропорційної виборчої системи, оскільки вона робить досягнення кваліфікованої більшості малоймовірними або принаймні проблематичнішими, ніж мажоритарна система. Деякі патрональні демократії залишаються стабільними завдяки переважно одному інституційному обмеженню. Наприклад, це поділ виконавчої влади в Болгарії, де переважає патрональна демократія і ще не створена одномандатна піраміда. Тимчасом як у парламентських режимах Албанії та Словаччини пропорційні виборчі системи запобігали спробам автократичного правління чи спиняли їх. Пропорційні виборчі системи сприяли стабільності таких напівпрезидентських режимів, як у Румунії, де повноваження президента були врівноважені повноваженнями пропорційно обраного парламенту.

70 Кольорові революції є захисними механізмами в патрональних демократіях, які відновлюють конкуренцію патрональних мереж (а не встановлюють ліберальну демократію). Так звані кольорові революції в посткомуністичному регіоні не є класичними. Адже класичні революції, що відбулися на Заході у XVIII–XIX століттях, були спрямовані проти феодальних систем, де монархи спиралися на ноуменальну легітимність, і мали на меті змінити цю модель легітимації на іншу модель — громадянську легітимність. «Законні революції» зміни режимів у Центральній Європі в 1989 році мирним шляхом домоглися заміни субстантивно-раціональної легітимності держави-партії на легально-раціональну легітимність демократичного устрою. Навпаки, кольорові революції не переходять від однієї послідовної моделі до іншої, а прагнуть зберегти початкову, послідовну модель легітимності демократії, поваливши корумпованого автократа.

Кольорові революції в таких країнах, як Вірменія, Киргизстан та Україна, стали джерелом оптимізму в західних колах. Розміщення подій на осі демократія – диктатура, народне повстання, що замінило репресивну систему, означало для них крок до демократичного полюса, або ліберальної демократії західного типу. Але кольорові революції рідко давали очікувані результати: радше вони означали повернення до буденних справ патрональної демократії. Фактично кольорові революції — це захисний механізм, тобто суспільний захист, який розбиває спроби автократії та повертає режим до динамічної рівноваги суперницьких патрональних мереж.

Типовий процес успішних кольорових революцій складається з таких етапів:

- 1) панівна патрональна мережа порушує процес громадського обговорення — переважно фальсифікує вибори, щоб зміцнити свою позицію;
- 2) порушення викликає масові протести, що ставлять під сумнів легітимність режиму, із закликом провести повторні вибори або визнати перемогу опозиції (і відставку чинного уряду);
- 3) протести, що ставлять під сумнів легітимність режиму, отримують підтримку зовнішніх акторів, таких як іноземні НУО, фонди, уряди або міжнародні альянси;
- 4) формальна й неформальна підтримка уряду тане на внутрішній і міжнародній політичній арені, доки простір для маневру не зменшується настільки, що він не може діяти, а лідери змушені задовольнити вимоги революціонерів.

Причина, чому ці революції не приводять до ліберальної демократії, полягає в тому, що вони не супроводжуються антипатрональними перетвореннями. Хоча революційні рухи виступають під гаслами демократії, прозорості й боротьби з корупцією, за демократичними прагненнями мас можна знайти як упорядкувальну силу, так і політичний та фінансовий ресурс — невдоволення патрональних мереж, що підлягають придушенню. Це правда, що без народного невдоволення, яке випливає з порушення громадського обговорення, патрональні мережі менш здатні протистояти авторитарним тенденціям. Але правда і протилежне: без ресурсів суперницьких патрональних мереж народне невдоволення не може завадити панівному автократу порушити «чесну», демократичну (патрональну) конкуренцію.

71 Автократична консолідація є захисним механізмом у патрональних автократіях, що захищає однопірамідальну патрональну мережу від тиску ззовні. Звертаючись до захисних механізмів патрональних автократій, ми можемо почати з тих, які захищають від тиску ззовні прийомної політичної сім'ї. Ідеться не про екзогенні впливи на кшталт воєн чи економічних криз, а про тиск з боку опозиції, наприклад, виборчих блоків чи кольорових революцій. У деяких випадках, як у Вірменії, верховний патрон успішно досягає автократичного прориву і встановлює однопірамідальну систему, але врешті-решт його скидають, тому що він не може досягти автократичної консолідації. Для автократичної консолідації автономія громадянського суспільства має бути нейтралізована: без цього режим залишається слабким, оскільки наявні автономії можуть бути використані для формування ефективної опозиції.

Найважливішою автономією, яку потрібно порушити, є автономія медіа. Вона пояснює, чому пригнічення свободи слова, з використанням формальної влади держави й неформально пов'язаних з нею акторів, є одним з перших кроків верховного патрона стосовно громадянського суспільства. По-друге, автономія підприємців має бути зруйнована: верховний патрон може зацікавити підприємців у підтримці системи, зробивши їх своїми клієнтами, тимчасом як опозиційно налаштовані підприємці й олігархи можуть залишитися без своїх фінансових ресурсів (натомість їм доведеться передавати гроші та майно прийомній політичній сім'ї). По-третє, нейтралізація НУО і створення ГОНГО важливі як для полегшення контролю з боку наглядових органів, так і з пропагандистською метою, і робиться це за допомогою багатоступеневої методології приручення, поясненої вище (теза 50). Насамкінець, автономія громадян масово порушується через суспільну патроналізацію (теза 94).

Використовуючи тріаду Альберта Гіршмана «голос — вихід — лояльність», ми можемо сказати, що патрональні автократії намагаються перетворити потенційний голос на примусову лояльність, водночас дозволяючи людям вийти з режиму (що насправді сприяє стабільності через «добровільне вигнання» незадоволених).

Зрештою, консолідована система підтримується за допомогою дискреційного використання інструментів публічної влади, нейтралізуючи громадське обговорення такими способами:

- 1) створення контрольованої сфери комунікації, що нейтралізує опозицію на етапі обговорення;
- 2) незбалансованість прав та інституціоналізація системи домінантної партії, що нейтралізує опозиційні об'єднання й рухи;
- 3) проведення кампаній на підставі фабрикації лояльності й маніпулювання виборами, що перетворює вільний вибір на невільний;
- 4) створення інструментального закону й законів за індивідуальним замовленням, спрямованих проти опозиційних діячів як у політичній, так і в економічній та громадській сферах;
- 5) використання політично вибіркового органів забезпечення правопорядку проти опонентів і на користь прийомної політичної сім'ї.

Отже, консолідована патрональна автократія може захистити себе від тиску ззовні без масового терору чи де-юре ліквідації плюралізму в політиці.

72 Поділ ресурсів влади є захисним механізмом у патрональних автократіях, який захищає верховного патрона від загроз зсередини. У межах прийомної політичної сім'ї конкуренція між високопоставленими членами не є руйнівною, доки вона не кидає виклик верховному патрону, а лише стосується розподілу привілеїв між відповідними членами. Справді, організована й контрольована конкуренція на рівні, нижчому за рівень вищого керівництва, може сприяти стабільності, і її часом заохочує сам верховний патрон. Але верховний патрон має бути здатним дати відсіч тим, хто хотів би його замінити.

Проти нелояльних акторів можна застосовувати дискреційні покарання або той самий арсенал державної влади, який використовується проти зовнішнього тиску. Крім того, клієнти мають розуміти, що верховний патрон не тільки хоче, а й може покарати за нелояльність, а це означає, що він має бути нещадним у цьому питанні. Однак існують і превентивні заходи проти виникнення ефективної внутрішньої опозиції.

Хоча верховний патрон усуває поділ гілок влади в державі, він розділяє владні ресурси всередині прийомної політичної сім'ї. Це найважливіший запобіжний захід для стабільності: верховний патрон не дозволяє нікому, крім себе, розпоряджатися тими політичними й економічними ресурсами, завдяки яким можна було б кинути йому виклик і/або самостійно побудувати автономну патрональну мережу (табл. 23).

Полігархи, які стоять нижче від верховного патрона в патрональній піраміді, мають певну неформальну економічну владу й можуть зберігати або виконавчу владу, або партійну належність. У демократичних партіях ці ролі переважно не розділені: ті, хто перебуває у виконавчій владі, також є важливими членами своєї партії; вони можуть висловлювати свої критичні думки або навіть діяти проти лідера партії, якщо з ним не згодні. Однак партія – «привідний пас» є партією васалів саме тому, що такі механізми внутрішньопартійної демократії ліквідовані (теза 58). Полігархи з партійним минулим виконують ролі партійного директора або батога, але переважно не беруть участі в ухваленні виконавчих рішень. Олігархи в однопірамідальній патрональній мережі також є «однопрофільними»: хоча вони мають неявну політичну (виконавчу або партійну) владу, та не можуть одночасно володіти економічною та медійною владою на загальнонаціональному рівні. Отже, політичні й економічні підставні особи не мають фактичної влади: вони займають офіційні посади, але не можуть здійснювати надані їм повноваження автономно (тези 16, 19).

Поділ ресурсів влади також означає, що актори з різними ресурсами не можуть формувати неформальні альянси в обхід патрональної ієрархії. Якщо такі спроби здійснюються, можна очікувати, що верховний патрон втрутиться й не допустить появи альтернативного центру влади в межах прийомної політичної сім'ї.

Таблиця 23. Ідеальний типовий поділ ресурсів влади в межах прийомної політичної сім'ї

	Виконавча влада	Партійна влада (партійного походження)	Економічна потужність на національному рівні	Медійна влада на національному рівні
Верховний патрон	+	+	+	+
Полігарх (1)	+	-	+ -	-
Полігарх (2)	-	+	+ -	-
Олігарх (1)	+ -	-	+	-
Олігарх (2)	+ -	-	-	+
Політична підставна особа	-	-	-	-
Економічна підставна особа	-	-	-	-

Легенда: + — актор має владу; - — актор не має влади; + - — актор має обмежену владу.

73 Патрональні автократії стикаються з проблемою спадкоємності, яка має великий революційний потенціал для опонентів верховного патрона. Хоча головні патрони закріплюють своє становище на довгочасну перспективу, вони не є безсмертними. Навіть якщо режим захищений від загроз ззовні та зсередини, верховний патрон рано чи пізно йде у відставку, помирає або іншим способом стає нездатним виконувати свої обов'язки. Це створює проблему спадкоємності, якщо режим хоче вижити.

Проблема впливає саме із суті системи: верховний патрон централізував усю владу й розправився із суперницькими патрональними мережами. В однопірамідальній системі позиція верховного патрона має унікальну концентрацію політичної влади, з якою не можуть зрівнятися субпатрони. Як наслідок, не очевидно, хто має йти після верховного патрона: немає другої за потужністю патрональної мережі та субверховного патрона, а є набір приблизно рівних акторів.

Один зі способів розв'язати цю проблему — поступово передати повноваження через перетворення президентства на розділене благо. Таке рішення спробував знайти казахстанський президент Нурсултан Назарбаєв, який пішов у відставку після трьох десятиліть президентства у 2019 році. 78-річний верховний патрон передав президентство одному з вірних клієнтів, зберігши за собою політичну владу у формі права вето (він контролює програмні доку-

менти президента й уряду). Іншим рішенням для верховного патрона, що йде з посади, є призначення свого наступника. Так зробив Гейдар Алієв зі своїм сином Ільхамом в Азербайджані. Хоч і здається простішим, насправді це рішення є невизначенішим, ніж попереднє, оскільки призначений спадкоємець має завоювати довіру й лояльність клієнтів, які були лояльними до людини (його попередника), а не до його посади.

З іншого боку, саме очікування того, що головний патрон піде, підштовхує до дезертирства, що може підірвати його здатність роздавати винагороди й покарання на власний розсуд. Гейл описує це як «синдром кульгавої качки», коли відчуття того, що влада верховного патрона розсіюється, стає самозбувним пророцтвом.

Такі ситуації, що породжують «кульгавих качок», надають найкращі можливості для зміни патрональної автократії на демократію. Якщо між клієнтами розгортається конкуренція за найвищу позицію, однопірамідальна мережа може розпастися на кілька патрональних мереж. Усі вони хочуть стати доміантними, але жодна з них не зацікавлена в тому, щоб її придушила суперницька мережа: виникає логіка патрональної демократії. Звичайно, якщо режим має президентську конституцію, системне відтворення з новим верховним патроном є імовірнішим після того, як внутрішня боротьба завершиться. Але якщо верховним патроном є прем'єр-міністр у парламентарній системі, є більше шансів зламати самовідтворювальну здатність патрональної автократії.

74 У консолідованих автократіях уряд не може бути усунутий шляхом виборів, але спроба встановлення автократії або прориву все ще може бути усунена за допомогою виборчих змін. Згідно з концепцією автократії Яноша Корнаї, яку ми використали у визначенні нашої типології із шести режимів (теза 12), головною особливістю системи є те, що «уряд не може бути усунутий за допомогою мирної та цивілізованої процедури». Ідеальний тип режиму патрональної автократії, що перебуває на найнижчому полюсі трикутника, відповідає цьому критерію, оскільки ідеальний тип визначається як консолідована система. Але в реальному житті патрональні автократії можуть функціонувати за логікою однопірамідальної патрональної мережі, не досягаючи автократичної консолідації. У таких випадках режим можна повалити електорально. Якщо узагальнити, автократичні зміни можуть бути скасовані виборами після спроби встановлення автократії або прориву перед консолідацією (рис. 10).

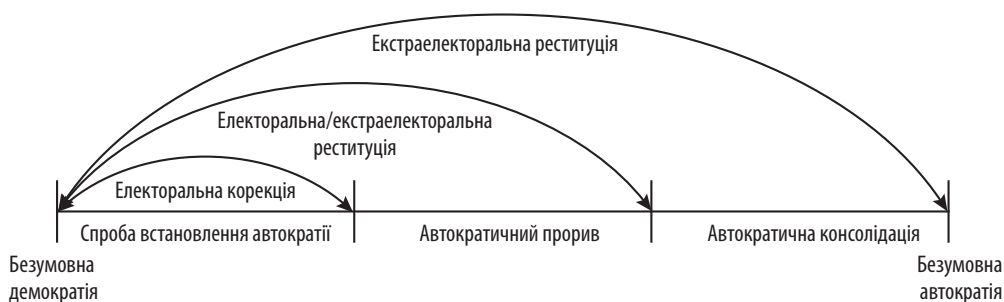
З погляду стратегії опозиції, ключовим моментом повернення від автократичного прориву є перехід від парадигми критики уряду до парадигми критики режиму. У ліберальних демократіях опозиція переважно залишається в межах парадигми критики влади, а саме: критикує владу, а не режим загалом; обговорює державну політику так, ніби вона випливає із задекларованих ідеологічних цілей; формує стратегію на основі конкуренції партій, без об'єднання в опозиційний чи загальнонаціональний рух; значною мірою зберігає дистанцію між політичними партіями й неурядовими організаціями та підприємцями, підтримуючи певну державну політику, а не певні політичні сили.

Науковці часто стверджують, що критика уряду, а не режиму — ознака демократичної консолідації, оскільки це вказує на те, що демократія є єдиною опцією для акторів режиму. Але коли опозиція стикається з автократією, дуже важливо, щоб опозиція не вважала, що режим — це єдина опція.

Парадигма критики режиму означає, що опозиція: критикує автократичний режим, а не владу як таку; критикує не задекларовані ідеологічні цілі політики, а те, як вона слугує концентрації влади й накопиченню особистого багатства; формує стратегію на основі співпраці в опозиції та загальнонаціональному русі, вздовж режимного розколу «демократична опозиція» / «автократична система»; залучає громадські організації та підприємців на бік опозиції проти провідної політичної еліти, яка намагається зруйнувати демократію.

Парадигма критики режиму може сигналізувати людям, що опозиція готова і здатна перемогти, розбиваючи уявлення про незамінність системи — уявлення, яке в іншому випадку є вирішальним елементом автократичної консолідації.

Рисунок 10. Редемократизація ідеального типу після різних рівнів автократичних змін

Реляційна економіка: корупція, хижацтво і перерозподіл ринків

---

75 Ставлячи під сумнів аксіому про те, що держава є актором, який діє задля спільного блага, ми можемо представити реляційну економіку як виклик мейнстримному неокласичному синтезу. На початку цієї роботи ми стверджували, що для розуміння посткомуністичних режимів потрібно відмовитися від трьох аксіом мейнстримної гібридології. Це були аксіома поділу сфер соціальної дії, аксіома збігу де-юре й де-факто позицій та аксіома держави, яка прагне до спільного блага (теза 5).

З другої половини ХХ століття руйнування аксіом посідає центральне місце і в економічній науці. Початком став «ортодоксальний» неокласичний синтез. Поставивши під сумнів аксіоматичні припущення його моделей, економісти запровадили низку нових, так званих гетеродоксальних шкіл економічної думки (рис. 11). Поведінкова економіка поставила під сумнів погляди на раціональність учасників ринку, інституційна — вказала на те, що на ринку не обов'язково домінують прості механізми попиту та пропозиції або добровільні обміни, продиктовані індивідуальними вподобаннями.

Якщо ми хочемо зрозуміти, як працюють економіки посткомуністичного регіону, нам доведеться відмовитися від третьої аксіоми — тієї, що майже збігається з третьою аксіомою, від якої ми відмовилися. Ця аксіома стверджує, що держава є доброзичливою інституцією, яка виправляє фіаско (провали) ринку, і, звертаючись до неї з проханням про втручання, ми можемо досягти результату, якого вільний ринок сам не створив би. Але якщо держава втручається, вона може робити не те, що економісти вважають за потрібне. Фактична форма державного втручання залежить від індивідуальних чи групових інтересів членів правлячої еліти, а також від відносин між державними та приватними суб'єктами. Ґрунтуючись на цьому розумінні, ми доходимо до реляційної економіки.

Реляційна економіка — це не просто неологізм для позначення шкіл економічної думки, які критикують функціонування держави (наприклад, суспільний вибір).

По-перше, реляційна економіка не займається економічним аналізом політичних процесів — вона займається політичним аналізом економічних процесів. Реляційна економіка — це галузь політичної економії, яка поєднує порівняльну теорію режимів і економічний аналіз: перша описує формальні й неформальні відносини між державними та приватними акторами в шести ідеальних режимах, а другий керується цим описом під час розгляду економічного функціонування.

По-друге, реляційна економіка містить усталені теорії пошуку ренти, регуляторного захоплення, хижацької держави та корупції, але вона також визначає спільний для них початок. Отже, вона є загальною основою, на якій теорії, розроблені для західних економік, можуть бути поширені на посткомуністичні режими.

Рисунок 11. Три опоненти неокласичного синтезу ставлять під сумнів 1–1 його основні аксіоми

76 Відносини між політичними й економічними акторами варіюються від формальних і добровільних (лобіювання) до неформальних і примусових (патроналізм). У ліберальній ринковій економіці державні органи, що ухвалюють рішення, взаємодіють з приватними економічними суб'єктами через погоджувальні форуми й лобіювання. Хоча економісти, особливо ті, що спостерігають за великими корпоративними

лобі в США, часто говорять про «злиття» політичної та економічної сфер, насправді така співпраця усуває поділ сфер соціальної дії (теза 6).

У відносинах лобіювання політик прагне політичних вигод (наприклад, підтримки виборчої кампанії), а головний підприємець — економічних вигод (приміром, сприятливого регулювання). Вони хочуть зміцнити свої позиції на вершині ієрархії у власній сфері соціальної дії: політик і головний підприємець мають окремі політичні й економічні цілі, і вигоди, яких вони досягають, також допомагають зміцнити формальні позиції у їхній сфері. Політик не стає підприємцем, а підприємець — політиком. Відносини формуються у формальному інституційному середовищі, де сам лобізм є формалізованим, а отже — прозорішим, ніж неформальні відносини. Обидві сторони укладають ділову угоду одна з одною на добровільних засадах, як автономні суб'єкти. Вони об'єднуються й формують горизонтальні, а не вертикальні чи васальні відносини, і кожна сторона може вільно вийти з них, якщо побачить вигіднішу пропозицію.

Ця форма лобіювання є початком шкали, з якої ми можемо стартувати дослідження інших типів відносин, що становлять злиття сфер. По-перше, залучені сторони перебувають у формально відокремлених сферах, які можуть бути неформально пов'язані між собою. По-друге, якщо відносини між двома елітами є неформальними, вони можуть бути як добровільними, так і примусовими. У разі добровільних транзакцій економіка відносин не відрізняється від ситуації в лобіюванні: кожна сторона має запропонувати іншій щось цінне, щоб змусити її добровільно вступити у відносини. У цьому випадку відносини можна описати як горизонтальні та непатрональні, де жодна сторона не може примусити іншу до обміну (вільний вхід) або схилити її й далі здійснювати обмін (вільний вихід).

У випадку примусових транзакцій економіка відносин значно відрізняється. Адже тут саме від розрахунку витрат і вигод примусувача залежить, чи виникатимуть відносини. Тут відносини можна описати як вертикальні й патрональні, де одна сторона може примусити іншу до обміну (невільний вхід) і схилити її й далі здійснювати обмін (невільний вихід). Якщо учасники пов'язані неформально, а також примусово, члени економічної еліти стають частиною політичної еліти (олігархи, теза 14), а члени політичної — частиною економічної (полігархи, теза 15).

77 Висхідні моделі корупції, ініційовані з боку приватного сектора в публічну сферу, містять корупцію на вільному ринку й захоплення держави знизу догори. Різні моделі корупції можна змодельовати, роз-

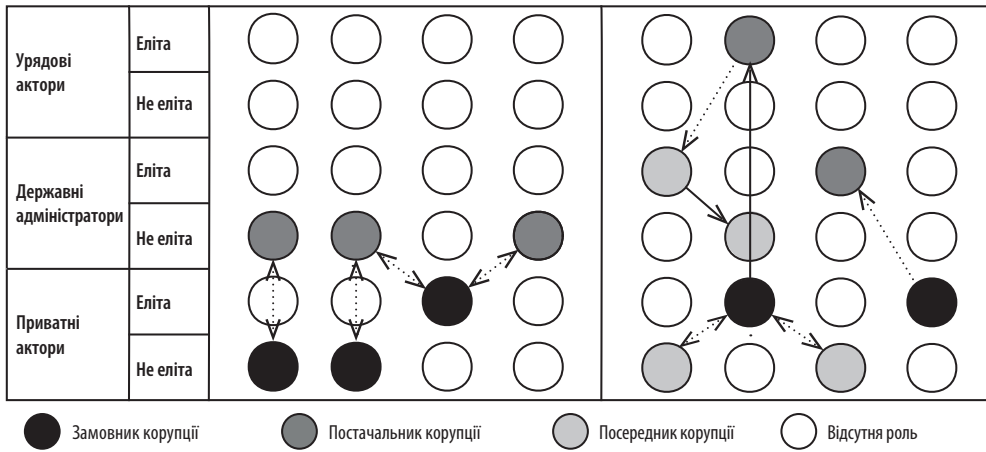
діливши корумпованих суб'єктів на три рівні (приватні актори, державні адміністратори й урядовці), а також на три типи ролей (замовник, постачальник і посередник, який є підлеглим у корупційній машині) (рис. 12). У разі корупції на вільному ринку приватні інтереси незаконно впливають на рішення органів державної влади й місцевого самоврядування щодо розподілу ресурсів, закупівель, надання концесій і пільг. Як наслідок, незаконні бартерні угоди укладаються між окремими приватними суб'єктами й неелітними, звичайними адміністраторами державної бюрократії (чиновниками, поліцією тощо).

Корупція на вільному ринку складається з низки окремих явищ: посадова особа, відповідальна за ухвалення рішення, приймає або вимагає фінансову чи іншу вигоду за вирішення справи в спосіб, вигідний для приватного актора. Державу можна вважати «корумпованою», якщо в ній часто трапляються такі випадки або якщо цивільні адміністративні чи ділові питання можуть вирішуватися лише за допомогою хабарів (теза 26). Це той випадок, коли корупція в умовах вільного ринку є загальнонаціональною, а не локальною. Але навіть якщо ця модель є загальнонаціональною, такі дії вільної ринкової корупції є епізодичними: вони відбуваються в окремих випадках, коли хтось добровільно вирішує взяти участь у корупційній операції, і не є груповою функцією з обох боків.

Термін «вільний ринок» у назві цієї схеми частково вказує на її конкурентний характер. Корупційні можливості не обмежуються певною групою людей: будь-хто, хто має потрібні кошти або владу, може вступити в такі корупційні відносини. І там, де і пропозиція, і попит на корупцію є численними, приватні актори можуть конкурувати за розміром хабара, який вони пропонують, а державні актори — за розміром хабара, який вимагають.

У випадку захоплення держави знизу догори співпраця акторів ускладнюється з боку не лише постачання корупції, а й її замовлення, оскільки партнерами по корупції з боку приватного сектора є олігархи (чия економічна діяльність в інших випадках є законною — олігархічне захоплення держави) або кримінальні авторитети організованого злочинного світу (чия економічна діяльність в інших випадках є незаконною — кримінальне захоплення). Тут корупція вертикально досягає вищих рівнів публічної сфери й назавжди підпорядковує політичних акторів економічній еліті. У разі захоплення держави знизу догори законодавство систематично підпорядковується приватним інтересам, а члени політичної еліти й державні адміністратори стають системними, а не випадковими елементами корупційного механізму, що спрямовує суспільні блага та послуги до олігархів або кримінальних авторитетів.

Рисунок 12. Схематичне зображення корупції на вільному ринку і захоплення держави знизу догори

Легенда: **безперервна лінія** — регулярна транзакція; **пунктирна лінія** — епізодична транзакція;

подвійна стрілка — добровільна транзакція; **одна стрілка** — підпорядкування.

78 До низхідних моделей корупції, ініційованих з боку держави в приватну сферу, належать захоплення держави згори донизу та кримінально-державна модель. Захоплення держави згори донизу може ініціювати окремий актор, наприклад, мер муніципалітету, або група акторів, як-от партія. У міру того як лідери перетворюють частину державного управління на рекет, ієрархія їхньої сфери заповнюється їхніми клієнтами, що призводить до патроналізації. Захопленою частиною державного апарату починає керувати неформальна патрональна мережа, яка систематично працює за неформальними правилами.

Однак у разі захоплення держави знизу догори жоден патрон не володіє необмеженою політичною владою (рис. 13). Це звужує діапазон свавілля кожного патрона: він може керувати лише певною частиною держави, обмеженою його формальними повноваженнями, але не може розпоряджатися ширшим колом державних інституцій (теза 28). По-перше, це робить менш досяжними пов'язані корупційні дії, де потрібна співпраця кількох державних органів. По-друге, позиція патрона залежить від політичних поворотів. Перемога опозиції може легко їх усунути, що майже унеможливує подальше існування патрональної мережі. Зрештою, відсутність монополії на владу означає, що патрон не може вимкнути інституційний контроль. Конституційні обмеження на концентрацію влади, а також ефективні органи забезпечення правопорядку здатні стримувати неформальні мережі та не давати

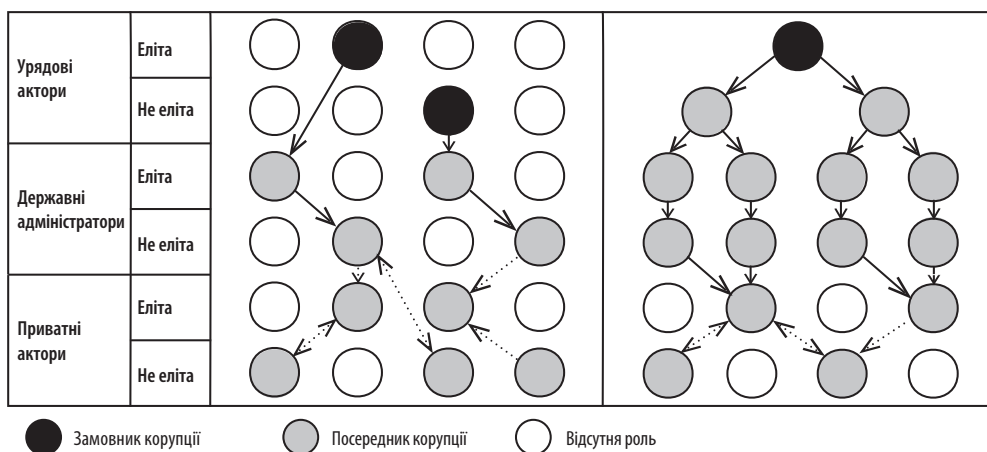

патрону отримати ексклюзивну політичну владу й перетворити всю державу на своє приватне володіння.

Коли монополію політичної влади здобуто, ми говоримо про кримінально-державну модель. Ми додаємо слово «модель» до поняття «кримінальна держава», яке ввели раніше (теза 26–7), щоб підкреслити, що такий стан справ не обов'язково охоплює всю державу. Навпаки, існують локальні випадки, коли елітний державний діяч є мером, і він патронує всю місцеву владу, перетворюючи її на географічно обмежений патрональний рекет — майже «державу в державі». Таке трапляється і в некримінальних державах, таких як патрональна демократія або диктатура з використанням ринку (теза 90). Але в патрональних автократіях кримінально-державна модель характеризує центральну владу.

Кримінальна держава будується через розвиток однопірамідалної патрональної мережі. У ній актори державного управління позбавлені автономії робити корупційні пропозиції приватним акторам або брати хабарі в обмін на прихильне ставлення. Натомість вони підпорядковані волі верховного патрона і прихильно ставляться до визначених згори, тобто до клієнтів верховного патрона. Побудова єдиної піраміди охоплює і приватний сектор, порушуючи автономію олігархів (теза 41), тимчасом як мережа субпідрядників і постачальників поширює ці відносини «патрон – клієнт» і на нижчі щаблі приватного сектора.

Рисунок 13. Схематичне зображення захоплення держави згори донизу і кримінально-державної моделі

Легенда: **безперервна лінія** — регулярна транзакція; **пунктирна лінія** — епізодична транзакція; **подвійна стрілка** — добровільна транзакція; **одна стрілка** — підпорядкування.

Примітка: у моделі злочинної держави всі державні актори підпорядковані верховному патрону. Ми вирішили не зображати задля наочності кожного актора колами.

79 Корупційні моделі в країні можуть бути ендемічними та системними й охоплювати як автономних суб'єктів, так і постійні ланцюги васальної залежності. У літературі з питань корупції термін «системна» використовується як синонім до «ендемічна» в ситуаціях, коли корупція є невід'ємним аспектом політичної, соціальної та економічної системи. Але таке розуміння затушовує різницю між випадками, коли корупція є широко розповсюдженою, і випадками, коли корупція перетворюється на систему під впливом організатора згори.

Наприклад, у першому випадку це можуть бути соціально прийнятні форми корупції на вільному ринку, такі як «гроші вдячності» в більшості посткомуністичних країн Східної Європи (лікарям і медсестрам у державній системі охорони здоров'я регулярно дають додаткові кошти, без яких навряд чи можна отримати гідне обслуговування). Ці транзакції є розрізненими, здійснюються епізодично й відбуваються віч-на-віч, до того ж кожна пара суб'єктів укладає корупційні угоди, не входячи в корупційну мережу. Важливо відрізнити такі випадки від змови між державними підприємствами, захоплення держави знизу догори та згори донизу, а також від кримінально-державної моделі (табл. 24). Адже в цих випадках корупція кимось систематизована, тобто організована як групова функція або мережа з постійними зв'язками і складною корупційною схемою.

Отже, варто розрізнити:

- 1) корупція є ендемічною, якщо вона стає соціальною нормою (тобто неформальним розумінням, яке регулює поведінку соціальних суб'єктів) без упорядкувального впливу центральної волі та призводить до низки епізодичних транзакцій між різними людьми;
- 2) корупція є системною, якщо вона перетворилася на схему (тобто корупційний механізм постійних зв'язків) завдяки впорядкувальному впливу центральної волі та призводить до регулярних транзакцій між певними людьми.

Із цим тісно пов'язані виміри автономії (стосується вільного входження учасників у корупцію) та залежності (стосується можливостей виходу корумпованих учасників). Коли корупційні транзакції є епізодичними, автономія учасників зберігається, а ланцюги залежності не формуються. У випадку регулярних транзакцій існує більша ймовірність залежності, особливо тому, що чим більше незаконних дій вчиняється, тим більше сторони можуть шантажувати одна одну, змушуючи продовжувати корупційні обміни. Крім того,

примусова змова одразу передбачає залежність, адже там навіть вступ одного з учасників був недобровільним.

Таблиця 24. Основні характеристики шести моделей корупції (сірим кольором виділені моделі примусової корупції)

	Природа корупції	Участь корумпованих партій	Поширення корупційних транзакцій	Напрямок корупційної дії	Економічна природа корупції	Регулярність і масштаби корупційних дій	Засіб корупційного обміну
Корупція на вільному ринку	Дрібна корупція ↓ Корупція у великих розмірах	Добровільна	Нецентралізовано	Горизонтальний	Конкурентна	Періодично й частково	Гроші на хабар
Кумівство		Добровільна	Нецентралізовано	Горизонтальний	Конкурентна	Періодично/ постійно й частково	Гроші на хабар
Змова, організована державним органом		Добровільна	Нецентралізовано	Вертикальний (згори донизу)	Олігополітична / локально-монополітична	Періодично й частково	Гроші на хабар
Захоплення держави знизу догори		Примусова	Помірно централізовано	Вертикальний (знизу догори)	Олігополітична / локально-монополітична	Періодично/ постійно й частково	Гроші на хабар
Захоплення держави згори донизу		Примусова	Частково централізовано	Вертикальний (згори донизу)	Олігополітична / локально-монополітична	Постійно й частково (васальні ланцюги)	Гроші за «кришу»
Кримінально-державна модель		Примусова	Централізовано	Вертикальний (згори донизу)	Монополітична	Постійно й загально (васальні ланцюги)	Гроші за «кришу»

Що стосується автономії, то частковий характер захоплення держави допомагає деяким учасникам зберігати відносну автономію, позицію на переговорах і конкурентну перевагу. Але в кримінальній державі верховний патрон є монополістом автономії: він єдиний, хто де-факто нікому не підзвітний у режимі, і він може делегувати часткову автономію, з обмеженими повноваженнями, субпатронам у мережі «патрон – клієнт». Субпатрони є одночасно і патронами, і клієнтами: клієнтами для верховного патрона, але патронами для клієнтів нижчого рівня в прийомній політичній сім'ї.

80 Тип економіки в умовах кримінально-державної моделі корупції, що функціонує за логікою неформальних патрональних мереж, називається реляційною економікою. У відомому есе «Економіка як інституційний процес» Карл Поланьї виокремлює три форми інтеграції економіки: реципрокність, перерозподіл та обмін. Як він пояснює, реципрокність «означає рух між кореляційними точками симетричних угруповань; перерозподіл позначає привласнювальні рухи до центру й назад від нього; обмін належить до зворотних рухів, що відбуваються між “руками” в ринковій системі». Поланьї додає, що хоча один механізм завжди є домінантним в економіці, інші механізми не усуваються, а й далі співіснують з ним. У схожому ключі Янош Корнаї в «Соціалістичній системі» (1992) говорить про різні механізми координації, зокрема ті, що пов’язані з основною дихотомією дисципліни порівняльних економічних систем: соціалізм і капіталізм.

Натхненні роботами Поланьї й Корнаї, ми можемо побудувати типологію економічних систем, які відрізняються за своїми домінантними механізмами (табл. 25). По-перше, домінантним механізмом ринкової економіки є регульована ринкова координація. За словами Корнаї, ринкова координація — це «латеральний, горизонтальний зв’язок», де індивіди «мають однаковий юридичний статус» і виступають у ролі продавців і покупців (тези 90–94). Їхні добровільні рішення про купівлю і продаж формують прибутки та збитки, забезпечуючи схему стимулів для координації діяльності підприємливих людей. Та описуючи сучасну економіку, ми не можемо ігнорувати того, що вона «регулюється» центральною владою, а в ліберальних демократіях змішана економіка тепер є нормою.

Домінантними механізмами у двох інших типах економік є типи перерозподілу в розумінні Поланьї. У плановій економіці таким механізмом є бюрократичний розподіл ресурсів. У соціалістичній системі вся сфера ринкових дій злита зі сферою політичних дій у єдиному бюрократичному організмі, що координується через центральне планування. У цій формалізованій і нормативній системі номенклатура визначає структури як власності, так і виробництва з фізичними плановими показниками (тож у центральному плані виробничі завдання виражаються в точному числі натуральних одиниць і обсягів).

На противагу цьому, патрональні автократії визначають лише структуру власності: верхівний патрон є не планувальником і менеджером виробництва, а перерозподільвачем ринків і можливостей пошуку ренти. Відповідно, ми говоримо про реляційний ринковий перерозподіл, тимчасом як економіка є не плановою, а реляційною. Системна корупційна модель кримінальної держави пронизує економіку, піддаштовуючи її функціонування під

логіку неформальних патрональних мереж. Інакше кажучи, хоч система залишається капіталістичною в сенсі домінування де-юре приватної власності, верховний патрон робить її патрональною — економічно патроналізованою і підпорядкованою інтересам прийомної політичної сім'ї.

Таблиця 25. Ринкова економіка, реляційна економіка, планова економіка

Капіталізм		Соціалізм
Ринкова економіка	Реляційна економіка	Планова економіка
Політично відосблена економіка	Патронально інтегрована економіка	Бюрократично інтегрована економіка
Регульована координація ринку	Реляційний ринковий перерозподіл	Бюрократичний перерозподіл ресурсів
<ul style="list-style-type: none"> • регульована • безособова • нормативна • домінування конкурентних ринків 	<ul style="list-style-type: none"> • неформалізована • особова • дискреційна • домінування реляційних ринків 	<ul style="list-style-type: none"> • формалізована • безособова • нормативна • домінування адміністративних ринків
Невидима рука знеособлених ринкових сил	Видима рука патрона, що втручається в ринкові сили	Централізоване планування номенклатурою в обхід ринкових сил
Горизонтальна	Вертикальна	Вертикальна

81 У реляційній економіці рента створюється через дискреційне втручання держави, яка замінює нормативно закриті ринки на дискреційно закриті. Рента — це прибуток, що виникає внаслідок відсутності конкуренції. Коли держава регулює економічне функціонування на ринку чи в галузі, вона закриває відкритий ринок: забороняє певні види конкурентів і дозволяє конкурувати лише тим, хто відповідає встановленим критеріям (стандарти якості й безпеки, ліцензії тощо). Це створює бар'єри для входу на ринок, які частково захищають наявні компанії від нових учасників, тобто потенційних конкурентів. Як наслідок, чинні виробники можуть скорочувати виробництво й підвищувати ціни — тобто отримувати вищі прибутки за інших рівних умов. Рента — це різниця між доходом, який можна було б отримати на відкритому ринку, і фактичним доходом, який є результатом закриття ринку для певних учасників.

Рентні платежі створюються також у межах регульованої ринкової координації в ринковій економіці. Ключова відмінність між ринковою та реляційною економікою полягає в тому, що тимчасом як ринкова економіка закриває ринки нормативно, реляційна — дискреційно (табл. 26).

Створення нормативно закритих ринків є невіддільною частиною сучасної ринкової економіки, оскільки держава ставить поза законом певні види товарів (неліцензовані ліки, харчові продукти тощо), форми виробництва (які не відповідають трудовому кодексу, екологічним нормам тощо) і форми ціноутворення (демпінг, хижацьке зниження цін, встановлення заробітної плати нижче від мінімального рівня тощо). Але в таких випадках рента створюється за допомогою державного втручання, яке є: 1) нормативним, тобто спрямованим на економічні групи, що відповідають певним критеріям, незалежно від того, хто конкретно належить до цієї групи (безособовим, без подвійних стандартів); 2) правовим, тобто державне втручання проявляється у формальних законах, правилах і податках; 3) лобіюється групами інтересів, які беруть участь у конкурентному процесі пошуку ренти.

На відміну від цього, рента в реляційній економіці створюється державним втручанням, яке:

- 1) є дискреційним, тобто спрямованим на певних людей або компанії, на яких верховний патрон вирішив вплинути (персональний, з подвійними стандартами);
- 2) поєднує легальні й нелегальні елементи, тобто державне втручання проявляється як у формальних законах, так і в неформальних практиках;
- 3) надходить до прийомної політичної сім'ї, оскільки пошук ренти втрачає конкурентний характер і рента розподіляється згори, через верховного патрона.

Аналітично можна виділити чотири методи створення дискреційної ренти: а) формальний дискреційний режим, коли держава надає конкурентну перевагу певній фірмі через ухвалення спеціального закону (теза 57); б) неформальний дискреційний режим, коли конкурентна перевага надається за допомогою неформальних засобів, таких як політично вибіркоче забезпечення правопорядку (теза 60); в) монополізація ринку, коли із чинного ринку вилучаються всі, крім тих, кому надається перевага і хто отримує прямий монопольний ґрант за корумпованою процедурою згори донизу; г) створення ринку, коли держава замовляє раніше відсутню економічну діяльність у приватних суб'єктів та/або створює штучний попит на компанію (дискреційні й завищені державні закупівлі, державні контракти тощо).

Таблиця 26. Порівняння нормативно та дискреційно закритих ринків

	Нормативно закритий ринок	Дискреційно закритий ринок
<i>Рішення про прийняття або вилучення</i>	Нормативне	Дискреційне
<i>Формальність регулювання</i>	Формальна	Формальна/неформальна
<i>Вигоди та збитки для чинних керівників</i>	Нормативні (галузеві) та невиключні (державна не може обмежувати пільги лише для певних учасників ринку)	Дискреційні (індивідуальні) та виключні (державна обмежує пільги лише для певних учасників ринку)
<i>Оплата за прийом (без вилучення)</i>	Нормативна плата	Особиста вигода (гроші на хабар / гроші за «кришу»), економічна вигода (права власності), патрональна вигода (лояльність)
<i>Плата за оренду (її обслуговування)</i>	Політичні вигоди (наприклад, внесок у виборчу кампанію), особиста вигода (гроші на хабар)	
<i>Природа рентаорієнтованості</i>	Відкрита/конкурентна (без установлених державною бар'єрів для входу)	Закрита/неконкурентна (встановлені державною бар'єри для входу)

82 У реляційній економіці майнові права досить умовні й постійно перебувають під загрозою хижацтва через сіре та біле рейдерство. У ринковій економіці права власності підтримуються безособово. Як пояснюють нобелівський лауреат з економіки Дуглас Норт і його колеги в книзі «Насильство та суспільні порядки», економічні актори в порядку відкритого доступу «не потребують участі в політиці, щоб підтримувати свої права, забезпечувати виконання контрактів або гарантувати своє виживання від експропріації; їхнє право на існування і конкуренцію не залежить від збереження привілеїв».

У реляційній економіці права власності теж умовні: власність будь-якого суб'єкта може бути відібрана на власний розсуд, якщо він кидає виклик інтересам верховного патрона. У російській такі захоплення називаються рейдерством, що походить від англійського *raiding*. Однак було б помилкою намагатися застосовувати тут такі терміни, як «корпоративне рейдерство» або «недружнє поглинання» в їхньому західному розумінні. Адже недружнє поглинання на Заході рідко характеризуються незаконним використанням державної влади, а фізичне насильство — ще рідше.

Рейдерство можна визначити як тип грабунку, націлений на виробничі активи, переважно фірми, компанії та підприємства, і завжди пов'язаний з незаконними діями й використанням примусу для отримання особистої вигоди. Типологія рейдерства наведена в таблиці 27 із зазначенням залучених суб'єктів, а також політико-економічного середовища, у якому переважають різні типи рейдерства. Коли державність слабка, як було в посткомуністичних олігархічних анархій (теза 30), типовою формою рейдерства є чорне. Воно здійснюється через прямі погрози або застосування фізичного насильства (фізичне насилля, вимагання під дулом пістолета тощо). Наступним видом є сіре рейдерство, коли хижаци покладаються на корумповані органи або органи влади захопленої держави. Виконавцями сірого рейдерства є вже не злочинні угруповання, а представники нижчих, місцевих рівнів органів державної влади. Вони можуть робити це заради власної вигоди або на замовлення олігархів (для усунення конкурентів у бізнесі). Економіст Станіслав Маркус наводить перелік послуг і розцінок, які пропонували корумповані адміністратори в Росії в середині 2000-х, включно з перевіркою фірми-мішені податковою службою (4000 \$), відкриттям кримінальної справи проти власників такої фірми (50 000 \$), ухваленням рішення господарського суду проти фірми-мішені (10 000–100 000 \$) і навіть арештом бізнес-конкурента через Міністерство внутрішніх справ (100 000 \$).

Останньою формою є біле рейдерство, коли замість того, щоб зловживати правовим середовищем, його цілеспрямовано пристосовують і підлаштовують під окремих осіб та окремі компанії. Коли власність експропріюється вищими органами центральної влади переважно за командою та за погодженням з найвищим утримувачем виконавчої влади, ми говоримо про централізоване корпоративне рейдерство, яке часто поєднує методи сірого й білого рейдерства. До цього типу хижацтва вдається верховний патрон: він регулярно захоплює компанії, щоб збільшити статки для себе та своєї прийомної політичної сім'ї.

Централізоване корпоративне рейдерство використовує пов'язані корупційні дії, коли дії, які самі по собі є незаконними (наприклад, вимагання або незаконне привласнення коштів), поєднуються з діями, що самі по собі не є незаконними (як-от подання запитів від незалежних представників парламенту або ініціювання податкових перевірок). Це потребує широкого діапазону свавілля (теза 28) або повного контролю над державним апаратом. Під верховним патроном представники кожної формально незалежної та автономної гілки влади (від прокуратури до поліції, від уряду до парламенту, від антимонопольного комітету до податкової інспекції і різних регуляторних

органів) працюють в унісон, як гвинтики в хижацькій машині організованого вищого світу.

Таблиця 27. Типи й деякі особливості рейдерства в посткомуністичних режимах

Сила держави	Легальність рейдерства	Ініціатор або замовник рейдерства				
		Організована політична верхівка: верховний патрон (найвищий рівень державної влади)	Орган державної влади низького, середнього або високого рівня	Підприємці-конкуренти або олігархи	Організований злочинний світ: кримінальні групи	
Сильна держава ↓ Неспроможна держава	Біле рейдерство	▬ ▬	▬			
	Сіре рейдерство	▬ ▬	▬ ▬	▬ ▬	▬	
	Чорне рейдерство			▬	▬ ▬	
Інституційне середовище й характерні ознаки рейдерства		Кримінальна держава	Корупційна/захоплена держава		Неспроможна держава	
		Однопірамідальна мережа влади	Мультипірамідальна мережа влади			
		Монополізоване	Олігархічне		Конкурентне	
		Захоплення олігарха	Захоплення держави		Невідомо	

83 У реляційній економіці націоналізація як засіб збільшення багатства прийомної політичної сім'ї з'являється в трьох формах: гаряча, монополістична й холодна. Націоналізація, як вона існує в мафіозній державі — експропріація приватної власності за допомогою інструментів державної влади, — за своєю функцією принципово відрізняється від застосування в ринковій і плановій економіці. У ринковій — хоча неекономічні цілі також можуть з'являтися серед рушійних сил держави, однак функціонування націоналізованої власності вписується в рамки ринку. У комуністичних диктатурах уся економіка безповоротно й монолітно перебуває у власності держави, а політика домінує над економікою.

У мафіозній державі націоналізація одночасно слугує для збільшення багатства прийомної політичної сім'ї, забезпечення регламентованої винаго-

роди тим, хто входить до її вертикалі влади, і для утримання суспільства під контролем. У таблиці 28 наведено кілька методів націоналізації, згрупованих за видами майнових прав, які вони порушують.

По-перше, гаряча націоналізація порушує право на безпеку й захист власності — обов'язок держави нормативно забезпечити захист прав приватної власності для всіх, хто проживає під її владою. Цей тип охоплює ренаціоналізацію (повне захоплення раніше приватизованої компанії державою на триваліший період), деприватизацію (збільшення державної частки серед приватизованих компаній), а також транзитну націоналізацію. В останньому випадку приватна компанія актора, який не належить до прийомної політичної сім'ї, береться під «тимчасову державну опіку», а пізніше обраний актор реприватизує її. На проміжному етапі (ре)націоналізації приватні статки силою втягуються в орбіту власності прийомної політичної сім'ї. Транзитна націоналізація має і зворотний бік — транзитну приватизацію, коли державне майно тимчасово приватизується, щоб олігарх або підставна особа, яка отримує майно, могла вивести з нього гроші, після чого держава викупує його назад (як зі «Стройтрансгазом» у Росії або електростанцією «Матра» в Угорщині).

Друга категорія — це монополістична націоналізація, яка порушує право на здійснення економічної діяльності, тобто зобов'язання держави не закривати вхід на приватні ринки для тих, хто бажає і може це зробити, і не забирати цю можливість у тих, хто вже вийшов на них. Через монополістичну націоналізацію держава не позбавляє власників їхнього бізнесу безпосередньо, а монополізує відповідну економічну діяльність, після чого вона або централізується, або децентралізується у формі концесій.

Холодна націоналізація порушує право на справедливе ставлення, створюючи задушливі економічні умови для певних економічних акторів через державне втручання. За холодної націоналізації держава експропріює ринкове середовище певного сектора економіки без прямої націоналізації залучених до нього підприємств. Такі заходи, як використання державної влади для визначення цін, запровадження дискреційних податків або регулювання/обмеження сфер діяльності через закони за індивідуальним замовленням, слугують для того, щоб знекровити власників бізнесу, підготуватися до остаточної або транзитної націоналізації бізнесу, забезпечити підпорядкування ключових гравців у секторі. Холодна націоналізація не обов'язково перетворюється на остаточну або транзитну, але відкриває шлях до багатьох потенційних способів вилучення ресурсів з бізнесу.

Таблиця 28. Методи націоналізації (форми порушення екзогенних майнових прав) у хижакських державах

	<i>Порушене екзогенне право (вид націоналізації)</i>	<i>Форма власності до попередньої передачі</i>	<i>Форма власності в процесі передачі</i>	<i>Форма власності після передачі</i>
Ренаціоналізація	Право на безпеку й захист власності (гаряча націоналізація)	Приватна (раніше приватизована) компанія	–	Державна компанія
Деприватизація		Приватні акції в приватних компаніях	–	Державні акції в приватних компаніях і державних холдингових структурах
Бандитська націоналізація		Приватна власність	Приватна власність під державною загрозою або загрозою шахрайства	Державна власність
Транзитна націоналізація		Приватна компанія	Державна компанія	Приватна компанія (патрональна)
Рейдерське захоплення ринку	Право на здійснення господарської діяльності (монополістична націоналізація)	Приватна діяльність з нормативною ліцензією	–	Приватна діяльність з дискреційною ліцензією
Націоналізація через захоплення ринку		Приватний ринок	–	Державна монополія (франшиза)
Націоналізація через узурпацію компетенцій		Приватна діяльність на замовлення муніципалітету	–	Приватна діяльність на замовлення центральної держави
Холодна націоналізація	Право на справедливе ставлення (холодна націоналізація)	Приватна компанія	Приватна компанія із задушливим економічним середовищем	Приватна компанія (патрональна)

84 У реляційній економіці централізоване корпоративне рейдерство здійснюється в три фази: вистежування, полювання й поглинання. У ринковій економіці динаміка переходу прав власності визначається переважно двосторонніми, добровільними рішеннями покупців і продавців. Коли характер передачі прав власності змінюється з добровільного на примусовий, покупці стають хижакками, а продавці — їхніми жертвами. Коли актори беруть на себе ці соціологічні ролі, динаміка передачі прав власності визначається переважно односторонніми, примусовими рішеннями хижаків.

Коли верховним патроном виступає сам хижак, ми говоримо про централизоване корпоративне рейдерство, процес якого можна розділити на три послідовні фази (рис. 14). На етапі вистежування хижацька держава шукає жертву. Втручання ще не відбулося: потенційна мішень усе ще працює безперешкодно. Але хижак оцінює, чи варта компанія того, щоб її поглинути. Щоб отримати користь для себе, він має враховувати політичні вигоди, такі як зміцнення патрональної мережі або ослаблення мережі конкурентів, а також економічні вигоди. Остання охоплює не лише ринкову вартість компанії, а й потенційний ефект забезпечення захисту від діяльності держави (теза 38), який може бути наданий після захоплення активу. Що стосується витрат, то тут враховується мобільність жертви (чи може вона вийти з-під контролю хижака, щоб уникнути привласнення), її непридатність (наприклад, через специфіку активу), а також супутня шкода, яку поглинання може спричинити на політичному, економічному й соціальному рівнях.

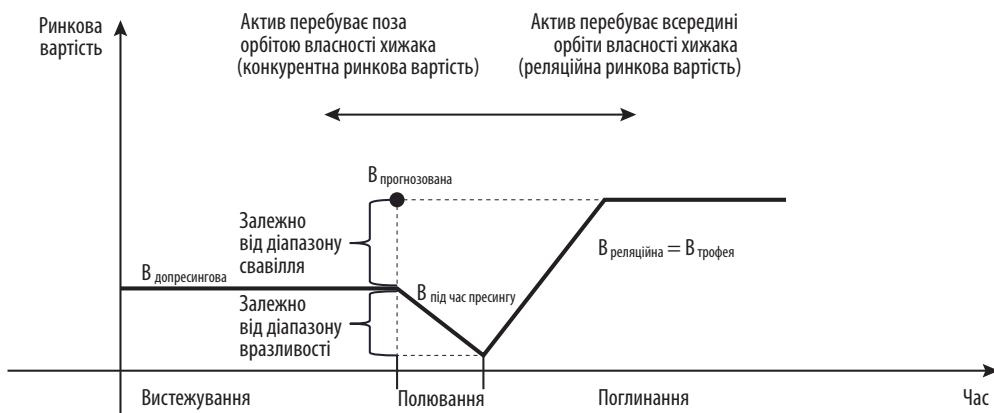
Коли жертву вибрано, хижак переходить до фази полювання. Вона починається з пропозиції, від якої неможливо відмовитися: перша ціна, яку хижак односторонньо встановлює і пропонує власникові компанії-мішені за здобич. Якщо власник відмовляється, попри очевидний примусовий потенціал хижака, починається процес знищення репутації, на різних етапах якого робляться нові пропозиції (з дедалі нижчою ціною). Унаслідок низки спеціальних нормативних і дискреційних втручань вартість компанії в ринковій оцінці знижується. Якщо полювання вдається, здобич потрапляє на орбіту власності прийомної політичної сім'ї.

Тут ми вступаємо в останню фазу — поглинання, коли реалізується вартість трофея, оскільки він вбудовується в реляційну економіку. Можна виділити чотири чистих типи використання компанії-жертви (у реальних умовах можливі будь-які їх комбінації):

- 1) конкурентне функціонування ринку після одноразового стимулювання (наприклад, одноразового бюджетного грошового переказу або зміни нормативно-правової бази);
- 2) отримання ренти за допомогою відповідного дискреційного втручання регуляторних органів (наприклад, з боку держави, що спрямовує штучний попит на компанію);
- 3) створення або зміцнення патрональних мереж за допомогою компанії (коли компанія може бути використана в політичному механізмі, особливо в медіа);

- 4) перерозподіл усередині прийомної політичної сім'ї (якщо олігарх, який отримав трофей, потрапляє в немилість, його компанії стають жертвами).

Рисунок 14. Ідеальна типова динаміка конкурентної і реляційної ринкової вартості компаній-жертв

Легенда: V — вартість.

85 У реляційній економіці економічні актори можуть уникнути привласнення, маючи низьку вартість вистежування або приховуючи свої активи за допомогою різних методів подвійної бухгалтерії та фінансового шахрайства. Зазвичай, якщо хижацтво здійснюється з метою отримання економічної вигоди, вибирають саме великі компанії, оскільки вартість привласнення буде вищою, ніж потенційна вигода. Професор Золтан Балог у 1970-х назвав це марксистською мовою «неоподатковувана додаткова вартість», маючи на увазі феодальні часи в Скандинавії, коли погодні умови робили середню врожайність сільськогосподарських культур такою низькою, що витрати на апарат збирачів податків були б вищими, ніж сам податок.

Але навіть ті компанії, які не є безпосередньою мішенню, змінюють поведінку. У реляційній економіці важливо не те, на яку частину власності полюють, а те, що будь-чия власність є потенційною мішенню. Хижацька активність має сигнальний ефект, запроваджуючи викривлені стимули в неприєднаній частині реляційної економіки. Рано чи пізно підприємці усвідомлюють, що головне питання роботи в реляційній економіці полягає не в тому, чи зможуть вони залишитися в чесній ринковій конкуренції, а в тому, чи стануть частиною харчового ланцюга хижацької держави. Як наслідок, вони отримують стимул розподіляти свої ресурси не для максимізації реального

виробництва, а для мінімізації вартості вистежування. Великі компанії можуть вдатися до розколу ідентичності або розбити свою компанію на малі чи середні підрозділи, щоб вона могла розчинитися в середовищі малого й середнього бізнесу, сховавшись від пильного ока хижака. Інші можуть вдатися до різних методів подвійної бухгалтерії та фінансового шахрайства.

Вказуючи на те, наскільки поширені такі практики в посткомуністичному регіоні, Альона Леденцова у книзі «Як насправді працює Росія?» (2006) наводить пострадянську приказку: «Якщо в компанії є прибуток, у неї поганий бухгалтер». На додаток до розколу корпоративної ідентичності та заниження прибутку, вона визначає інші методи уникнення хижацтва, такі як подвійна бухгалтерія (один комплект документів для корпоративних інсайдерів, а другий — для податкових служб), виведення активів («вимивання» компанії, яку планують поглинути) і фінансове шахрайство (використання підставних компаній, офшорних фірм і фіктивних контрактів для виведення прибутку з бухгалтерських звітів).

У ринковій економіці такі методи переважно засуджуються як способи ухилення від сплати податків або діяльності поза межами регульованого середовища. У реляційній економіці вони дають змогу економічним агентам, що створюють вартість, захистити свою власність і бізнес-операції. За експертними оцінками, на неформальну економіку припадає щонайменше половина валового національного продукту Росії. Однак повсюдне поширення неформальних практик також свідчить про наявність потужної мережі сторін, зацікавлених у їх подальшому існуванні, що ускладнює розвиток формальної інституційної системи західного типу (навіть за умови політичного наміру зробити це).

86 Реляційна економіка не може бути належно описана в парадигмі «варіантів капіталізму» — лише як варіант політичного капіталізму. Сучасна література про посткомуністичні режими намагається охопити явища, пов'язані з реляційною економікою, у межах парадигми «варіантів капіталізму». У спрощеному розумінні реляційна економіка є капіталістичною, зважаючи на домінування де-юре приватної власності (теза 80). Але якщо зробити це основним критерієм класифікації, існує ризик ототожнення реляційних економік і їхніх специфічних рис з економіками західного типу, що ускладнить розуміння їхньої справжньої природи.

У цьому значенні опис реляційної економіки в парадигмі «варіантів капіталізму» вводить в оману так само, як і опис патрональної автократії на кшталт Росії чи Угорщини в парадигмі «варіантів демократії», тобто зменшеного підтипу демократії (тези 2–3). З одного боку, така категоризація видається виправданою, оскільки де-юре, на формальному рівні, система має інститути, подібні до основного поняття. З іншого боку, така категоризація невиправдана, оскільки де-факто, на неформальному рівні, система має помітно відмінні характеристики, які також є системоутворювальними ознаками, що перекреслюють формальну ідентичність системи. У реляційній економіці де-юре приватна власність де-факто переплітається з політичною владою, що виражається в концепції влади-власності: не може бути економічної влади без політичної або принаймні частки в політичній периферії, а політична влада не може бути без економічної (теза 10).

Якщо ми хочемо підкреслити капіталістичну природу такої системи, то краще використовувати поняття «політичний капіталізм». Це веберівський термін, який також активно використовує Рендалл Голкомб у праці «Політичний капіталізм» (Political Capitalism, 2018). Політичний капіталізм — загальний термін для позначення капіталістичних економічних систем, які характеризуються корумпованістю урядових акторів, досить значною для того, щоб впливати на роботу домінуючого в країні економічного механізму (табл. 29). Найнижчою формою в нашій типології є кумівський капіталізм: тут куми ініціюють епізодичні корупційні транзакції без патрональних ланцюжків, що призводить до утворення рентоорієнтованої держави з вільною конкуренцією за ренту (вільний вхід, вільний вихід — теза 24). Коли корупція перестає бути добровільною, а перетворюється на різновид захоплення, постає питання, це захоплення держави знизу догори (тоді ми говоримо про олігархічний капіталізм) чи згори донизу (патрональний капіталізм, який найкраще можна асоціювати з патрональною демократією).

І нарешті ми стикаємося з реляційною економікою, коли говоримо про мафіозний капіталізм. Ця система характеризується внутрішньою логікою накопичення влади та багатства, централізуючи те й інше в руках прийомної політичної сім'ї за допомогою мафіозної культури, піднесеної до рангу центральної політики. У цій аналітичній структурі можна розкрити реальність посткомунізму, а такі риси, як влада і власність, дискреційне державне втручання, хижакство й корупція згори донизу, можуть зайняти належне їм місце: як суттєві елементи, що визначають систему, а не як екзотичні побічні ефекти в капіталізмі західного типу.

Таблиця 29. Типи політичного капіталізму

	<i>Домінантна форма корупції</i>	<i>Актори-ініціатори</i>	<i>Тип захоплення (захопленя)</i>	<i>Тип держави</i>	<i>Корупційний ринок</i>
Кумівський капіталізм	Кумівство	Куми	Захоплення ринку	Рентоорієнтована держава	Вільна конкуренція (вільний вхід/ вільний вихід) ↓ Монополія (прийом/ вигнання)
Олігархічний капіталізм	Захоплення держави знизу догори	Олігархи	Захоплення ринку й держави	↓ Клептократична держава	
Патрональний капіталізм	Захоплення держави згори донизу	Полігарх		↓ Хижацька держава	
Мафіозний капіталізм	Кримінальна держава	Прийомна політична сім'я	Олігархічне захоплення ринку й держави		

Диктатура, що експлуатує ринок: співіснування трьох економічних механізмів у Китаї

---

87 Економіки проміжних типів режимів — патрональна демократія, консервативна автократія та диктатура, що експлуатує ринок, — є сумішшю економік полярних типів. У трикутній структурі (теза 12) ліберальна демократія, патрональна автократія і комуністична диктатура є режимами полярного типу не лише через їхню емпіричну важливість. Вони є мовотворчими полюсами. Це ті типи режимів, які потребують власної мови — окремого набору понять, що відображає специфічні характеристики відповідного режиму. На противагу цьому, проміжні типи — патрональна демократія, консервативна автократія та диктатура, що експлуатує ринок, — можна описати змішаними мовами, утвореними на основі первинних мов мовотворчих полюсів.

Логіка нагадує логіку колірного кола: мови трьох полярних режимів подібні до основних кольорів (червоний, жовтий, синій), які неможливо змішати із жодним іншим; тимчасом як мови трьох проміжних типів — до вторинних кольорів (помаранчевий, фіолетовий, зелений), оскільки вони можуть бути змішані з основними мовами сусідніх полярних типів.

Для патрональної демократії нам потрібно поєднати концепції переважно ліберальної демократії (мультипірамідальна мережа влади) і патрональної автократії (неформальний патроналізм). Для консервативної автократії — концепції переважно ліберальної демократії (непатрональна економіка) й комуністичної диктатури (бюрократичний патроналізм). Ця логіка також застосовується до їхніх економік: патрональна демократія має «змішану» ринкову економіку з (нехай навіть незначною) більшістю конкурентних ринків і (нехай навіть незначною) меншістю реляційних ринків, тимчасом як консервативній автократії властива «змішана» ринкова економіка з (нехай навіть незначною) більшістю конкурентних ринків і (нехай навіть незначною) меншістю адміністративних ринків.

Ситуація в диктатурах, що експлуатують ринок, складніша. Її мова створена переважно на основі сусідніх типів — комуністичної диктатури (бюрократичний патроналізм) і патримоніальної автократії (неформальний патроналізм). Але в цьому випадку в мову також потрібно домішувати поняття з приватної економіки й регульованої ринкової координації. Економіка диктатур, що експлуатують ринок, класичним прикладом яких у посткомуністичному регіоні є Китай, демонструє динамічний баланс трьох економічних механізмів, де майже неможливо сказати, який тип ринку є домінантним у тому сенсі, що він «веде» за собою інші (підпорядковані) типи. У посткомуністичному регіоні диктатури, що експлуатують ринок, виникли з комуністичних диктатур. З одного боку, вони зберегли державу-партію й відсутність політичної опозиції, а з іншого — частково звільнили економічну сферу.

88 У диктатурі, що експлуатує ринок, бюрократичний перерозподіл ресурсів супроводжується регламентованою ринковою координацією через навмисне відкриття виробничої структури. Порівняльну аналітичну модель для режимів держав-партій пропонує Марія Чанаді у книзі «Самопоглинальні еволюції» (Self-Consuming Evolutions, 2006). Вона визначає ідеальні типові моделі мереж держави-партії, які диференціюються на основі того, як розподіляється ринкова влада — визначена як здатність видобувати, залучати й розподіляти (економічні) ресурси, а також протистояти державному втручанням — між акторами (табл. 30). У моделі, яку вона називає «самоексплуатацією», влада централізується в руках номенклатури вищого рівня. Центральні планувальники координують бюрократичний процес перерозподілу ресурсів без зворотного зв'язку, оскільки суб'єкти на нижчих рівнях мають обмежені можливості чинити опір або торгуватися. Можна додати, що планова економіка також є закритою тоталітарною виробничою структурою: кожному дозволено виробляти лише те, що йому приписано, і не існує офіційних ринків, де продукти, вироблені понад план, можна було б продавати й купувати за ринковими цінами. Словом, це ідеальна типова модель комуністичної планової економіки.

Еволюція комуністичної диктатури до диктатури, що експлуатує ринок, означає зміну моделі без зміни режиму: система залишається диктатурою, а держава-партія зберігає гегемонію у сфері політичної дії. Однак якщо основними рисами мережі держави-партії в моделі самоексплуатації були централізація влади й закрыта тоталітарна структура виробництва, то процес трансформації означає, що держава-партія відмовляється саме від цих

двох рис. У диктатурах, що експлуатують ринок, влада (у наших термінах — планування бюрократичного перерозподілу ресурсів) децентралізується, а виробнича структура відкривається в межах партійно-державної системи. Так країна переходить від моделі самоексплуатації до моделі самоусунення.

Таблиця 30. Ідеальні типові моделі розподілу влади за моделлю інтерактивної держави-партії Марії Чанаді

Ознаки	Самоексплуатація (північнокорейський і всі попередні)	Саморуйнування (угорський з 1956 року)	Самоусунення (китайський з 1979 року й пізніше)
Розподіл влади	Централізований видобуток і розподіл, централізовано з'єднані між собою потоки, мало зворотного зв'язку	Централізований видобуток і розподіл, централізовано (або децентралізовано) з'єднані між собою потоки із сильними економічними зворотними зв'язками	Частково децентралізований видобуток і розподіл та централізовано або децентралізовано з'єднані між собою потоки із сильними економічними зворотними зв'язками
Спроможність учасників мережі торгуватись	Низька привабливість і здатність до опору	Вибірково висока привабливість і здатність до опору	Вибірково висока привабливість і здатність до опору завдяки зворотному зв'язку та децентралізованим альтернативним ресурсам
Обмеження самовідтво- рення	Рідко жорсткі	Іноді жорсткі	Часто жорсткі
Режими видобутку ресурсів	Примусовий перерозподіл ресурсів	Реформи для мобілізації ресурсів (децентралізаційні) в межах мережі	Реформи для мобілізації та створення ресурсів поза мережу
Економічний розвиток	Вимушене зростання важкої промисловості до граничних можливостей	Економічна рецесія та ескалація реформ усередині мережі	Економічне зростання за межами мережі, рецесія всередині мережі й нарощування реформ поза межами мережі
Легітимність і відступ	Напруженість зростає, але немає відступу, раптовий крах	Зниження легітимності партій, як відносної, так і абсолютної, поступовий відступ від політичної підгалузі	Збереження партійної легітимності, відносний і абсолютний поступовий відступ від економічної підгалузі

Цей процес відбувався в Китаї через низку поступових реформ: більше повноважень щодо ухвалення рішень (про виробництво, маркетинг, інвестиційні рішення, персонал тощо) було делеговано на субнаціональні рівні й державним підприємствам; кооперативи в сільському господарстві були розпущені, а система відповідальності домогосподарств — запроваджена;

обсяг і кількість обов'язкового виробництва було звужено; запроваджено систему подвійних цін, що дало змогу суб'єктам продавати надпланову продукцію за ринковими цінами; ринок було «відкрито», оскільки дозволили підприємництво за межами мережі у формі як прямих іноземних інвестицій, так і локальних інвестицій у нові підприємства. Це пояснює, як бюрократичний перерозподіл ресурсів і регульована ринкова координація поєднуються і формують динамічну рівновагу.

89 В умовах диктатури, що експлуатує ринок, регульована ринкова координація призводить до перегріву інвестицій і відступу партійно-державної мережі. Регламентована ринкова координація в умовах диктатури з використанням ринку залишається досить чутливою до динаміки первісної мережі держави-партії. Це можна проілюструвати інвестиційним перегрівом, спричиненим новою економікою (рис. 15). У комуністичних диктатурах центральні планувальники намагаються пришвидшити економічне зростання через розширення інвестиційної діяльності. Якщо план переоцінює можливості економіки — часто через закулісні торги щодо планових показників і неправдиву звітність, — мережа стикається із жорсткими виробничими обмеженнями, а нестача ресурсів змушує державу-партію зупинити розширення, що спричинює формування моделі інвестиційного циклу.

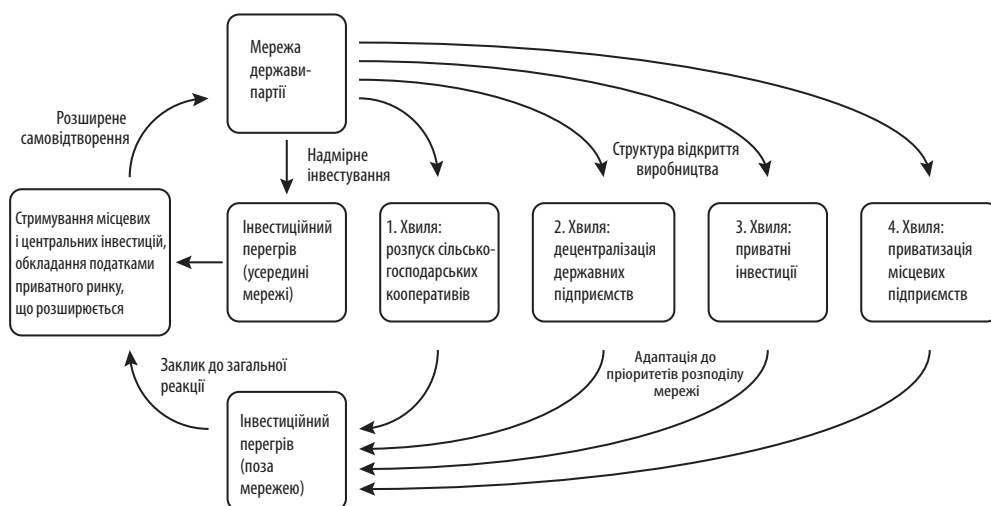
В умовах диктатури, що експлуатує ринок, інвестиційні цикли посилюються й використовуються для розширеного самовідтворення мережі. З одного боку, вони посилюються, оскільки конкурентні ринки за межами мережі намагаються пристосуватися до пріоритетів розподілу мережі замість того, щоб адаптуватися до реального ринкового попиту. У результаті діапазон інвестиційного перегріву розширюється. З іншого боку, держава-партія тепер може «натиснути на гальма», не тільки зупиняючи інвестиції, а й обкладаючи податками нещодавно легалізовані перегріті ринки, що розвиваються. Це означає, що жорсткі виробничі обмеження пом'якшуються, а мережа здатна до розширеного самовідтворення, яке супроводжується зростанням врівноважених конкурентних ринків.

Це підводить нас до питання, чому комуністична держава-партія бере участь у зміні моделі. Адже відповідь не очевидна: унаслідок розвитку конкурентних ринків мережа держави-партії відступає як в абсолютному, так і у відносному вираженні порівняно з приватним сектором. Хоча вона, можливо, зберігає панівне становище в стратегічних галузях і впливає на нові ринки,

але втрачає домінування, яке мала в тоталітарному середовищі комуністичної диктатури. Поява приватної економіки також тягне за собою автономію та індивідуальний суверенітет, які становлять небезпеку для неподільності влади держави-партії.

Причиною продовження реформ, які дозволяють це зробити, є нарощування нових ресурсів та економічне зростання, яке вони приносять. Що більше зростає економіка, то більше ресурсів державна партія може з неї витягти й вищим стає рівень життя людей. Тож легітимність партії може бути продовжена. Цей тип режиму ми називаємо «диктатурою з використанням ринку»: зберігаючи формальну монополію політичної влади, держава-партія (частково) звільняє сферу ринкової діяльності, щоб збирати її плоди у формі політичної легітимності, економічного самовідтворення й соціальної стабільності.

Рисунок 15. Інвестиційні цикли в Китаї, диктатура якого експлуатує ринок

Примітка: перша хвиля була разовою, тимчасом як інші хвилі й далі розширювали приватну економіку паралельно з наступними хвилями.

90 В умовах диктатури, що експлуатує ринок, реляційний ринковий перерозподіл з'являється як ненавмисний наслідок децентралізації. У той час як запровадження регламентованої ринкової координації є процесом, який держава-партія розпочала свідомо, поява реляційного ринкового перерозподілу є скоріше ненавмисним наслідком зміни моделі на диктатуру, що експлуатує ринок. Основна причина полягає в тому,

що децентралізація влади без партійної конкуренції надає місцевим партійним лідерам монополію політичної влади. Як пояснює китайський експерт з питань корупції Цзяньнань Чжу в праці «Корупційні мережі в Китаї», «делегування більшої відповідальності органам влади нижчого рівня за оптимізацію економічного зростання [...] ненавмисно [призводить] до розвитку багатьох закритих “локальних або вертикальних держав”, незалежних від центрального нагляду та громадського контролю». На місцевому рівні бюрократичної патрональної ієрархії централізованими ресурсами, а також податковими надходженнями місцевих зареєстрованих компаній розпоряджаються місцеві партійні секретарі, які можуть легко використовувати цю позицію для розвитку великих патрональних мереж.

Те, що конкурентні ринки побудовані на адміністративних, перетворює ринковий розподіл на дискреційну владу партійних секретарів. Хоча конкурентні ринки починають розвиватися за межами мережі держави-партії в міру відкриття виробничої структури, держава-партія зберігає жорсткий контроль над більшістю інвестиційних проєктів. Місцевий партійний лідер вирішує, хто може вийти на новостворений ринок, а хто — ні. Теоретично місцеві органи влади могли б запровадити нормативне регулювання, але на практиці це регулювання є дискреційним, а делегування повноважень щодо ухвалення економічних рішень місцевим органам влади часто призводить до економічної патроналізації і патримоніалізації. Результатом цих факторів є поглинання конкурентних ринків за допомогою державного захоплення згори донизу.

Місцеві головні патрони можуть використовувати клептократичні методи (наприклад, коли китайські партійні кадри вимагають частку прибутку компанії, майже як гроші за «кришу», в обмін на надання адміністративних послуг) або навіть хижацькі методи (приміром, систематичне розкрадання державних і приватних активів). Залежно від типу корупції, яку вони представляють, ми можемо говорити про субсуверенні клептократичні або субсуверенні мафіозні держави. У великих мафіозних державах, таких як Росія, субсуверенні мафіозні держави — це місцеві органи влади, які реалізують у малому те, що робить центральний уряд у великому, згідно з неформальним центральним дозволом (теза 108). У великих немафіозних державах, як-от Китай, такі утворення виникають усупереч намірам центрального керівництва, і їхнє релятивне функціонування є руйнівним для реформованої держави-партії.

91 Мафіїзація держави-партії постає як загрозна тенденція в умовах диктатури, що експлуатує ринок, і партійне керівництво повинно запровадити захисні механізми, щоб убезпечити себе від неї. Повертаючись до трикутної структури, ми бачимо тенденцію тяжіння до неї сусідніх типів режимів патрональної автократії. У випадку патрональних демократій це тяжіння набуває форми автократичного виклику (теза 69), а в диктатурах, що експлуатують ринок, — патронального виклику.

Інакше кажучи, поява субсуверенних мафіозних держав і неформальних патрональних мереж є проблемою для вищого партійного керівництва не лише тому, що державні кошти використовуються не за призначенням. Лідери режиму мають враховувати й ширшу картину, яка полягає в тенденції «мафіїзації» держави-партії. Неформальні патрональні мережі, навіть якщо вони починаються на рівні субсуверенних органів влади, можуть розростатися й захоплювати дедалі більшу частину держави-партії, оскільки головні патрони просуваються дедалі вище в партійно-державній ієрархії. Наростальний вплив патрональних мереж означає, що влада поступово «вихоплюється» із формальних мереж держави-партії і переміщується в неформальні кола. А це становить ризик перетворення керівної державної партії на партію – «привідний пас».

Тенденція до мафіїзації є прямою загрозою для держави-партії: недарма китайські дослідники стверджують, що партійне керівництво розглядає стримування корупції в Китаї як питання життя і смерті для партії. Але хоча загроза системної корупції частково уможливлюється відсутністю партійної конкуренції, саме цей чинник пояснює, чому це явище вдається стримувати й чому економіка загалом не може стати реляційною.

У посткомуністичних країнах, де були встановлені формально демократичні інститути й багатопартійні системи, неформальні патрональні мережі можуть створювати автономні патрональні партії і вільно вступати в партійну конкуренцію, використовуючи партії як інтерфейс до сфери політичної дії. У диктатурах, що експлуатують ринок, формувальники патрональних мереж є членами керівної державної партії, тому держава може покарати неформальну патрональну мережу за порушення партійної дисципліни. Уже маючи монополію політичної влади, вища номенклатура диктатури, що експлуатує ринок, може використовувати органи забезпечення правопорядку на національному рівні й боротися з реляційними ринками.

У Китаї жорстокі антикорупційні кампанії, розпочаті генеральним секретарем партії Сі Цзіньпіном, хоча багато хто розглядає їх як розправу над політичними опонентами (і не безпідставно), також указують на боротьбу

з тенденцією до мафіїзації. Поряд з раніше небаченою кількістю заарештованих чиновників, кампанія була спрямована на викорінення субсуверенних мафіозних держав. Наприклад, розслідування корупції більше не потребують схвалення партійного комітету на тому самому рівні, а ініціюються згори, що підриває здатність місцевих головних патронів виводити з ладу механізми контролю (теза 60).

92 **Формальні інститути китайської держави-партії перебувають під потрійним тиском неформальності: західних, а також посткомуністичних форм корупції та «гуаньсі».** Корупція в Китаї після початку реформ не одразу призвела до тенденції мафіїзації. Спочатку з'явилися добровільні форми корупції, як-от корупція на вільному ринку й кумівство, які присутні в Китаї і донині. Корупція, що існувала в межах мережі держави-партії, розширилася й набула нових форм у міру становлення приватної економіки. Як пояснює Себастьян Гайльманн у книзі «Політична система Китаю» (China's Political System, 2016), «китайська держава перетворилася на величезний нелегальний торговельний майданчик: директори компаній, партійні секретарі й керівники органів влади виводили засоби виробництва та функції з державного сектора економіки для забезпечення новостворених ринків; провідні політичні посади й офіційні схвалення обмінювалися на частки прибутку у вигідних приватних угодах. [...] Головні та другорядні утримувачі влади на всіх рівнях партії [...] збагачувалися, користуючись можливостями, що надавав усе ще недосконалий ринковий і правовий порядок».

Ці види корупції можна вважати західними, але не в тому сенсі, що вони не з'являються в посткомуністичних країнах, а через їхній моральний статус. Такі форми корупції є безособовими, діловими угодами, а тому вони нелегітимні й морально неприйнятні. На противагу цьому, патрональні форми корупції в посткомуністичних режимах також є нелегітимними, але більш прийнятними з морального погляду, оскільки вони репрезентують крадіжку не для окремої особи, а для клану — особливо в історичних регіонах, де поділ сфер соціальної дії є мінімальним (теза 7).

У Китаї поширені як бізнес-корупція, так і корупція патронального типу, що створює два шари неформального тиску на державу-партію (табл. 31). Третій рівень впливає з давнього соціального устрою «гуаньсі». Слово буквально означає «відносини» або «зв'язок», але охоплює набагато більше: це діадичні, неформальні відносини соціального обміну, форма взаємності, де люди накопичують соціальний капітал через взаємодопомогу. Цей соці-

альний капітал можна використати для того, щоб прокручувати «справи», отримувати доступ до ресурсів або можливостей за допомогою особистих послуг — у цьому сенсі «гуаньсі» є формою корупції. Але західна мораль щодо корупції в цьому контексті втрачає сенс. Незаконні оборудки «гуаньсі» не засуджуються з морального боку й не просто приймаються — вони уособлюють моральний обов'язок.

Таблиця 31. Суперечності між формальними й неформальними правилами в китайській політиці (за «Політичною системою Китаю» Себастьяна Гайльманна)

Формальні правила	Поширені неформальні правила
Формалізована система добору кадрів	Партійні патрональні мережі та продаж політичних посад
Бюрократична ієрархія і встановлення універсальних правил	Внутрішні лобі та клієнтоорієнтоване економічне регулювання
Права державної власності	Неформальна приватизація і неконтрольоване розбазарювання державних активів
Рівність перед законом	Маніпулювання судовою системою на користь партійних чиновників і їхніх родичів
Фіскальна система з обов'язковим розподілом доходів	Доходи, що залишаються в розпорядженні місцевих органів влади, і постійні переговори про розподіл доходів

Система «гуаньсі» постала за часів диктатури Мао Цзедуна з раніше поширених мереж міцних зв'язків, як-от родина, друзі і взаємні послуги, і відтоді є важливою частиною повсякденного життя китайців. Подібна система блату в Радянському Союзі, яка створила неформальну економіку послуг для всього населення в умовах вузьких горлечок планової економіки, була замінена менш демократичними й «єгалітарними» формами патрональної корупції після зміни режиму. Але той факт, що перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки в Китаї був радше поступовим процесом, який почався з кінця 1970-х, сприяв безперервності соціальних норм від комуністичних до посткомуністичних часів.

Клієнтурне суспільство і соціальна стабільність патрональної автократії

---

93 Силу слабких зв'язків замінює сила сильних зв'язків, оскільки контроль над ресурсами зосереджується в руках патрональних мереж. У патрональних режимах замість соціальних конфігурацій, що відображають класову структуру — з автономним правовим статусом і просуванням через ринкові механізми, — всю вертикаль суспільства займають васальні відносини типу «патрон – клієнт», упорядковані в командні ланцюжки. Прийомна політична сім'я — це формування для домінування, організоване навколо глави сім'ї в моноцентричний, ієрархічний спосіб, через особисті й родинні зв'язки (теза 35). Не існує вільного входу в прийомну політичну сім'ю — лише через приймання, отримання доступу або примусову капітуляцію. Також не існує вільного виходу — лише через вигнання.

Світ демократії, який існує на основі безлічі слабких особистих зв'язків у прихистку інституційних гарантій, замінюється, коли інституційні гарантії руйнуються, на світ, який базується на кількох, але сильних зв'язках. Тобто безособові, нормативні та правові відносини замінюються на особисті відносини з дискреційними винагородами й покараннями.

У відомій праці «Сила слабких зв'язків» (The Strength of Weak Ties, 1973) соціолог Марк Грановеттер стверджує, що в пошуку роботи краще допомагають слабкі зв'язки, які несуть інформацію від людей, яких ми мало знаємо, ніж сильні зв'язки (родинні чи близькі дружні), що можуть бути з людьми, яких ми знаємо краще, але вони відвідують ті самі соціальні кола, а отже, мають ту саму інформацію, що й ми. Справді, цей аргумент передбачає поділ сфер соціальної дії: навіть якщо існує соціальний зв'язок між акторами різних сфер, він може нести лише інформацію, але не вплив. Адже якщо вплив з'являється, наприклад, якщо кандидат на роботу (тобто актор економічної сфери) використовує родинні зв'язки (тобто відносини з громадської сфери), щоб отримати роботу, то слабкі зв'язки, що несуть інформацію, знецінюються порівняно із сильними зв'язками, що несуть вплив.

У патрональних режимах, де контроль над ресурсами зосереджений у руках неформальних патрональних мереж, доступ до цих ресурсів залежить від міцних патрональних зв'язків. За таких умов розвиток соціальних мереж зміщується від безмасштабних мереж, або моделей «багатий стає багатшим», до не безмасштабних мереж, або, використовуючи вислів дослідника мереж Альберта-Ласло Барабаші, моделей «переможець отримує все» (табл. 32). У книзі «Пов'язані» (Linked, 2002) Барабаші аналізує ліберальні демократії та описує принцип переважного приєднання, коли окремі люди з більшою ймовірністю приєднуються до вузлів із численними зв'язками. У суспільствах з патрональними режимами переважне приєднання ґрунтується не на кількості зв'язків, а на діапазоні привласнених ресурсів. У відкритих, конкурентних системах нові центри в мережі можуть з'являтися на основі ринкової придатності, якщо люди вирішують формувати зв'язки з ними, а не зі старими зв'язками (вільний вихід). В умовах патрональної автократії ринкова придатність переважає над владною: існує центр, який перешкоджає утворенню нових, незалежних центрів і з яким не можна розлучитися в будь-який момент, щойно помітиш кращу пропозицію (немає можливості вільного виходу).

Таблиця 32. Мережі, що розвиваються вільно (у відкритому доступі / ринковій економіці) та з примусу (в обмеженому доступі / командній або реляційній економіці)

	Зростання	Переважне приєднання	Відповідність	Модель мережі
Відкритий доступ: вільний вхід і вихід (ринкова економіка)		Ринок	Добровільне рішення	
		Вибір підключення за кількістю зв'язків	→ Добровільний вибір нового центру за відповідністю ринку	→ Безмасштабна мережа (багатий стає багатшим)
	Мережа, що розвивається			
Обмежений доступ: невільний вхід і вихід (командна або реляційна економіка)		Вибір підключення за діапазоном виділених ресурсів	→ Примусове підкорення суперницьких центрів за відповідністю сили	→ Не безмасштабна мережа (переможець отримує все)
		Патрональний	Примус	

94 Соціальна стратифікація в патрональних режимах відповідає логіці клієнтарності, а не класів, каст чи феодалних станів.

«Клієнтарність» означає не просто відносини між патроном і клієнтом, а базовий тип соціальної групи, який можна використати для аналізу соціальної ієрархії патрональної автократії (табл. 33). Зазвичай коли бачиш низький рівень соціальної мобільності, виникає спокуса вдатися до історичних аналогій з «кастами» й феодалними «станами», або говорити, використовуючи домінуючу мову соціології, про застиглу «класову» структуру.

Але «каста» означає формалізовану соціальну одиницю, зазвичай легітимізовану релігією, яка характеризується спадковою передачею стилю життя (часто роду занять). Рішення про належність до каст не залежить від довільного рішення члена вищої каст: ніхто не може бути позбавлений свого кастового статусу або прийнятий до вищої каст на основі лояльності й дискреційного рішення. Так само й феодалні «стани» характеризувалися юридично визначеними привілеями еліти, тимчасом як монарх міг позбавити когось багатства і свободи, але не статусу (теза 32).

«Класи» в сучасних суспільствах є неформалізованими групами, як і клієнтура, але вони виникають завдяки безособовим, динамічним силам капіталізму (теза 33). Належність до класу визначається відношенням до виробничої власності. Натомість належність до клієнтури визначається належністю до правлячої еліти, зокрема залежністю від ресурсів прийомної політичної сім'ї. Межі клієнтарності можна окреслити тим, як створюється і підтримується залежність: це відбувається через робочі місця (можливо, по-різному в різних секторах), вразливість підприємницької діяльності чи дискреційні державні пільги тощо. В умовах патрональної автократії прийомна політична сім'я може відмовити в доступі до цих ресурсів на власний розсуд, не залишаючи людині жодних інших альтернатив. Таким чином, прийомна політична сім'я може створювати реальні екзистенційні загрози, а статус клієнта може бути скасований.

Ми можемо використати метафору задушення, особливо в тому сенсі, що коли нападник охоплює шию супротивника, він не обов'язково вбиває останнього, але не дає йому рухатися і контролює, наскільки той може дихати. У клієнтурному суспільстві це відповідає усуненню можливості автономної дії. Якщо людина не рухається, тобто діє так, щоб це відповідало або не заважало цілям прийомної політичної сім'ї, вона може ніколи не бути мішенню й жити вільно від дискреційних покарань. Але насправді рука завжди перебуває на її шиї, і якщо людина намагається, керуючись ілюзією відсутності

репресій, рухатися автономно, як заманеться, хватка раптово посилюється — з'являються репресії. Суть задушення — тримати актора або інституцію на відстані, зберігаючи постійні межі можливого застосування репресій. Хоча відсутність явного терору може наштовхнути стороннього спостерігача на думку, що відповідний режим справді вільний і демократичний, створення загальносуспільних ланцюгів залежності означає, що навіть на шиї, здавалося б, вільних суб'єктів завжди є — на цей момент менш міцна — рука патронів прийомної політичної сім'ї.

Таблиця 33. Типи соціальних груп за різних суспільних порядків

	Тип суспільного порядку	Формальність позиції	Шанси на висхідну мобільність	Позбавлення статусу
Каста	Обмежений доступ	Формалізована	Низькі	Ні
Стан	Обмежений доступ	Формалізована	Помірні	Ні
Клас	Відкритий доступ	Неформалізована	Помірні/високі	Ні
Клієнтарність	Обмежений доступ	Неформалізована	Низькі/помірні	Так

95 Якщо говорити про прошарки клієнтурного суспільства, то тут можна виокремити не класи, а клієнтуру середнього, нижчого й вищого рівнів. Хоча в ліберальній демократії зазвичай говорять про «середній» або «вищий клас», соціальну стратифікацію можна краще зрозуміти на прикладі клієнтури середнього, нижчого й вищого рівнів у клієнтурному суспільстві.

До клієнтури вищого рівня належать олігархи, підставні особи, а також високопоставлені члени державної адміністрації з високими доходами. В умовах патрональної автократії майже всі, хто перебуває на вершині соціальної ієрархії, пов'язані з однопірамідальною патрональною мережею. Це симптоматично відображено в списку «найвпливовіших людей», який щорічно публікується в кількох посткомуністичних країнах. Переліки впливових людей у плюралістичних суспільствах, заснованих на принципі поділу влади, мають містити не людей, які перебувають в ієрархічних відносинах зверхності й підлеглості одне до одного, а автономних особистостей, які не перебувають у відносинах залежності (від політиків до бізнесменів, від медійних діячів до університетських професорів). Натомість переважна більшість тих, хто потрапляє до списку в патрональних автократіях, завдячує своїм впливовим становищем прихильності верховного патрона.

Клієнтура середнього рівня складається з двох основних груп, які можна ідентифікувати не за правовим, а за соціологічним становищем, як «службова шляхта» і «придворні постачальники». До службової шляхти належать професійні інтелектуали, які працюють як у державних, так і в приватних установах. Придворні постачальники — субпідрядники або прямі підлегли економічних структур прийомної політичної сім'ї, які де-юре є приватними компаніями й державними холдингами. Хоча ідеологічно ці групи називають «національним середнім класом», насправді вони перебувають на рівні підпорядкованого васалітету з обмеженими свободами у сферах політичної та ринкової діяльності.

Зрештою, відносини «патрон – клієнт» в умовах авторитарної автократії можуть поширюватися і на нижчі щаблі соціальної піраміди. Найкращим і найбільш промовистим прикладом клієнтури нижчого рівня є державні службовці в Угорщині. Раніше цей інститут сильно реформував уряд Орбана, а зараз державна робота є центральною програмою допомоги з працевлаштування, адаптованою до потреб політичної комунікації і непрогнозовано фінансованою (наприклад, у місяць парламентських виборів 2014 року в ній було залучено майже вдвічі більше людей, ніж наступного місяця). Люди, зайняті в цій програмі, стикаються не тільки з тимчасовим, ситуативним характером роботи, а й з тим, що працюють за половину мінімальної заробітної плати. Вони обтяжені тим, що їхнє працевлаштування та звільнення є дискреційним рішенням місцевого мера, яке не можна оскаржити в судовому порядку.

Не дивно, що державні працівники в Угорщині за режиму Орбана не мають іншого вибору, окрім як долучатися до мітингів урядових партій у ролі біодекорацій, брати участь в антиурядових протестах як контрдемонстранти або працювати в маєтках місцевих замовників. Дисциплінарний ефект цієї системи можна побачити в результатах виборів у малих і найбільш вразливих селах: що більша частка населення села була залучена на державні роботи, то більше його мешканців голосувало за правлячу партію.

96 Клієнтурне суспільство відрізняється від неоліберального тим, що на рівні соціальних груп неолібералізм атомізує, а патроналізм васалізує. Врахування ширшого контексту клієнтурного суспільства показує, чому структура неолібералізму вводить в оману, коли йдеться про аналіз суспільних відносин в умовах патрональної автократії. Неоліберальний ідеал — це конкурентна логіка вільного ринку, що ґрунтується на принципах прибутку і збитку, яку він хоче зробити основним принципом кожного типу суспільних відносин у кожній сфері соціальної дії. Обмежуючи можливості інститутів соціальної солідарності, неолібералізм заохочує чисту конкуренцію кожного соціального актора, аж до рівня атомізації. Патроналізм, навпаки, сприяє усуненню конкуренції: він васалізує, а не атомізує соціальні групи. Прийомна політична сім'я прагне замінити механізми вільного ринку, «невидиму руку» ринкових процесів, видимою рукою верховного патрона (теза 80).

Ми порівнюємо три, здавалося б, ідентичні соціальні наслідки патронального й неоліберального режимів, щоб виявити їхні відмінності. По-перше, в обох режимах швидко зростає нерівність багатства й доходів. Але неолібералізм призводить до ринкової нерівності, що випливає з механізмів капіталізму й ринкової економіки, тоді як клієнтурному суспільству притаманна патрональна нерівність, спричинена та збережена механізмами неформальних патрональних мереж. Ті, хто перебуває на вершині соціальної ієрархії, потрапляють туди за рішенням верховного патрона; і ніхто з тих, хто, можливо, піднявся туди меритократичним шляхом, не може зберегти свою позицію, якщо верховний патрон захоче його усунути й прибрати до рук його активи (теза 84). Отже, прийомна політична сім'я не є наслідком, але є причиною моделей соціальної нерівності, асоціації та дистанції, що склалися в правлячій еліті.

По-друге, за неолібералізму вразливість працівників перед роботодавцями зростає через послаблення профспілок і трудових прав. Це може статися і в умовах патрональної автократії — але цей режим позбавляє повноважень як роботодавців, так і працівників, примушуючи їх до клієнтського статусу через патроналізацію. Хоча свобода дій працедавця де-юре розширюється, роботодавець, який або пов'язаний з неформальною патрональною мережею, або намагається не перетинатися з нею, найімовірніше, використовуватиме свою владу для досягнення політичних цілей, а не лише з особистих мотивів (отримання прибутку). Зрештою, ми бачимо не вільного роботодавця, який

може обмежувати автономію своїх працівників, а верховного патрона, який прямо чи опосередковано порушує автономію тих і тих.

Зрештою, патрональні автократії можуть здійснювати податкову політику, яка в ліберальній демократії вважалася б правоконсервативною, підтримуючи вищі ешелони середнього класу. Але це також можна зрозуміти з погляду клієнтурного суспільства. Як ми вже згадували, верховний патрон — стаціонарний бандит: він не просто краде, а робить це безперервно, тому й має забезпечити своє становище при владі (теза 64). Тож йому потрібні голоси тих представників неклієнтурних груп, які можуть уникнути патроналізації: переважно або тому, що мають право на нормативні державні виплати (пенсіонери, студенти тощо), або тому, що належать до буржуазії і мають підприємницькі здібності, експортноорієнтовані компанії та/або вже накопичили капітал на ринках, ще не захоплених прийомною політичною сім'єю. Не маючи змоги впливати на них за допомогою дискреційного втручання, верховний патрон використовує нормативний арсенал держави, щоб завоювати їхню прихильність. Якщо голоси тих, хто перебуває внизу соціальної ієрархії, можна купити за дешеві разові матеріальні подарунки, то вищезгадані групи (які також більше схильні голосувати, ніж бідні) можна умиритворити за допомогою зниження податків, викривленого перерозподілу коштів тощо.

97 Соціальна стабільність патрональної автократії гарантується зацікавленістю клієнтурних груп у збереженні статус-кво.

На відміну від комуністичних диктатур, які поклалися на масовий терор, щоб уникнути народного повстання, патрональні автократії використовують різні засоби масового політичного переконання (табл. 34). Серед них — ідеологія, яку ми розглянемо в наступних тезах, а також примус і кооптація, що стають можливими завдяки створенню клієнтурного суспільства.

Стабільність клієнтури суттєво відрізняється від політичної підтримки автономних громадян у ліберальній демократії. Тим, хто здобуває позиції через механізми владних привілеїв, уже є що втрачати: це те, що прив'язує їх до нового порядку. Особливо це стосується тих представників службової шляхти, які здобули свої посади завдяки не знанням, а безумовній лояльності, якої від них вимагали. Посада, на яку раніше претендували за заслуги, стала роботою, яку надавали — і потенційно забирали — завдяки прихильності патрона. Так патрональний службовець стає особисто зацікавленим у підтримці системи, оскільки будь-які зміни пов'язані з екзистенційним ризиком.

Дисципліна серед тих, хто залишається у відфільтрованій системі, ще більше посилюється величезним розривом між їхніми поточними доходами й вартістю їхніх навичок на вільному ринку. У колі придворних постачальників і клієнтури вищого рівня перемога чи поразка в тендері може вимірюватися цілими статками. Коли режим стабільний, вони турбуються лише про можливі дискреційні покарання з боку верховного патрона, яких можуть уникнути завдяки своїй лояльності. Якщо ж режим впаде, їм доведеться боятися відповідальності за свої часто незаконно отримані контракти й можливості, жертвами яких вони можуть стати за режиму нормативного забезпечення правопорядку.

Було б помилкою недооцінювати здатність режиму «цементувати» згуртованість і лояльність тих, кого прийняли в політичну сім'ю. Подібно до сталевий конструкції в залізобетоні, соціальна узгодженість волевиявлення індивідів не є видимим виміром для соціологічних опитувань, де ідеологія, програма та спосіб життя чітко збігаються для членів клієнтури.

Окрім матеріальної зацікавленості та страху помсти, підтримка режиму з боку членів клієнтури може бути широю. У цьому сенсі чисті ідеологічні переконання доповнюються особливою соціальною психологією клієнтурного суспільства. У країнах, що змінювали режими, цілі галузі промисловості розпадалися разом з утратою традиційних ринків радянського блоку. Після фактично абсолютної зайнятості наставали хвилі масового безробіття. Якщо додати до цього стрес, що раптово посилювався через загальну невизначеність ринкової конкуренції, то можна зробити висновок: загальним досвідом посткомуністичних народів, пов'язаним з відкритими ринками, була екзистенційна тривога — відчуття невизначеності і страх від реальної перспективи втратити все.

Коли замість такого порядку встановлюється патрональна автократія і клієнтурне суспільство, патрональна залежність може дати відчуття безпеки. Втрачаючи свою свободу на користь патрона, члени клієнтури мають стабільно отримувати певні блага, щоб створити залежність і можливість ненасильницьких погроз з боку патрона. Ці стабільні блага формують прораховане середовище, яке породжує онтологічну безпеку: відчуття особистої безпеки й довіри, створене передбачуваністю повсякденної рутини. А оскільки люди переважно не схильні до ризику, то навіть ті, хто не є відданими послідовниками системи, повинні бачити надзвичайно багатонадійні перспективи, щоб подумати про фундаментальну зміну на рівні режиму. Отож, клієнтурне суспільство опирається на соціальну рівновагу патроналізму.

Таблиця 34. Засоби масового політичного переконання в режимах трьох полярних типів

		Цільова група (групи)	Форма/засоби примусу	Відносна важливість у масовому політичному переконанні в умовах...		
				ліберальної демократії	патрональної автократії	комуністичної диктатури
Примус	Використання насилля	Населення	Білий (сірий і чорний) примус	-	+	+++
	Ненасильницькі загрози	Отримувачі грошових переказів	Урізання грошових переказів	-	+++	-
		Державні працівники	Звільнення з роботи	-	+++	+
		Економічні актори	Вилучення з (державних) контрактів	-	+++	-
Кооптація	Населення	Клієнтелізм / (цільове) підвищення рівня життя	++	++	++	
Ідеологія	Населення	Медіа	+++	+++	++	

Легенда: +++ — основні заходи; ++ — заходи другого порядку; + — заходи третього порядку;
 - — не використовуються в масовому політичному переконанні.

Популізм: ідеологічний інструмент політичної програми морально необмеженого колективного егоїзму

---

98 Патрональні актори застосовують ідеологію, а не керуються нею. Матеріальні інтереси й соціальна психологія клієнтурного суспільства доповнюються третьою опорою стабільності влади — ідеологією. Витісняючи своїх опонентів зі сфери комунікації (теза 47), прийомна політична сім'я використовує власні медіа, щоб поширювати ідеологічні меседжі з метою легітимізації влади верховного патрона (тези 43–44).

Коли йдеться про аналіз патрональних акторів, ідеологію не слід сприймати за чисту монету. Це те, що зазвичай відбувається в політичному аналізі: коли політичний актор використовує націоналістичні панелі, він вважається націоналістом, якщо правоконсервативні — консерватором (і так далі). Акторів розміщують на осі «ліві – праві» й «ліберальні – консервативні» на основі їхніх комунікативних цілей і партійних маніфестів.

Називаючи актора «націоналістом» або «консерватором», ми представляємо ідеологію як визначальну ознаку актора, а отже, припускаємо, що він не лише комунікує цю ідеологію, але і сприймає її серйозно: що вона є орієнтиром, яким він керується у своїх діях. Таке припущення є виправданим, якщо дії актора дійсно узгоджуються з ідеологією, яку він комунікує. Якщо існує гармонія між словами й діями, то можна говорити про ідеологічну керованість.

Прикладом ідеологічно керованої політики є комуністичні диктатури. Їх можна вважати ідеологічно керованими режимами, оскільки їхні основні характеристики (однопартійна система й монополія державної власності на засоби виробництва) впливають з їхньої ідеології — марксизму-ленінізму (теза 42). Приклад Ярослава Качинського, який намагався встановити консервативну автократію в Польщі й наполягав на строгому законі про аборти, попри непопулярність цих дій, ще раз ілюструє: ідеологічно мотивовані

актори готові платити політичну ціну за те, що твердо стоять на певних політичних позиціях.

І хоча партії ліберальних демократій можуть іти на компроміси й, безумовно, мають політичну тактику, є сенс ототожнювати їх з лівими та правими ідеологіями. Адже їхньою рушійною точкою є ідеологія — саме ідеологічні, публічно-політичні цілі (теза 56), заради яких вони йдуть на компроміси, розробляють політичну тактику і прагнуть захопити владу.

Проте не завжди ідеологія, що транслюється, може бути дороговказом для актора чи режиму, який він очолює. У випадку патрональних акторів немає узгодженості між словом і ділом: їхня ідеологія виконує роль не орієнтира, а прикриття. Вони не є ані лівими, ані правими: ними рухають подвійні мотиви концентрації влади й накопичення багатства (теза 25), і вони шийють ідеологічне вбрання, що відповідає анатомії їхньої автократичної природи, з еkleктичного асортименту ідеологічних конструкцій. Інакше кажучи, не ідеологія формує систему, якою вона керує, а система формує ідеологічні панелі, з величезним ступенем свободи й варіативності. Намагання пояснити рушійні сили посткомуністичних патрональних акторів націоналізмом, релігійними цінностями чи прихильністю до державної власності є таким само марним експериментом, як і спроба визначити природу й діяльність сицилійської мафії на основі місцевого патріотизму, зосередженості на сім'ї та християнській відданості.

99 З боку пропозиції ціннісна когерентність (узгодженість) замінюється функціональною в ідеологічній комунікації патрональних популістів. Щоб проаналізувати функціонування ідеології в патрональних режимах, треба провести аналітичне розмежування між стороною пропозиції політичного ринку — патрональними популістами — і стороною попиту — їхніми виборцями. Що стосується першої, то коли комунікація ідеологічно мотивованих акторів визначається ціннісною когерентністю, комунікація акторів, які застосовують ідеологію, демонструє функціональну узгодженість, що характеризується вільним від цінностей прагматизмом.

Точніше, про ціннісну когерентність можна говорити тоді, коли ідеологія актора є логічно несуперечливою й застосовується послідовно (не містить суперечливих позицій чи подвійних стандартів). Натомість функціональна когерентність означає, що ідеологія актора є логічно суперечливою і не застосовується послідовно (тобто містить протиріччя або подвійні стандарти), але модель вибору й варіювання ідеологічних позицій послідовно випливає

з прагматичних міркувань, тобто принципу інтересу еліти у випадку патрональних популістів (теза 25).

У тоталітарних режимах, керованих ідеологією, державні суб'єкти служать одній ідеології відповідно до телеологічної мети. У режимах, що застосовують ідеологію, державні актори або не дотримуються жодної ідеології послідовно, або дотримуються різних ідеологій, які є локально функціональними. Це призводить до ціннісно-неузгодженої, але функціонально узгодженої суміші державного функціонування.

Звичайно, не всі ідеологічні аргументи легко узгоджуються з поведінковими моделями патроналізму. Наприклад, йому не відповідають ті ідеології, які наголошують на автономії та свободі особистості, оскільки роль патріархального глави сім'ї легше поєднати з елементами колективістських ідеологій, які допомагають домінувати в домогосподарстві. Не всі колективістські ідеології також можуть бути узгоджені із цією функцією: класовий та інтернаціоналістичний колективізм марксизму-ленінізму не підходить для ідеологічної легітимації патріархальних моделей влади. Тому мафіозна держава здебільшого збирає шматки з ідеологічного арсеналу правих авторитарних систем.

Усеосяжною основою, яку використовують патрональні актори, є популізм. Це ідеальний ідеологічний інструмент, оскільки він передбачає лише необмежену владу верховного патрона, а не те, як він використовує цю владу (тези 43–44). Патрональний популіст може назвати будь-яку позицію «загальним благом» або «національним інтересом», а отже, зробити спротив їй нелегітимним і антинаціональним. Зокрема, коли йдеться про виправдання конкретних актів концентрації влади й накопичення багатства, патрональні популісти критикують статус-кво, який вони хочуть змінити (ставлять «діагноз»), і представляють свої дії як рішення («терапію»). Але діагноз і терапія логічно відокремлені: функція першого полягає лише в тому, щоб легітимізувати зміну статус-кво й делегітимізувати будь-яку критику змін як захист статус-кво.

Таблиця 35 містить короткий опис таких дискусій, що використовує угорська мафіозна держава: ціннісно-неузгоджений набір аргументів і дій, які узгоджено виконують функції концентрації політичної влади й накопичення особистого багатства.

Таблиця 35. Ідеологічні прикриття, що підходять для патрональної автократії (з комунікації угорської мафіозної держави)

Мотив (керівний принцип)	Дія	Ідеологічний інструмент	Ланцюжок аргументації	Покривна спроможність (логічний наслідок аргументації)
<i>Концентрація політичної влади</i>	Інституційна централізація (політична патроналізація)	Консерватизм	Національна або релігійна культура має бути захищена → нікому не дозволено відрізнятись	Контроль над свободами, які пропаганда маркує як девіантні → недопущення альтернативного способу життя і критичного мислення
		Мажоритарність	Демократичний мандат: правителі представляють громадськість → жоден невиборний актор або його пішаки не повинні обмежувати загальне волевиявлення	Полігархи отримують абсолютну владу → ніякої опозиції і критики з боку будь-кого (зокрема й народу) не допускається
	Нейтралізація зовнішніх загроз	Націоналізм	Правителі — справжні представники нації і національних інтересів → Національні інтереси треба захищати, а вороги мають бути знищені	Прийомна політична сім'я вирішує, що є національним → опозиція може бути виключена з нації, приватні/патрональні інтереси стають «національними»
<i>Накопичення особистого багатства</i>	Незаконний фаворитизм	Етатизм	Ідеологія вільного ринку призвела не до добробуту (а до кризи 2008 року) → держава має допомагати національній економіці (наприклад, створенням «національної буржуазії»)	Дискреційні преференції неефективним суб'єктам стають легітимізованими → ринкова координація може бути замінена реляційним ринковим перерозподілом
		Антилібералізм	(Нео)ліберальна політика призвела до панування транснаціональних корпорацій і високого державного боргу → держава має змінити це через втручання	Дискреційне оподаткування й регулювання стає легітимізованим → прийомна політична сім'я може взяти під патронат будь-який раніше вільний сектор економіки
	Незаконне хижацтво	Творення правосуддя	Попередня еліта здобула свої статки шахрайським шляхом (під час приватизації) → держава має забрати власність у поганих і віддати її хорошим	Дискреційна експропріація власності стає легітимізованою → прийомна політична сім'я може забрати активи будь-кого з опонентів (мішеней)

100 З позиції попиту, виборці популістів також керуються своїми інтересами, обираючи ідеологію, яка найкраще відповідає меті збереження їхнього соціального й економічного статусу. Функціональна узгодженість є двосторонньою: вона стосується як пропозиції популізму, так і його попиту, тобто електорату. Багато виборців популістів очікує та знаходить ідеологічне послання, яке надає легітимності захисту їхнього статусу від загрозливих явищ, процесів і людей.

Популісти західних демократій намагаються достукатися до «лузерів» після соціальних потрясінь, спричинених імміграційною політикою та політикою ідентичності меншин, а також економічними труднощами і кризами, пов'язаними з глобалізацією. Популісти в посткомуністичному регіоні також, частково створюючи свій попит, часто рефлексують на вже наявну соціальну напруженість. Під час розпаду Радянського Союзу значна частина суспільства очікувала, що з переходом до західного типу устрою рівень життя також незабаром зрівняється із західним. Однак падіння великих монолітних репресивних систем супроводжувалося безпрецедентними формами особистої повсякденної вразливості.

По-перше, люди переживали кризу економічної трансформації, що підштовхнула значну частину суспільства до екзистенційної тривоги. По-друге, процес приватизації вважався несправедливим (або через різні форми трансформації влади, або просто тому, що більшість населення залишилася поза ним), що створило загальне відчуття того, що їх обманом позбавили «спільної власності» (якою вона насправді ніколи не була). По-третє, олігархічна анархія та низький рівень інституціоналізації в таких країнах, як Україна й Росія, призвели до широкої невизначеності щодо контрактів і майнових прав, особливо для підприємців. Економічні актори могли почуватися вразливими як конкуренти, постачальники, а іноді навіть як жертви бюрократії, місцевих олігархів і транснаціональних корпорацій (теза 82). І загалом ринковий успіх чи провал мав напрочуд мало спільного з реальною ефективністю або обслуговуванням споживачів. Зрештою, нерівність у доходах і багатстві зростає, частково внаслідок попередніх факторів, але також і через високий рівень патроналізму (теза 96).

Цими чинниками скористалися патрональні популісти, які створили наратив, що встановлює чіткий причинно-наслідковий зв'язок між такими проблемами і ринками, ліберальними політичними елітами й імперіалістичними політичними та економічними акторами. У Росії народ змінив слова «демократ» на «дєрьмократ» і «приватизація» на «прихвятизація». В Угорщині за режиму Орбана слово «ліберал» стало лайливим, а еліта, яка займалася

демонтажем державної власності, отримала ярлики «слуг міжнародного капіталу» та «прихильників конверсії комуністичної влади».

101 Патрональні популісти створюють колективну ідентичність («ми») з такими категоріями, як Бог, нація та сім'я, завдяки присвоєнню цінностей через переосмислення. Популістський наратив будується на маніхейському протиставленні «ми і вони» та дискурсивному конструюванні цих двох груп. Щоб сконструювати групу «ми», популісти, які застосовують ідеологію, спираються на наявні ідентичності, пов'язані з традиційними спільнотами взаємного захисту. Ці ідентичності закарбовані у свідомості людей як цінності, дотримання яких забезпечує виживання й захист від зовнішніх загроз. Найважливішими з таких спільнот є три: духовна спільнота (Бог), етнічна спільнота (нація) і родина. У часи кризи люди рефлекторно повертаються до цих безпечних спільнот, які, відповідно, є функціонально узгодженими для людей і дають особливо влучну систему цінностей, на яку може спиратися популіст.

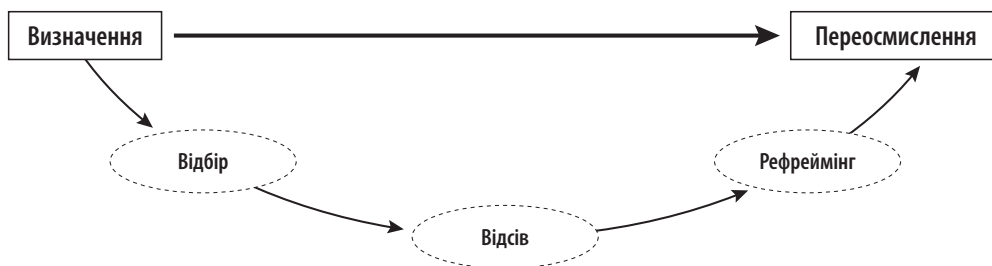
Та щоб зробити їх більш функціонально сумісними і для популіста, він не просто використовує ці ідентичності такими, якими вони є, а здійснює ціннісне привласнення через переосмислення (рис. 16). Популіст відбирає привабливі елементи з кожної традиційної ідентичності спільноти, вилучає з них ті частини, які не вписуються в модель патронального домінування, і переосмислює їх відповідно до контексту режиму. Вибір «Бога», наприклад, ґрунтується на відмові від раціональності та просвітницьких дебатів і сформульований так, щоб надати прийомній політичній сім'ї беззаперечну моральну позицію. Водночас основні релігійні вчення про солідарність, співчуття й поміркованість відкидаються, оскільки вони несумісні з аморальним фамілізмом (теза 39).

«Нація» — це емоційно зобов'язувальна спільнота, в ім'я якої можуть вимагатися жертви; з іншого боку, популісти відкидають елемент громадянства, а також пов'язану з ним солідарність. Простіше кажучи, деякі люди можуть бути виключені з нації: не кожен, хто є громадянином, а отже, частиною нації за її початковим визначенням, також автоматично є національним актором. Моральні зобов'язання членів нації щодо них також не є автоматичними. Це безпосередньо веде до рефреймінгу: націоналізм мафіозної держави спрямований не проти інших націй, а проти тих усередині нації, хто не належить до прийомної політичної сім'ї, не підпорядкований їй як васал і є її опонентом.

Щодо поняття «сім'я» популісти використовують світські, прогресивні тенденції Заходу як стримувальний приклад і виступають на захист традиційної моделі сім'ї, стверджуючи соціальну легітимність тієї самої моделі патріархального правління, яка втілюється в ролі верховного патрона в країні.

Рисунок 16. Процес ціннісної апропріації через переосмислення

102 Патрональні популісти обирають ворога («вони») в ідеологічно-спрямований спосіб, дотримуючись політекономії стигматизації. Конструювання групи «вони» містить техніки конструювання ворога та стигматизації. Патрональні популісти не є антисемітами: їхні мішені — не «євреї», але вони розглядають антисемітів як політичну цільову аудиторію. Їхня проблема з банками не в тому, що вони «євреї», а в тому, що вони не їхні. Вони також не є расистами — просто хочуть залучити до свого табору людей, які теж мають расистські нахили. Вони роблять це свідомо, прагматично, без сум'яття.

На відміну від ідеологічних екстремістів, таких як фашисти й політики-ксенофоби, популісти, що застосовують ідеологію, не мають стабільної стигматизованої групи «вони». Вони часто змінюють ворогів відповідно до поточної політичної кон'юнктури. Ідеологічна стигматизація має специфічну «політекономію»: ворог обирається на основі того, яка група має найбільший потенціал для породження ненависті та страху, а також яку здатність до самовираження та опору вона може мати (табл. 36).

Потенціал генерування страху в «соціально незахищених», як-от бездомні, нижчий, і вони відокремлені від більшості суспільства насамперед своїм соціальним статусом, тому можуть слугувати максимум мішенню для ситуативних кампаній ненависті. Однак «представники ЛГБТ-спільноти»

відокремлені від більшості сексуальними й культурними розколами, тимчасом як у випадку з «мігрантами» люди можуть бачити етнічні, релігійні, мовні та культурні лінії розлому. Як наслідок, ці групи можуть бути використані протягом тривалішого часу через їхній високий потенціал генерування страху.

Таблиця 36. Критерії стигматизованих груп, що відповідають потребам ідеологічно спрямованої функціональності

	Аспект розколу (потенціал для розрізнення «своїх» і «чужих»)						Потенціал генерування страху	Здатність до самовираження	Ідеологічний аргумент
	Етнічна належність	Релігія	Мова	Сексуальна орієнтація	Культурна традиція	Соціальний статус			
<i>Соціально незахищені / знедолені</i>						×	×	×	Брак солідарності
<i>ЛГБТ-люди</i>				×	×		×	×	Гомофобія
<i>Релігійні меншини</i>		×			×	×	×	×	Антисемітизм і т. д.
<i>Етнічні/расові меншини</i>	×		×		×	×	×	×	Расизм
<i>Біженці</i>	×	×	×		×	×	×	×	Ксенофобія

Проти стигматизованих груп популісти також часто використовують теорії змови. Справді, теорії змови логічно впливають з популістської риторики. Адже в маніхейському світогляді кожен має належати до тієї чи іншої сторони, тимчасом як у реальності стигматизовані групи, особливо коли вони обрані прагматично й часто урізноманітнені відповідно до функціональної узгодженості, — це дуже гетерогенний набір акторів. Група, яка охоплює низку акторів — від активних осіб до пасивних меншин, від опозиційних партій та організацій до інших країн і міжнародних альянсів, — неминує є фрагментованою. Якщо ці актори повинні бути разом на «їхньому» боці, то між ними має існувати змова. Теорія змови — це редуційний світогляд, так само як політично сформована ідентичність є редуцією ідентичності.

103 Якщо дати визначення популізму одним реченням, то воно звучить так: це ідеологічний інструмент політичної програми морально необмеженого колективного егоїзму. Популізм культивує почуття жертви у виборців, яким пропонують звільнитися від власної ролі у втраті соціального й економічного статусу через стигматизацію та перетворення інших соціальних груп на «цапа-відбувайла». Саме це робить виборців сприйнятливими до популізму, який, своєю чергою, запускає низку психологічних наслідків.

Соціальну психологію популізму можна підсумувати так:

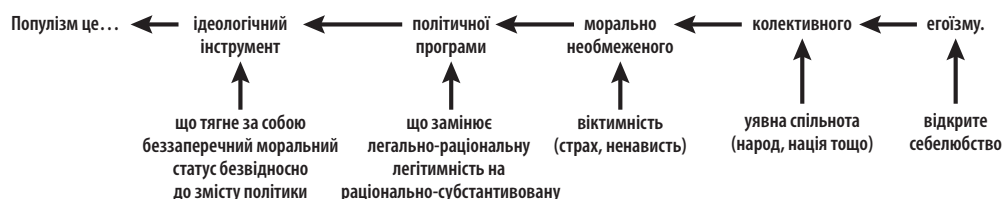
- 1) розвивається віктимність, оскільки популіст визначає інші соціальні групи, або «їх», як ворогів «нас»;
- 2) віктимність звільняє виборця-популіста від морального обов'язку піклуватися про інших, оскільки саме жертва («ми») заслуговує на співчуття, але не ті, хто не став жертвою, і не ті, хто її скривдив («вони»);
- 3) порятунок веде до морального нігілізму, тобто повної байдужості до того, що відбувається з іншими;
- 4) моральний нігілізм спричинює відмову від солідарності, оскільки виборець-популіст більше не зважає на інтереси інших людей;
- 5) відмова від солідарності уможливорює відкритий егоїзм, тобто виборець може відчувати, що він нарешті вільний допомагати собі, а не іншим, котрих можна залишити сам на сам, не порушуючи жодних моральних зобов'язань;
- 6) егоїзм проявляється в колективному егоїзмі, який репрезентується внутрішньогруповим («ми»), уявною спільнотою, що слугує підґрунтям для легітимізації відмови від солідарності;
- 7) колективний егоїзм вибиває моральний ґрунт з-під громадського обговорення, оскільки колективне посередництво й поєднання різних інтересів (теза 43) доцільне лише тоді, коли інтереси інших людей і груп мають бути враховані (тобто егоїзм не абсолютизується в моральному нігілізмі).

Усі елементи популізму можна узагальнити в одному реченні: популізм — це ідеологічний інструмент політичної програми морально необмеженого колективного егоїзму (рис. 17). У той час як різні описи популізму перераховують його елементи фрагментарно, з більшим чи меншим накладанням сфер застосування визначених елементів, це пояснення одним реченням упорядковує елементи попиту і пропозиції в послідовний порядок, що допомагає здійснювати структурований аналіз. Як видно з рисунків, елементи визначення можна читати в обох напрямках: зліва направо воно описує популізм

з боку пропозиції (популіст, який хоче використати його як інструмент субстантивної-раціональної легітимності, критикуючи громадське обговорення як інституційний набір легально-раціональної легітимності), тимчасом як справа наліво — популізм з боку попиту (люди, які хочуть задовольнити власний егоїзм і невдоволені істеблшментом — популіст може використати це на свою користь).

Популіст набуває беззаперечного морального статусу, експлуатуючи психологічний запит людей на групову належність та історичну потребу в морально необмеженому егоїзмі. Зі свого боку, люди знаходять «чуйного» актора й колектив, що розуміє їхні життєві труднощі. Замість вільної любові переважає «вільна ненависть»: стигматизація і відчуття жертви створюють моральне підґрунтя для відмови від моральних обмежень.

Рисунок 17. Популізм в узагальненому вигляді

104 Популісти пропонують розв’язання проблем без моральних обмежень, догматичні ліберали — моральні обмеження без розв’язання проблем. Слабкість раціональної критики популізму впливає з нерозуміння, а також ігнорування позиції виборців популістів. Непорозуміння полягає в тому, що розростання фейкових новин і «епоха постправди» описуються як явище пропозиції, коли популісти хочуть представити свої конспірологічні наративи й відповідно фабрикують новини. Справді, серед виборців популістів є попит на фейкові новини і теорії змови.

Аудиторія, яка дивиться на світ через окуляри популістського наративу, відповідно структурує, інтерпретує і навіть доповнює дійсність за допомогою реальних і нереальних «фактів». Якщо ці дані вписуються в її світогляд, то вважатимуться такими само реальними, як і «справжні» факти. Наратив створює власну реальність: новини й факти, правдиві чи ні, є не основою наративу, а навпаки — змінними ілюстраціями до заздалегідь упорядкованих суджень.

Епоха постправди означає не просто поширення популістами фейкових новин. Це означає, що факт, новина чи пояснення є «неправдивими» або «оманливими» лише на основі переконань, наративів і передумов людини, які вона вважає правдивими й хоче бачити підтвердженими. Саме тому раціональна критика, що зосереджується на фактичній стороні заяв популістів, є неефективною.

Окрім хибного розуміння, нам варто говорити про ігнорування позиції виборців популістів. Ми бачили, що популісти (незалежно від того, західною чи посткомуністичною ідеологією вони керуються) відображають реальні соціальні проблеми або явища минулого й сьогодення, які виборці визнають як такі, що загрожують їхнім матеріальним інтересам, а також їхньому почуттю безпеки й комфорту. У цій ситуації популізм пропонує розв'язання проблем без моральних обмежень — тимчасом як догматичні ліберали пропонують моральні обмеження без розв'язання проблем.

Догматичний лібералізм схильний табувати й заперечувати певні проблеми, пов'язані з глобалізацією і внутрішньою соціальною напруженістю. Чим він морально стигматизує людей, яких стосуються ці проблеми, що кидають виклик їхньому почуттю безпеки. У певному сенсі ми бачимо взаємну стигматизацію: популісти називають «їх» причиною всіх своїх проблем, а догматичні ліберали називають виборців, які резонують з популістськими меседжами, «ксенофобами», «гомофобами» або ще гірше. Не дивно, що постраждалі люди стають сприйнятливими до зручніших рішень популістів, які також пропонують їм звільнення від моральної стигматизації догматичних лібералів.

Цей процес підриває можливість раціонального дискурсу про людські проблеми: люди потрапляють під чари популізму, сприймаючи іншу сторону як таку, що не просто не переймається їхніми проблемами, а й навіть кривдить їх. Через обсяг цієї книги ми не можемо зануритися в це питання глибше, але передамо загальний сенс: коли аналізуємо, чому популізм популярний, «притягальний ефект» популістського наративу потрібно оцінювати разом з «виштовхувальним ефектом» догматичного лібералізму.

За межами специфіки режиму: особливості країни, політики й епохи

---

105 У той час як специфічні характеристики режиму описують функціонування влади й самоврядування, специфічні характеристики країни — це культурні, історичні або природні особливості середовища, у якому існує режим. Досі ми обговорювали специфічні характеристики режиму: розглянули аналітичні аспекти, тобто інституціоналізований набір фундаментальних правил, що структурують взаємодію в центрі політичної влади та її зв'язок із суспільством. Простіше кажучи, специфічні характеристики режиму стосуються влади й самоврядування. Вони відповідають на питання:

- 1) хто з акторів має і не має влади та/або самоврядування в певній сфері соціальної дії;
- 2) яким є характер здійснення влади й самоврядування;
- 3) як співіснують утримувачі самоврядування та влади;
- 4) як підтримується цей порядок, тобто як досягається стабільність режиму. Специфічні характеристики режиму — це ті, за якими він визначається. Саме так ми виокремлюємо шість режимів ідеального типу (теза 12).

Водночас кожен режим функціонує в певному середовищі, пов'язаному з культурою країни (національні й етнічні розколи), історією (розмір країни та збереження номенклатури), природними багатствами (наявні ресурси) і географічним/геополітичним положенням. Це специфічні характеристики країни, які потрібно аналітично відокремлювати від характеристик режиму. Звичайно, між ними існує зв'язок, оскільки певні специфічні особливості країни впливають на стійкість режимів і можуть створювати місцеві особливості певних характеристик режиму (наприклад, склад прийомної політичної сім'ї; теза 36). Але аналітичне розмежування фундаментально важливе для усвідомлення схожості, а також справжніх відмінностей між певними режимами та країнами.

Розгляньмо приклади Росії та Угорщини. З одного боку, вони дуже відрізняються. Росія — багатонаціональна, багатомовна країна, яка в понад 180 разів більша за Угорщину і в 14 разів переважає за чисельністю населення; вона багата на природні ресурси й не входить до ЄС, на відміну від Угорщини. Але різниця між путінською Росією та орбанською Угорщиною у 2022-му не більша, ніж між Радянським Союзом за Брежнєва й Угорщиною за Кадара до 1989 року. Хоча це дві різні країни, режими останньої пари можна описати в межах комуністичної диктатури, тоді як першої пари — патрональної автократії. Використовуючи просту метафору, можемо сказати, що особливості режиму визначають, є суб'єкт кішкою чи собакою, тимчасом як особливості країни розрізняють чихуахуа й німецького дога. Хоча «внутрішньовидові відмінності» можуть бути значними, вони не роблять відповідних «тварин» представниками різних видів.

106 Етнічні розколи можуть бути джерелом плюралізму або безладу як організаційна основа неформальних патрональних мереж і груп соціальної ідентичності. Ми можемо говорити про етнічні розколи, коли етнічна ідентичність забезпечує згуртованість на рівні еліт та/або коли вона є джерелом масової мобілізації. У посткомуністичному світі етнічні розколи часто гарантують плюралізм, але іноді вони можуть призводити до насильницьких конфліктів.

Перший вимір аналізу полягає в тому, чи розпалися етнічно розділені країни на більш однорідні одиниці після зміни режиму. Члени Радянського Союзу мирно відокремилися, утворивши нові країни відповідно до попереднього федерального поділу; розпад Югославії також призвів до утворення нових країн відповідно до попереднього територіального поділу, але вона розпалася насильницьким шляхом.

По-друге, якщо етнічно розділена країна не розпалася, питання полягає в тому, чи домінували в політичному ландшафті етнічні клани, тобто неформальні патрональні мережі. Наприклад, угорська меншина в Румунії (та її партія RMDSZ) є незначним гравцем порівняно з великими патрональними мережами, але етнічні клани були основними гравцями в посткомуністичних країнах Центральної Азії. Традиційні клани здебільшого об'єднуються в племена, а іноді племена утворюють племінні союзи, які в Казахстані називаються *жузами*.

Коли етнічні клани є домінантними політико-економічними акторами, з'являється третій аналітичний вимір, що стосується наявності кланового пакту — неформальної угоди про стабілізацію відносин. Як пише Кетлін

Коллінз у книзі «Кланова політика» (Clan Politics, 2006), такі пакти, найімовірніше, укладаються тоді, коли:

- 1) спільна зовнішня загроза спонукає до співпраці клани, які інакше мали б відокремлені інтереси;
- 2) між основними клановими угрупованнями є баланс сил, який не дозволяє жодному з них домінувати;
- 3) легітимний посередник, лідер, якому довіряють усі угруповання, бере на себе роль підтримання пакту й розподілу ресурсів, які він установлює.

Коллінз переконливо показує, що кланові пакти були потрібні для створення стабільного режиму після перехідного періоду в Центральній Азії, а там, де вони не були укладені — а саме в Таджикистані, — їх відсутність призвела до громадянської війни.

По-четверте, якщо клановий пакт існує, питання полягає в тому, стабілізує він одно- чи мультипірамідальну патрональну мережу. Іноді верховний патрон балансуватиме між кількома великими етнічними кланами, залучаючи їх до режиму й цим унеможливаючи серйозну кланову опозицію до режиму. В інших країнах клани формують шість чи сім регіональних угруповань, й одне чи два сильніші регіональні угруповання більш-менш монополізують наявні позиції (Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан).

В інших випадках багато незалежних племен, що конкурують на політичній арені, підштовхує політичну систему до механізму парламентських домовленостей (Киргизстан). Цей приклад показує, що етнічний розкол може бути джерелом плюралізму: велика кількість суперницьких етнічних кланів призводить до функціонування патрональної демократії, запобігаючи розвитку однопірамідальної, авторитарної системи.

107 Збереження комуністичних спецслужб може призвести до створення «глибинної держави», або особливого типу номенклатурного клану в патрональних режимах. Хоча кожна суверенна держава має розвідувальну службу, це специфічне явище, коли відомства, що займаються питаннями національної безпеки, починають діяти як «глибинна держава». Інакше кажучи, розвідувальна служба може неформально стати автономною одиницею, «державою в державі» — чи скоріше «мафією в мафії» — в деяких посткомуністичних країнах. Історично такі агенції, як КДБ у Радянському Союзі, СтБ у Чехословаччині чи Секурітате в Румунії, становили великі мережі, що пронизували державу й суспільство. Знання й

соціальний капітал, які представляли члени цих мереж, після зміни режиму могли бути конвертовані в політичний та економічний капітал.

У деяких країнах внутрішнє виживання мережі породило не «глибинну» державу, а саму державу, тобто нову правлячу еліту. Прикладом може слугувати Азербайджан з Гейдаром Алієвим, який став верховним патроном після кар'єри в КДБ, а також Росія з Путіним і його так званими «силовиками». У країнах, де все ж таки розвинулася якась глибинна держава, збереження спецслужб часто відбувалося завдяки спадкоємності кадрів у новостворених розвідувальних службах звільнених країн. Україна є гарним прикладом такої спадкоємності: хоча Служба безпеки України (СБУ) замінила українську філію КДБ, за оцінками експертів, 35% співробітників СБУ склалися з кваліфікованих кадрів КДБ, які пройшли підготовку в Москві та зберегли контакти з нею.

Спираючись на накопичені знання й соціальний капітал, «глибинна держава» може стати неформальним продовженням повноважень, якими формально наділені спецслужби. У деяких ситуаціях формальні й неформальні повноваження «глибинної держави» використовуються для шантажу, вимагання грошей у людей через примус. В інших випадках «глибинна держава» пов'язана з політикою, де вона може виступати як:

- а) посередник, тобто неофіційно пропонувати свої послуги зацікавленим патрональним мережам (наприклад, Угорщина до 2010 року);
- б) творець, тобто використовувати свої засоби для впливу на формування політики та призначення, а також для зведення «на престол» і скинення з нього політичних акторів відповідно до неформальних порядків денних (наприклад, Румунія).

Як особливий тип номенклатурного клану (теза 36), «глибинна держава» є аналогом автономних олігархів (теза 41). В умовах мультипірамідальної системи вона може зберігати відносну автономію, тримаючись на однаковій відстані від конкурентних мереж і уникаючи підпорядкування жодній з них. А в умовах однопірамідальної — бути тимчасово непокірною або мати позитивне (прийомна), негативне (конкурент) чи нейтральне (попутник) ставлення до верховного патрона, але врешті-решт втратить свою автономію, якщо однопірамідальна патрональна мережа буде консолідованою. Саме патрональна конкуренція дала змогу функціонувати «глибинній державі» в таких патрональних демократіях, як Україна й Румунія, тимчасом як в Угорщині з 2010 року секретна служба є не автономним посередником політики, а організацією-клієнтом.

108 У патрональних країнах з великою територією є багатоярусні однорівневі піраміди, у яких місцеві органи влади стають суверенними мафіозними державами. В однорівневих пірамід має бути контроль над усією країною з погляду не лише простої державності, а й моніторингу діяльності всередині патрональної мережі. Що більша й густонаселеніша країна, то вищі витрати на моніторинг і важче верховному патрону безпосередньо контролювати діяльність клієнтів.

Для режимів з меншими територіями й населенням характерні однорівневі єдині піраміди. Це не означає, що в патрональній мережі немає стратифікації: у ній є субпатрони (як і в кожній посткомуністичній патрональній мережі), і вони також конкурують між собою. Але в них немає території чи регіону, яким вони могли б керувати відносно автономно. Головні патрони однорівневих єдиних пірамід мають сильний прямий контроль над своєю державою, оскільки їм не потрібно балансувати між відносно автономними регіональними субпатронами (місцевими головними патронами).

Балансування є типовим для багаторівневих єдиних пірамід, які виникають у країнах з настільки великою територією, що витрати на прямий моніторинг були б надто високими. Очевидним прикладом є Росія, де в межах єдиної піраміди Путіна існують, по суті, регіональні «підпіраміди». Субпатрони, які їх очолюють, одночасно є клієнтами верховного патрона й головних патронів у своїх регіонах. Головний патрон зберіг певні повноваження або забрав їх у місцевих губернаторів. Зокрема, контроль над природними ресурсами був централізований, коли Путін відібрав у регіональних губернаторів податкові надходження від видобувних компаній країни. Але в інших випадках субпатрони отримали право керувати своїм географічно обмеженим регіоном, багато в чому з більшою незалежністю від Москви, ніж за брежнєвського періоду.

Локальне правління за структурою тотожне центральному: субпатрони дотримуються тих самих моделей поведінки щодо своєї місцевості, що й верховний патрон щодо країни. Інакше кажучи, у патрональній автократії центральна мафіозна держава верховного патрона супроводжується субсуверенними мафіозними державами патронів нижчого рівня. Подібність локальних і центральних мафіозних держав у їхніх специфічних характеристиках режиму ненавмисно виявив російський Слідчий комітет, який заарештував після кількох років санкціонованого згори донизу корупційного функціонування В'ячеслава Гайзера, губернатора Республіки Комі. Офіційний опис «злочинної організації» Гайзера, до якої був залучений увесь апарат місцевої державної влади, чітко окреслює контури мафіозної держави: «метою зло-

чинної організації [...] було заволодіння державним майном злочинним шляхом»; «відрізнялася [...] ієрархічною структурою злочинної організації»; «згуртованістю і тісним взаємозв'язком керівників і учасників»; «суворим підпорядкуванням нижчих членів вищим»; «добре розробленою конспіративною системою захисту від органів забезпечення правопорядку».

109 Китай і Росія мають імперські амбіції, що впливають із сильного бажання збалансувати розмір і цивілізаційне ядро країни та її роль як глобальної наддержави. Китай і Росія є не просто великими країнами, а й цивілізаційними ядрами (теза 7). Їхня історична спадщина багатовікового імперського існування формує сприйняття й ідентичність нинішніх лідерів і народів. Унаслідок цього імперські амбіції спрямовані на збалансування розміру й цивілізаційного значення країни з її роллю глобальної наддержави, що проявляється в розширенні глобальної економічної та/або політичної ролі.

Китай є прикладом величезної за розмірами країни, яка все ще має більшу економічну, ніж політичну вагу. Експансіоністська політика Китаю, другої за величиною економіки світу (за ВВП), також переважно визначається економічними засобами, включно з повільною, але стабільною інвестиційною і торговельною експансією в Африці й посткомуністичній Європі. Потенційно економічна експансія створює необхідні умови для політичної експансії, але поки що ознаки таких амбіцій затьмарюються тим, що Китай є економічною наддержавою.

На відміну від Китаю, Росія має більшу політичну, ніж економічну вагу, що яскраво відобразив економіст Ласло Чаба, назвавши її «Кувейтом з ядерною зброєю» (Válság-Gazdaság-Világ [Crisis-Economy-World], 2018). Економіка Росії з її 147-мільйонним населенням покладається здебільшого на експорт нафти й газу, а не на інновації та інвестиції. А ВВП Росії менший за ВВП Південної Кореї з її 51-мільйонним населенням і лише трохи перевищує ВВП країн Бенілюксу з їхнім 29-мільйонним населенням (дані 2018 року). Хоча ядерний арсенал Росії та постійне членство в Раді Безпеки ООН гарантують її політичну вагу на глобальному рівні, Путін застосовує різні види стратегій, намагаючись відновити імперський вплив країни.

По-перше, Росія займається просуванням автократії, підтримуючи автократичні прориви (теза 68), місцевих головних патронів і стійкість усталених патрональних автократій загалом. На відміну від просування демократії на Заході, прихильність Путіна до автократії є не ціннісно, а функціонально узгодженою. Він зацікавлений у поширенні автократії не як ідеальної моделі

для світу, а як страхового поліса для Росії, намагаючись запобігти негативним зовнішнім ефектам, які може спричинити демократизація в регіоні. Просування російського автократизму може охоплювати прямий вплив за допомогою військової присутності, як ми могли бачити у випадках Білорусі (яка була майже підпорядкована Росії до й під час вторгнення в Україну 2022 року) і Казахстану (де зміні еліти в межах однопірамідальної патрональної мережі у 2022 році сприяв вплив росіян).

По-друге, Росія застосовує так звану «газпромівську дипломатію». Це означає, що Путін використовує переговорну силу, яка впливає з односторонньої залежності країн-партнерів від російських природного газу й нафти. Росія тримає на припоні колишні радянські країни за допомогою контролю над цінами постачання (наприклад, Україну, Молдову й Білорусь), тимчасом як за межами пострадянського простору «Газпром» використовується для прямого підкупу та відмивання грошей за допомогою готових на співпрацю популістів (наприклад, Орбан в Угорщині й Маттео Сальвіні в Італії).

Намагаючись внутрішньо дестабілізувати інших потенційно загрозливих глобальних гравців, Росія підтримує популістські партії та воєнізовані угруповання, а також намагається втручатися у вибори в кількох західних країнах. Політичні позиції Путіна ще більше зміцнюються завдяки кооптації високопоставлених західних політиків у радах директорів російських компаній (зокрема колишнього канцлера Німеччини, двох ексканцлерів Австрії та колишнього прем'єр-міністра Франції).

Пропаганда автократії відбувається задля вигоди місцевих можновладців; газпромівська дипломатія та посилення впливу в західних країнах спрямовані проти тамтешніх можновладців, які стикаються з «м'якою силою» Росії та прихованими спробами дестабілізації відповідно. Остаточна стратегія Росії, яка полягає у військовому втручанні, передбачає прямі напади на чинний уряд, щоб або замінити його, або захопити частину його території. Війна з Грузією за Південну Осетію та Абхазію (2008), анексія Криму (2014) та вторгнення в Україну (2022) свідчать про амбіції Путіна відновити позиції Росії як імперської держави і ядра православної цивілізації.

110 Міжнародні політичні інтеграційні об'єднання, такі як ЄС, можуть залишатися стабільними, якщо мають захисні механізми для підтримки однорідності з погляду специфічних характеристик режимів їхніх членів. На геополітичну орієнтацію значною мірою впливають цивілізаційні гравітаційні поля, створювані ядром цивілізації. Міжнародні інтеграційні об'єднання навколо Росії, ядра православної цивілізації (теза 7),

охоплюють Співдружність Незалежних Держав, Євразійський митний союз та Євразійський економічний союз. Вони є стабільними з двох причин. По-перше, ці об'єднання поверхові: хоча СНД теоретично може бути силою для інтеграції пострадянських країн, менше ніж 10% з тисяч документів і резолюцій, ухвалених його органами, були фактично ратифіковані країнами-учасницями. По-друге, СНД та інші інтеграційні об'єднання характеризуються однорідністю режимів.

Щоб інтеграція була стабільною, в урядів країн-учасниць не обов'язково мають збігатися політичні вподобання. Вони лише повинні бути здатними узгоджувати свої інтереси, бути на одній хвилі щодо ролі формальної політики й неформальних норм і чинників впливу. Так само не обов'язково мати однакові специфічні характеристики країни, як, наприклад, у випадку ліберальних демократій — однаковий тип держави загального добробуту або однакову модель демократичних інститутів, але поважати базові цінності суспільства, щоб бути, по суті, ліберальною демократією. Вищезгадані інтеграційні об'єднання, пов'язані з Росією, є однорідними з погляду режиму: всі вони мають лідерів-патронів, які можуть укладати сімейні угоди, не порушуючи прав людини й не зазіхаючи на демократичні цінності.

Європейський Союз (ЄС), на противагу цьому, є глибокою, але фрагментованою інтеграцією, яка характеризується неоднорідністю режимів. Серед його членів більшість західних ліберальних демократій супроводжується консервативними спробами встановлення автократії (Польща), патрональними демократіями (Болгарія, Румунія, Словаччина) і патрональною автократією (Угорщина). Патрональна автократія є найбільш підривною, оскільки вона несумісна із західними членами, а також з політичними (ліберальна демократія) та економічними (ринкова економіка) основами ЄС.

Структурним недоліком ЄС є відсутність ефективних захисних механізмів, які сприяли б однорідності режимів. Щоб підкреслити це, порівняймо логіку санкцій ЄС і США проти патрональних режимів (табл. 37). Запроваджені ЄС санкції, пов'язані з нецільовим використанням європейських коштів, карають жертву, а не винуватця: вони загрожують коштам платників податків і державним витратам, а не корупційній діяльності й особистим статкам приймаючої політичної сім'ї. Як і з військовою тактикою килимових бомбардувань, жертвами здебільшого стають цивільні особи.

Таблиця 37. Відмінності в логіці санкцій ЄС і США

	Санкції ЄС	Санкції США
Запровадження санкційних проваджень	Бюрократично, громіздко, може бути предметом політичного торгу	Частково з політичних міркувань, але зобов'язання щодо звітності компаній, до яких застосовано санкції, тягне за собою обов'язковий запуск проваджень
Призупинення санкційних проваджень	Може бути предметом політичного торгу	Провадження не можна призупинити: щойно їх розпочато, вони більше не підлягають політичному торгу
Об'єкти санкційних проваджень	Установи, які вчиняють передбачувані порушення (це ускладнює зв'язок між злочинцем і злочинцем, щоб персоніфікувати й донести назовні)	Особи, які вчиняють передбачувані порушення, що дозволяє персоніфікувати наративи
Ключовий меседж у виборі об'єктів	Не розв'язує питання особистої відповідальності, що дозволяє патрональним слугам мафіозної держави й далі брати участь в управлінні незаконними механізмами; верховний патрон, як і раніше, може безкарно підтримувати «кришу»	Ерозія цілісності прийомної політичної сім'ї та захисту, що надається верховним патроном (відлякує патрональних слуг мафіозної держави від незаконних дій)
Горизонт критики санкцій	Націлені на уряд	Націлені на режим

Натомість американські санкції більше схожі на керовані ракети, які намагаються покарати порушення й корупціонерів з точністю, подібною до лазерної. Такі засоби, як Закон Магнітського або Президентська прокламація 7750, дають змогу відмовляти у видачі віз і заморожувати іноземні банківські рахунки. Злочинна організація, приватна чи державна, має три ключові потреби: джерела грошей, можливість їх відмивати й безкарність для своїх членів. Американські санкції скасовують останній пункт, «кришу» верховного патрона (теза 38), завдаючи удару по ахіллесовій п'яті мафіозної держави.

111 Міжнародна економічна інтегрованість має як стабілізуючий, так і руйнівний потенціал, реалізація якого залежить від політики, яку застосовує верховний патрон, щоб використати цей потенціал. Після розпаду Радянського Союзу посткомуністичні країни, які вибрали шлях західної інтеграції, незабаром втягнулися в глобальну торгівлю набагато активніше, ніж країни, що залишилися в гравітаційному полі православної цивілізації. Однак патрональні режими в обох групах створили або один, або обидва типи економічної залежності: від ПІІ (прямих іноземних інвестицій) або від експорту.

Залежність від експорту означає фундаментальну роль експортних надходжень для стабільності внутрішньої економіки загалом і для збалансованості бюджету зокрема. Хоча вразливість до зовнішніх ринків має очевидний потенціал підриву режиму, залежність від експорту може також стабілізувати режим, якщо вона створює асиметричну взаємозалежність, як пояснювалося вище стосовно російської газпромівської дипломатії (теза 109). З іншого боку, ПП в Росії були дозволені лише в деяких технологічно потрібних галузях, тимчасом як іноземна власність була небажаною в більшості інших секторів — від фінансового посередництва до торгівлі й освіти. За таких обставин Леннарт Дальгрєн, колишній директор ІКЕА в Росії, за його ж зізнанням, намагався організувати зустріч з Путіним. Але високопоставлений чиновник сказав йому, що така зустріч коштуватиме 5–10 мільйонів доларів (на що Дальгрєн, як повідомляється, не погодився).

Ситуація змінюється, коли залежність від експорту супроводжується залежністю від ПП. У країнах з відносно вищим рівнем іноземних інвестицій та економічної активності лобістські зусилля, спрямовані не на окремих членів парламенту, а на двір патрона (теза 18), можуть бути бажанішими. Потрібно розуміти, що коли верховний патрон намагається умиропорити місцеві транснаціональні корпорації за допомогою субсидій, зниження податків або послаблення трудового кодексу, він робить це не через свої (неоліберальні) політичні уподобання. Найімовірніше, він намагається нейтралізувати елемент, що підриває режим. Для верховного патрона потужні транснаціональні корпорації є автономними головними підприємцями, яких не можна протегувати, частково через їхню мобільність, а частково через їхнє зовнішньополітичне минуле, що перебуває поза межами досяжності верховного патрона. В інтересах верховного патрона зробити так, щоб ці компанії не хотіли підтримувати зміну режиму своїми незалежними ресурсами.

Щоправда, іноземні компанії та інвестори переважно не зацікавлені в будь-яких фундаментальних змінах, які можуть поставити під загрозу їхню прибутковість. Деякі іноземні компанії також можуть бути витіснені, а їхнє місце — зайняте іншими, особливо якщо їхня діяльність є нестабільною (теза 84). Але тим, кого не можна змусити піти, пропонують пільги або, як в Угорщині, навіть так звані стратегічні угоди. Це Audi, Coca-Cola, Daimler, GE, Microsoft, Richter, Samsung, Sanofi, Synergon тощо. Кооптація транснаціональних корпорацій Орбаном стала успішною стратегією умиротворення. Іноземні компанії не ставлять під сумнів основний принцип функціонування однопірамідальної системи: в Угорщині представники автомобільної промисловості, ІТ-індустрії або телекомунікаційної галузі

становлять лобістські бізнес-групи, а не окрему неформальну патрональну мережу (табл. 38). Попри свою автономність, вони навіть сприяють стабільності режиму, як в економічному плані на внутрішньому рівні, так і в політичному — на загальноєвропейському.

Таблиця 38. Основні особливості бізнес-групи й неформальної патрональної мережі

Бізнес-група	Неформальна патрональна мережа
Складається з акторів відокремлених сфер (підприємці з економічної сфери)	Складається з акторів злитих сфер (олігархів і полігархів)
Діяльність учасників є гомогенною	Діяльність учасників є гетерогенною
Галузева специфіка	Секторально нейтральна («всеїдна»)
Використовує лобістів для представлення інтересів	Використовує корупційних брокерів для змови інтересів
Цілісність групи забезпечується діяльністю й перевагами галузевої специфіки	Цілісність групи забезпечується належністю до єдиного ланцюга васальної залежності
Горизонтальний альянс автономних акторів	Вертикальні відносини «патрон → клієнт» залежних акторів

112 Пересічна злочинність як несанкціонована протиправність може бути неприйнятною для прийомної політичної сім'ї, яка, своєю чергою, є інтегрованим користувачем глобальної кримінальної екосистеми. Мафіозна держава бореться не з корупцією загалом, а з окремими виявами корупції, які здійснюються не з її прямого дозволу. Вона діє так, як діяла б класична мафія в межах своїх інтересів, але на національному рівні: ліквідує приватний бандитизм. З одного боку, те, як верховний патрон розглядає таку діяльність, є специфічним для режиму. Для нього все — від дрібної корупції до звичайної злочинності — є несанкціонованою протиправністю, на відміну від санкціонованої протиправності членів прийомної політичної сім'ї. З іншого боку, масштаби й форми несанкціонованої протиправності відрізняються від країни до країни, як і ставлення до неї верховного патрона (табл. 39).

У деяких випадках, коли збитки від репресій або поглинання перевищують вигоди, верховний патрон проявляє толерантність і залишає корупційні мережі в спокої (випадок схожий на логіку «доданої вартості, що не підлягає стягненню»; теза 84). В інших випадках мафіозна держава «осідає» над уже наявною мережею і починає її оподатковувати, не порушуючи її самостійності. Наприклад, узбецька кримінальна держава врегулювала питання не-

легального обміну валюти, використовуючи міліцію для збору «податків» з тих, хто займається цією діяльністю, і передаючи гроші через начальника міліції, місцевого субпатрона, верховному патрону. Це менш характерно для посткомуністичних режимів, які перебувають у сфері впливу Європейського Союзу, тимчасом як у самій Росії відносини держави і злочинності (від хакерів до організованого злочинного світу) є взаємовигідними та взаємопосилювальними.

Мафіозна держава разом зі звичайними злочинцями утворює своєрідну кримінальну екосистему. На національному рівні модель цієї екосистеми варіюється від співіснування сильної кримінальної держави й помірно вираженої несанкціонованої протиправності (наприклад, Угорщина) до паразитичного симбіозу, що обкладає мережу податками, але водночас гарантує захист від органів забезпечення правопорядку (Росія, Узбекистан). Але ми можемо говорити і про глобальну злочинну екосистему: вона містить нелегальні елементи по всьому світу, що взаємодіють як система. По-перше, це означає, що полігархи й олігархи з різних країн пов'язані між собою або добровільними зв'язками заради взаємної вигоди, або примусовим підпорядкуванням великому верховному патрону. Мовою світ-системного аналізу можна сказати, що путінська Росія є ядром кримінальної екосистеми, тимчасом як орбанська Угорщина, завдяки таким угодам, як атомна електростанція «Пакш II», прив'язана до неї в напівпериферійному васальному положенні.

Глобальна кримінальна екосистема охоплює міжнародні злочинні організації та мережі, а олігархи й полігархи використовують їх для відмивання корупційних грошей. Парадоксально, але здається, що для належного функціонування кримінальних держав потрібні некримінальні держави: ліберальні демократії обмежені в доступі до приватного економічного бізнесу, а приватні (патрональні) покупці елітної нерухомості та власники місцевих підставних компаній захищені всіма інституціями й законами, які були розроблені для розмежування ринкової та політичної сфер соціальної дії. Цією ситуацією користуються як прийомні політичні сім'ї, так і приватні злочинці, від Угорщини до Росії та Центральної Азії. Досі західним країнам вдавалося впроваджувати контрзаходи в ситуативному порядку (наприклад, заморожування російських активів під час вторгнення в Україну 2022 року), але системні рішення потребуватимуть законів, настільки ж міжнародних, наскільки міжнародним є рух нелегальних грошей.

Таблиця 39. Способи контролю за несанкціонованою протиправністю і результат у кримінальній державі

	<i>Дії кримінальної держави щодо несанкціонованої протиправності</i>	<i>Форма співіснування (результат дії держави)</i>
Репресії	Атака/стримування	сегрегація (ліквідована несанкціонована протиправність або «приватний бандитизм»)
Толерування	Облишити	сегрегація (припинення переслідування нелегальних суб'єктів)
Сприяння	Залагодження	переговорне приєднання (посередницька автономія нелегальної мережі / наймання злочинців як силових підприємців)
Поглинання	Порушення автономії	інтеграція (нелегальна мережа, керована прийомною політичною сім'єю)

113 Природні ресурси слугують джерелом ренти в патрональних країнах. Коли їх немає, їхню функцію замінюють державний бюджет, видобувні компанії та банки, а також міжнародна фінансова підтримка. Хоча неформальні патрональні мережі покладаються на низхідні форми корупції, характерні певному режимові, вони демонструють специфічні для кожної країни відмінності в джерелах отримання ренти. Основне питання щодо збору ренти полягає в тому, що є в розпорядженні режиму: які ресурси можуть бути джерелом ренти, а потім розподілятися в межах прийомної політичної сім'ї. Лівова частка експорту й бюджетних надходжень у таких країнах, як Азербайджан, Казахстан, Росія і Туркменістан, формується коштом продажу природних ресурсів, зокрема, нафти й газу. Прибутковість цих ресурсів гарантується як попитом на них на відповідних ринках — у кожній сучасній країні є постійний попит на ці ресурси, так і пропозицією — природні ресурси переважно географічно сконцентровані, тому країна може легко стати локальним монополістом у своєму регіоні.

З іншого боку, будь-яка мережа, що контролює певну територію, може претендувати на природні ресурси, як підкреслюють деякі прихильники так званого «прокляття ресурсів». На їхню думку, багатство ресурсів впливає на специфічні особливості режиму певної країни, сприяючи або консолідації автократії (коли природні ресурси використовує однопірамідальна мережа), або розпаду режиму через громадянські війни (коли ресурси використовує суперницька піраміда, що завойовує географічну територію, на якій сконцентровані відповідні ресурси).

Не всі країни з патрональними режимами мають багаті природні ресурси. У такому разі міжнародна фінансова підтримка може замінити нафту й газ. Одним з видів надходжень, які відіграли важливу роль у становленні цен-

тральноєвропейських політичних сімей, є фінансування з боку ЄС. В Угорщині понад 80% тендерів, які вигравє Лорінц Месарош, економічна підставна особа Орбана (теза 16), фінансуються з фондів ЄС. Шанси на перемогу — показник, який запропонували Іштван Янош Тот і Міклош Гайду у праці «Політичний фаворитизм у державних тендерах в Угорщині» (Political favoritism in public tenders in Hungary, 2021), чітко вказує на наявність керованих тендерів у державних закупівлях. У 2011–2020 роках Месарош виграв 8 з 9 тендерів, що фінансуються ЄС, на які він подавався, тимчасом як середній показник у галузі становив 1 з 3.

Хоча попередні джерела розподілюваної ренти існують завдяки географічному й геополітичному положенню, у реляційній економіці також є створені джерела ренти. По-перше, можуть бути засновані інститути збору ренти, зокрема: а) компанії-видобувачі, які належать олігархам або економічним підставним особам і користуються перевагами дискреційного державного втручання (теза 84), і б) фінансові установи, як-от банки, конгломерати й, можливо, державні позики для фінансування компаній-видобувачів. По-друге, державний бюджет також може бути джерелом ренти.

У традиційному макроекономічному підході скорочення бюджетного дефіциту або збільшення податкових надходжень завдяки боротьбі з тіньовою та сірою економікою — усе це свідчить про здорове функціонування економіки. Але якщо ми відкинемо аксіому про те, що держава діє задля суспільного блага (теза 5), то побачимо, що «відбілювання» сектора малого й середнього бізнесу може підживлювати бюджет «затемненої» мафіозної держави. Демонтуючи бюджетний контроль і систематично впливаючи на систему державних закупівель згори донизу, верховний патрон може здійснювати дискреційний контроль над розподілом державних доходів.

114 Політика патрональних автократій може відрізнитися за змістом, але її метою завжди є патроналізація і патримоніалізація. Окрім специфічних характеристик режиму та країни, можна виокремити також специфічні риси політики. На відміну від режимних особливостей влади й автономії, а також особливостей країни, пов'язаних з тими факторами, які не були вибрані або мають культурно-історичне коріння, специфічні характеристики політики полягають у:

- 1) точному змісті програм, вибраних і формально ухвалених урядами;
- 2) результатах цих програм, включно як з успіхом, так і наслідками для державної політики, які зазвичай вимірюються статистичними показниками й соціально-економічними індексами.

У тезі 56 ми вже пояснювали, що в умовах патрональної автократії на освіту, соціальну чи культурну політики слід дивитися крізь «специфічні для режиму окуляри»: це не публічна політика, успіх якої вимірюється з погляду громадськості, а патрональна політика, успіх якої вимірюється з точки зору прийомної політичної сім'ї. Це створює альтернативну аналітичну парадигму для аналізу політики, яка проілюстрована в таблиці 40. За приклади ми обрали Угорщину, оскільки вона була предметом наших попередніх досліджень — «Посткомуністична мафіозна держава» (Post-Communist Mafia State, 2016) і «Двадцять п'ять сторін посткомуністичної мафіозної держави» (Twenty-Five Sides of a Post-Communist Mafia State, 2017).

В аналітичній системі освіта, культура, наукові дослідження й соціальна політика аналізуються за тим, як вони інтегрують людей та інституції в однопірамідальну патрональну мережу через інституційну, фінансову й особисту залежність. Інституційні повноваження, що належали автономним одиницям, таким як школи й органи місцевого самоврядування, перейшли до новостворених структур, наповнених патрональними службовцями (теза 20). Фінансова залежність створювалася разом з делегуванням фінансових ресурсів і розподілом податкових коштів цим установам, які могли перерозподіляти їх на власний розсуд. Особиста залежність формувалася через централізацію призначень (освіта), економічну нежиттєздатність альтернативних варіантів поза владною мережею (культура) і примус найбідніших людей до фактичного рабства, без трудових прав, у місцевих усиновлених членів сім'ї в рамках громадських робіт (соціальна політика).

Ця аналітична система також проводить чітку межу між наслідками патрональної та державної політики. В освіті наслідком патрональної політики є контроль над каналами соціальної мобільності, тимчасом як з боку державної політики це призводить до погіршення успішності студентів, посилення сегрегації та зменшення кількості нових студентів, які щороку вступають до університетів. Культура стає підпорядкованою символічній політиці та пропаганді, а отже, менш розмаїтою. А в соціальній політиці створення клієнтурного суспільства (тези 94–97) призводить до послаблення шансів на соціальну мобільність і соціальну захищеність.

Наслідки державної політики можуть бути вагомими для верховного патрона, якщо, як пояснюється в наступній тезі, вони впливають на стабільність режиму. У будь-якому випадку, режими з однаковими специфічними характеристиками можуть досягати успіхів у своїй політиці з різною швидкістю. Подібно до того, як країна може бути патрональною автократією і з малою, і з великою територією, так і патрональна демократія може бути відсталою або

мати стабільну, успішну економіку, але за логікою своїх внутрішніх процесів належати до групи патрональних демократій.

Таблиця 40. Аналітична система патрональної політики на прикладі Угорщини (2010–2021)

		Патроналізація і патримоніалізація			Наслідки патрональної політики (обґрунтування)	Наслідки державної політики
		Інституційна залежність	Фінансова залежність	Персональна залежність		
Освіта	Загальна	Централізація, державні школи більше не під контролем місцевих урядів	Делегування фінансових рішень центральному органу	Міністерське призначення директорів шкіл, рішення про працевлаштування передано на районний рівень	Контроль каналів соціальної мобільності, обмеження свободи слова вчителів і викладачів; дискреційний контроль над розподілом бюджетних ресурсів	Зниження успішності учнів (Програма міжнародного оцінювання студентів), збільшення сегрегації та відсіву
	Вища	Призначення верховним патроном повновладних канцлерів над інституціями, а потім передача їх під контроль патронатних фондів з управління активами	Перетворення нормативного фінансування на предмет інституційної угоди, передурочення внутрішньоінституційних фінансових рішень ректорам і новопризначеній опікунській раді	Міністр може відхилити пропозиції Сенату щодо ректорів		Зменшення кількості студентів в університетах Угорщини, збільшення кількості студентів, які емігрують з країни
Культура/Дослідження		Поглинання мережі науково-дослідних установ Угорської академії наук; створення проурядової Академії мистецтв	Перетворення раніше нормативного та конкурентного розподілу ресурсів на дискреційне право уряду	Створення економічно нежиттєздатних умов для мистецького життя без державного фінансування або членства в новій Академії мистецтв	Підпорядкування культури і дослідження символічній політиці і пропаганді (маскування)	Зменшення різноманітності культурної досліджень
Соціальна політика		Централізація і поглинання певних соціальних державних послуг органів місцевого самоврядування	Виведення ресурсу з органів місцевого самоврядування та неурядових організацій, обмеження соціального бюджету	Введення громадських робіт замість деяких соціальних виплат (фактична форма підневільного стану)	Збереження патріархального сімейного устрою на соціальному рівні	Зменшення шансів на соціальне зростання, послаблення соціального захисту, посилення соціальної нерівності

115 Соціальна межа патрональної політики складається з певного порога терпіння громадян і простору для маневру в рамках нейтралізованих інститутів громадського обговорення. Вибори примушують лідерів до певної підзвітності навіть в умовах автократії з обмеженими політичними свободами. Як бандит, верховний патрон воліє повністю присвятити державне функціонування концентрації влади й накопиченню багатства. Але як стаціонарному бандиту, який хоче неодноразово грабувати той самий об'єкт, власну країну і залишатися безкарним, йому потрібно досягти стійкості режиму. Головний патрон має ставитися до свого народу не тільки як до джерела доходів, але і як до виборців.

Наскільки вподобання громадян можуть впливати на функціонування держави, залежить від двох факторів: відкритості процесу громадського обговорення й порога терпіння громадян (рис. 18). У ліберальній демократії процес громадського обговорення є відкритим: він допомагає людям висловлювати занепокоєння, а опозиції — перетворювати їх на політичний капітал. Так, навіть незначне перевищення порога терпіння призводить до того, що демократичні лідери втрачають владу на користь опозиції, яка має стимул і засоби для того, щоб капіталізувати народне обурення. І навпаки, верховний патрон може переступити поріг терпіння, не втрачаючи при цьому влади, внаслідок нейтралізації громадського обговорення.

Зазвичай правляча політична еліта в обох режимах намагається діяти в межах діапазону від нульового рівня роздратування до рівня, за яким починає втрачати владу. Але навіть значною мірою покладаючись на опитування громадської думки, лідери не є ідеально поінформованими: вони можуть помилятися в оцінюванні наслідків політики, порога терпіння, а також точки, де починають втрачати владу. Виникає питання, *що* лідери можуть зробити, коли досягнуть цієї точки. У ліберальній демократії, де чинники, на які реагує народ, можуть бути як передбачуваними, так і ненавмисними наслідками державної політики, очевидним є те, *що* політичні лідери можуть зробити — змінити політику. Однак у патрональній автократії, де наслідки державної політики, на які реагує народ, є ненавмисними побічними ефектами патрональної політики, верховний патрон може або змінити політику, або спробувати розширити поле для маневру за допомогою державної влади.

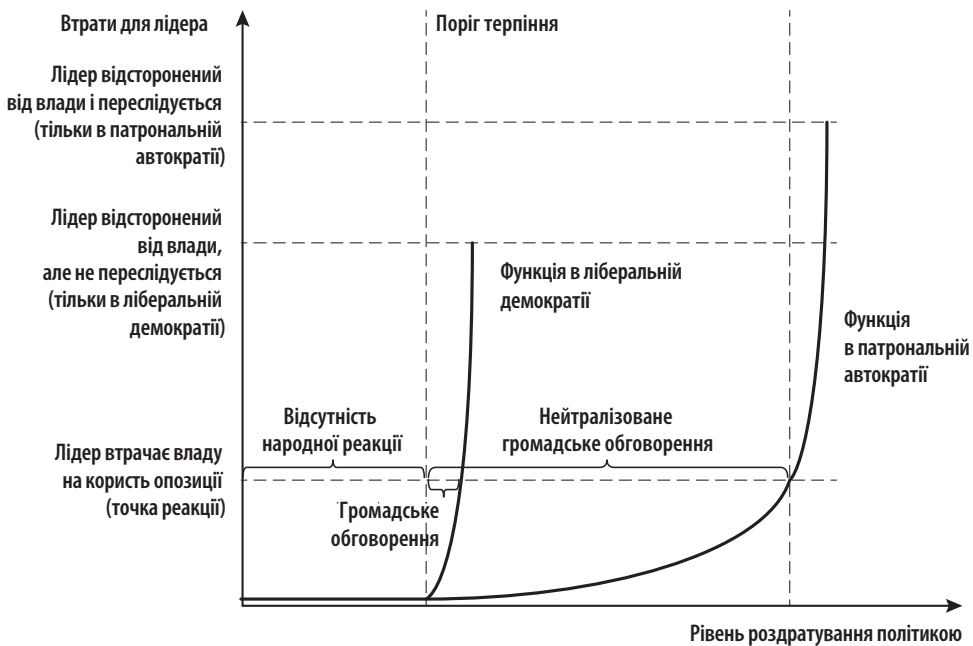
З одного боку, розширення простору для маневру може бути досягнуто подальшою нейтралізацією процесу громадського обговорення. Це може містити подальші односторонні зміни у виборчій системі, переслідування опозиції або запуск кампаній з монополізації суспільного дискурсу

(тези 52–53). З іншого боку, верховний патрон може застосовувати насильство: як внутрішній (поліцію), так і зовнішній державний примус (воєнізовані формування або організований злочинний світ) (теза 63). Головний патрон має враховувати два нюанси:

- 1) наскільки важливою є конкретна політика;
- 2) як далеко він може зайти, нейтралізуючи громадське обговорення або застосовуючи насильство.

Рівень насильства в таких країнах, як Угорщина, нижчий, переважно через членство в ЄС, а також через те, що люди загалом не готові це терпіти. У таких країнах, як Росія чи Туркменістан, насильство є доступнішим як ефективний інструмент для лідерів. Та хай як, усі ці країни можна розглядати як патрональні автократії: тоді як постійне застосування масового терору залишається специфічною характеристикою диктатури, епізодичне й цілеспрямоване застосування насильства стає рисою автократії. Специфічним для режиму є прагнення верховного патрона нейтралізувати громадське обговорення. Чи може і чи повинен він використовувати для цього насильство, хоча воно значною мірою визначає життєздатність системи — це, з аналітичного погляду, є питанням техніки, а не внутрішньої логіки режиму.

Рисунок 18. Можливі ризики для лідера та формування політики в умовах ліберальної демократії і патрональної автократії

116 Концептуальні межі цієї книги можуть бути розширені просторово — для інших регіонів — і в часі — для майбутніх періодів. У цій праці рамки зосереджені на посткомуністичному регіоні та його розвитку з 1989–1991 років. Якщо їх поширювати на інші регіони, то слід почати так само, як ми відійшли від основного західного підходу: з відкидання деяких базових аксіом. Існували чинники, які ми розглядали як константи, тому що вони є константами в посткомуністичному регіоні, принаймні тою мірою, у якій не породжують системотворчих відмінностей. Але це не обов'язково актуально для інших регіонів.

Існує щонайменше п'ять аксіом нашої системи, які можна було б відкинути. По-перше, аксіома генезису: розвиток режиму починається з краху монополії державної власності. Посткомуністичні країни стартували з того самого «квадрата» — комуністичної диктатури і злиття сфер соціальної дії. Але є і інші частини світу, наприклад, постколоніальні країни, які починали з помітно іншого «квадрата» й іншої історії розвитку соціальних сфер.

Друга аксіома — аксіома державності: центром режиму є держава як стабільне утворення. За винятком олігархічної анархії, яка була тимчасовою ситуацією перехідного періоду в деяких країнах (теза 30), ми не розглядали громадянські війни або режими, у яких неспроможність держави стає постійною.

По-третє, аксіома світськості стверджує, що в режимі домінує світська влада. Ставлення до релігії як до інтегрувальної сили суспільства, з одного боку, і першооснови держави, з іншого — було б необхідним для концептуалізації теократій та інших видів режимів, у яких домінує релігійна влада.

Четвертою аксіомою, яку слід відкинути, є партійна аксіома: що найвищі офіційні посади займають де-юре політики політичних партій. Військові диктатури, а також королівства і спадкові монархії потребують концепцій, що виходять за межі наших рамок, включно з концептуалізацією військових і аристократії як специфічних форм правлячої еліти.

П'ята аксіома опіки стверджує, що найсильніший де-факто політичний актор у режимі є політичним актором де-юре. Зокрема, верховним патроном зазвичай є президент або прем'єр-міністр, але навіть якщо він не є таким — як у випадку з Владіміром Плахотнюком у Молдові — він усе одно залишається політичним актором де-юре. Однак гібридологія знає так звані «опікунські режими», коли де-юре політичні актори перетворюються на фактично політичних підставних осіб невиборної релігійної (Іран) або

військової (Пакистан) влади, а режими при цьому не стають явними теократіями або хунтами. Ми також не розглядали режими військово захоплених або «маріонеткових» держав, де суверенний уряд де-юре підпорядкований не національній, а іноземній владі.

Хоча відкидання цих п'яти аксіом допомагає просторово розширити наші рамки, їх можна також розширити в часі, ввівши поняття специфічних характеристик епохи. Інформаційні технології і зміна клімату — це лише два фактори, які передбачають як виклики, так і можливості для самодостатності посткомуністичних режимів, які можуть розпочати нові траєкторії у важко передбачуваних напрямках.

Траєкторії посткомуністичних режимів: трикутна аналітична структура

---

117 Країни можна розмістити в трикутній аналітичній структурі режимів, розбивши її на різні виміри й послідовно розмістивши країну в кожному вимірі. Наша типологія складається із шести режимів ідеального типу: дві демократії, дві автократії та дві диктатури. Вони визначають трикутну структуру, показану вище на рисунку 6 з низкою посткомуністичних прикладів (теза 12).

У трикутнику що ближче країна до режиму ідеального типу, то більше вона схожа на нього (і навпаки: що далі від нього, то менше схожа). Це можна операціоналізувати, розбивши трикутну структуру на різні аналітичні виміри й показавши, яка частина трикутника відповідає певній конкретній характеристиці. Щоб проілюструвати це, візьмемо один вимір — патерналізм влади. Ми точно знаємо його значення у випадку шести ідеальних типів: ліберальна демократія і консервативна автократія є непатрональними, патрональна демократія і патрональна автократія є неформально-патрональними, а дві диктатури — бюрократично-патрональними.

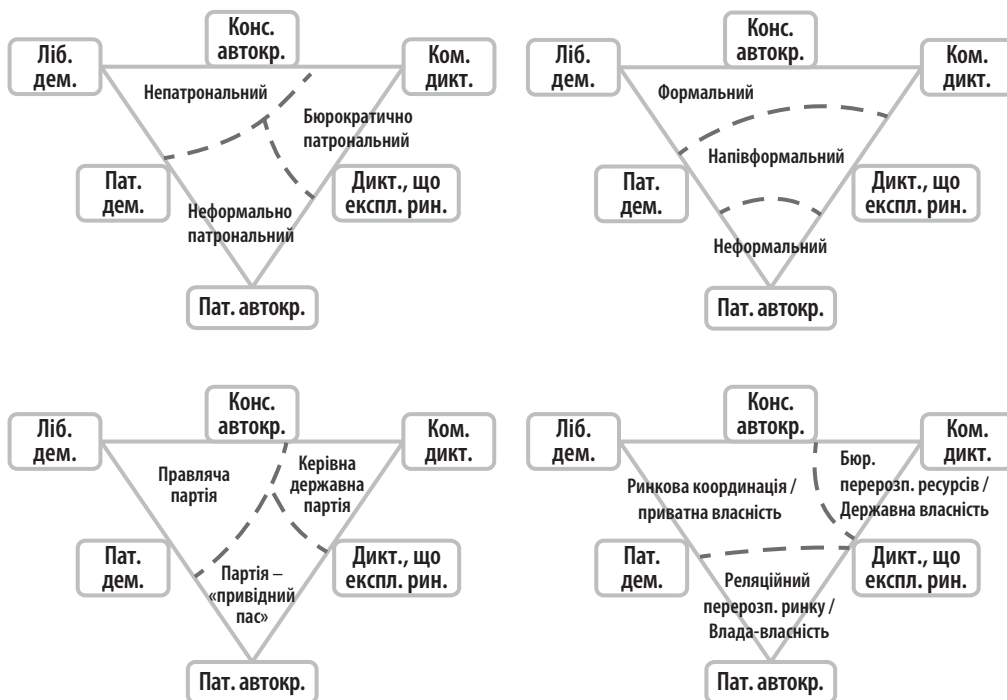
Наступне, що ми маємо вписати в трикутник, — це так звані межі домінування. Вони відділяють ділянки (секції) домінування, тобто частини трикутника, де певна характеристика є переважною. Це показано на рисунку 19 нижче.

Однак це не означає, що рівень патроналізму є однаковим у всій секції: наприклад, неформальний патроналізм є набагато розповсюдженішим у патрональній автократії, ніж у патрональній демократії. Але обидва режими розміщуються на неформальній патрональній стороні межі домінування, тимчасом як ліберальна демократія — на непатрональній стороні. Коли країну розміщують у трикутнику відповідно до її патронального характеру, вона не потрапляє в точку на основі точного рівня домінування, але потрапляє в секцію на основі факту домінування.

В «Анатомії посткомуністичних режимів» ми розділили трикутник на одинадцять вимірів — нижче ж показуємо лише шість з них як приклад. Окрім уже згаданого патроналізму правління, на рисунках 19–24 ще показані такі виміри, як формальність інститутів, домінантний економічний механізм, функції правлячої партії, корупція та ідеологія.

Оскільки країна закріплена за певною точкою в трикутній структурі, вона має бути в тій самій точці в кожному трикутнику. Уявімо, що всі трикутники, розділені за різними вимірами, покладені один на одного, і в точці, до якої приписана країна, пришпилена голка: точки, через які проходить голка в кожному шарі, належатимуть до певної ділянки домінування (або іноді до межі). Особливості, які представляють ці закріплені секції домінування, описують режим у його поточному стані цілісно за всіма вимірами. На відміну від історичних аналогій, як-от (нео)феодалізм чи фашизм, які намагаються вловити «суть» режиму, зосереджуючись на одному вимірі (патрональність влади й ідеології відповідно), але не підходять, коли йдеться про інші аспекти, трикутна аналітична структура передбачає строгий критерій цілісності з погляду визначальних особливостей режимів, а також стосується всіх сфер соціальної дії та рівня їх розділення.

Рисунки 19–24. Трикутна аналітична структура, розділена на шість вимірів (ряд за рядом, зліва направо): патроналізм правління, формальність інститутів, функція правлячої партії, домінантний економічний механізм, корупція та ідеологія

118 Основними траєкторіями посткомуністичних режимів були зміна режиму на демократію або автократію, або зміна моделі на диктатуру, що експлуатує ринок. Коли країну розміщують у трикутнику, це робиться за певним набором особливостей, які вона показує в певний час. Коли ці характеристики змінюються, країні може бути присвоєна інша точка. З'єднання послідовних точок створює послідовності, а послідовності створюють траєкторію розвитку цієї країни. У другій частині книги, після 120 тез, ми покажемо змодельовані траєкторії дванадцяти посткомуністичних країн, кожна з яких представляє свій тип траєкторії. Зараз, в останніх трьох тезах, ми надаємо теоретичний інструментарій для їх аналізу.

По-перше, можна розрізнити зміни режиму й моделі. Зміна режиму означає зміну загальних типів, запропонованих Корнаї, тобто демократії, автократії чи диктатури. А зміна моделі — це зміна в межах загального типу режиму, тобто від одного типу демократії/автократії/диктатури до іншого. У всіх трьох історичних регіонах колишньої радянської імперії (теза 7) первинна траєкторія режимів, тобто шлях, що веде до «першої станції» після комуністичної диктатури, призвела до зміни режиму на демократію або автократію. У випадку Китаю первинною траєкторією була зміна моделі: не змінюючи меж однопартійної диктатури, країна перетворилася на диктатуру, що експлуатує ринок (теза 88).

По-друге, зміни режимів можна аналізувати за двома вимірами: плюралізм і патроналізм. Отож можна виокремити ідеальні типові первинні траєкторії (табл. 41). Перша — це зміна однопірамідального бюрократичного патронального режиму (комуністична диктатура) на мультипірамідальний непатрональний режим (ліберальна демократія). Траєкторії розвитку Західнохристиянського історичного регіону вписуються в цю схему. Яскравими прикладами є країни Балтії (наприклад, Естонія), але первинна траєкторія

Чехії, Угорщини та Польщі також указує на цей напрямок після розпаду комуністичної системи. Траєкторія другого ідеального типу веде від однопірамідального бюрократичного патронального режиму (комуністична диктатура) до мультипірамідального неформального патронального режиму (патрональна демократія). Приклади можна знайти як у Східноправославному, так і в Ісламському історичних регіонах, як-от Румунія, Україна й Киргизстан. Кінцева ідеальна типова траєкторія зміни режиму веде від однопірамідального бюрократичного патронального режиму (комуністичної диктатури) до однопірамідального неформального патронального режиму (патрональної автократії). Яскраві приклади можна знайти в посткомуністичних країнах Центральної Азії, приміром, у Казахстані.

Таблиця 41. Ідеальні типові первинні траєкторії в посткомуністичному регіоні

	Первинні траєкторії	
	Від	До
A Зміна режиму (Естонія, Угорщина)	Комуністична диктатура	Ліберальна демократія
	Однопірамідальний бюрократичний патрональний	Мультипірамідальний непатрональний
B Зміна режиму (Румунія, Україна)	Комуністична диктатура	Патрональна демократія
	Однопірамідальний бюрократичний патрональний	Мультипірамідальний неформальний патрональний
C Зміна режиму (Казахстан)	Комуністична диктатура	Патрональна автократія
	Однопірамідальний бюрократичний патрональний	Однопірамідальний неформальний патрональний
D Зміна моделі (Китай)	Комуністична диктатура	Диктатура, що експлуатує ринок
	Однопірамідальний бюрократичний патрональний	Однопірамідальний бюрократичний патрональний

119 Вторинні траєкторії посткомуністичних режимів — це демократичний відкат до більш патрональних та/або автократичних типів режимів. Переходячи до типізації вторинних траєкторій, або руху після первинної траєкторії країни, ми маємо розглянути термін «демократичний відкат». У гібридології під демократичним відкатом (регресом або занепадом) розуміють погіршення стану демократичної держави з погляду громадянських прав і свобод, а також конституційного функціонування інститутів громадського обговорення загалом.

Може здаватися, що це поняття нормативне й імпліцитно несе презумпцію транзитології: країна скочується «назад», ніби існує єдина вулиця — вісь демократія – диктатура, де рух від демократії можливий лише в напрямку початкової точки відліку (диктатури). Однак у нашому розумінні демократичний відкат є описовим поняттям і означає рух від демократії до консервативної автократії, патрональної демократії та патрональної автократії. Перехід до диктатури можливий, але малоімовірний, оскільки демократії і навіть автократії покладаються на електоральну громадянську легітимність, яка не може бути забезпечена однопартійною системою (тези 42–46).

Таблиця 42 узагальнює вторинні траєкторії, кожна з яких демонструє одну з форм демократичного регресу. У Польщі автократична спроба Качинського була спрямована на перехід від мультипірамідального до однопірамідального непатронального режиму (тобто від ліберальної демократії до консервативної автократії); у Чехії Андрей Бабіш мав на меті перейти від мультипірамідального непатронального до мультипірамідального неформального патронального режиму (тобто від ліберальної демократії до патрональної демократії). У Росії Путін здійснив автократичний прорив у 2003 році, після чого мультипірамідальний неформальний патрональний режим (патрональна демократія) змінився на однопірамідальний неформальний патрональний режим (патрональна автократія). Зрештою, Угорщина демонструє вторинну траєкторію, що складається із двох частин. За першого уряду Орбана в 1998–2002 роках країна перейшла від мультипірамідального непатронального режиму до мультипірамідального неформального патронального режиму (тобто від ліберальної демократії до патрональної демократії). Потім, у 2010-му, другий уряд Орбана здійснив автократичний прорив і трансформував країну з мультипірамідального неформального патронального режиму (патрональної демократії) в однопірамідальний неформальний патрональний режим (патрональну автократію).

Таблиця 42. Ідеальні типові вторинні траєкторії (демократичного відкату) в посткомуністичному регіоні

	Вторинні траєкторії: демократичний регрес	
	Від	До
А Зміна режиму (Польща після 2015 року)	Ліберальна демократія	Консервативна автократія
	Мультипірамідальний непатрональний	Однопірамідальний непатрональний
В Зміна моделі (Чехія після 2013 року)	Ліберальна демократія	Патрональна демократія
	Мультипірамідальний непатрональний	Мультипірамідальний неформальний патрональний
С Зміна режиму (Угорщина після 2010 року)	Ліберальна демократія	Патрональна автократія
	Мультипірамідальний непатрональний	Однопірамідальний неформальний патрональний
Д Зміна режиму (Росія після 2003 року)	Патрональна демократія	Патрональна автократія
	Мультипірамідальний неформальний патрональний	Однопірамідальний неформальний патрональний

120 Режимні петлі є результатом змін на рівні знеособлених інститутів без антипатрональної трансформації. Коли західні спостерігачі вивчають різні траєкторії режимів, вони переважно зосереджуються на безособовій інституційній структурі. Звичайно, спостерігачі цілком усвідомлюють важливість особистостей та особистих зв'язків, принаймні на рівні еліт. Але зазвичай акторів ідентифікують за їхніми формальними титулами й компетенціями: вони бачать президента чи прем'єр-міністра, а не верховного патрона, і багатопартійну систему, а не конкуренцію патрональних мереж.

Відкинувши аксіому про збіг де-юре й де-факто позицій (теза 5), ми можемо досягти дворівневого підходу, потрібного для дослідження посткомуністичних режимів. Тобто нам треба розглядати:

- 1) рівень безособових інститутів, де можна говорити про демократичну чи антидемократичну трансформацію з погляду де-юре гарантій верховенства права й поділу влади;

- 2) рівень персональних мереж, де можна говорити про патрональну чи антипатрональну трансформацію у зв'язку зі ступенем де-факто розмежування сфер соціальної дії та, відповідно, виникненням чи ліквідацією неформальних патрональних мереж.

Коли ми раніше говорили про стійкі структури, то справді мали на увазі, що деякі зміни режимів у регіоні були успішними лише на рівні знеособлених інститутів, тимчасом як на іншому рівні процес демократизації не супроводжувався антипатрональними перетвореннями (теза 10). Це підводить нас до концепції режимної петлі, яку вперше запропонував Генрі Гейл. Термін «режимна петля» було розроблено для так званих кольорових революцій у регіоні, щоб зафіксувати те, що вони здебільшого характеризувалися однорівневими трансформаціями. В умовах патрональної демократії, що характеризується суперницькими мережами «патрон – клієнт», мережа, що перебуває при владі, намагається монополізувати владу, рухаючись до автократії. Але якщо експеримент повернути назад, то настане вже не непатрональний світ ліберальної демократії західного типу, а конкурентний порядок патрональної демократії. Словом, за антидемократичною трансформацією йде демократична трансформація, яка не супроводжується антипатрональною трансформацією (теза 70).

Таблиця 43. Процеси динаміки режимів і циклів

Від \ До	Ліберальна демократія	Патрональна демократія	Патрональна автократія
Ліберальна демократія		Патрональна трансформація (без антидемократичної трансформації)	Антидемократична + патрональна трансформація
Патрональна демократія	Антипатрональна трансформація		Антидемократична трансформація
Патрональна автократія	Демократична + антипатрональна трансформація	Демократична трансформація (без антипатрональної трансформації)	

Ми бачили це, наприклад, в Україні, коли однопірамідальну патрональну мережу Леоніда Кучми було повалено під час Помаранчевої революції 2004 року й коли спробу автократичного правління Віктора Януковича було зупинено під час Революції гідності у 2014-му. Одним з небагатьох винятків із цього правила була Сакартвело, де уряд Міхеїла Саакашвілі, обраний після Революції троянд 2003 року, спробував здійснити антипатрональну трансформацію. Але вона не супроводжувалася демократичними перетвореннями. Хоча обмеження державного контролю на ідеологічній, лібертаріанській основі було антипатрональним, та усуваючи силовий складник влади-власності (теза 86), Саакашвілі повів Грузію в напрямку не ліберальної демократії, а консервативної автократії. Таблиця 43 узагальнює режимні петлі, процеси динаміки режимів і показує тип трансформації, потрібний для переходу від ліберального до патронального типу режиму — і навпаки.

II.

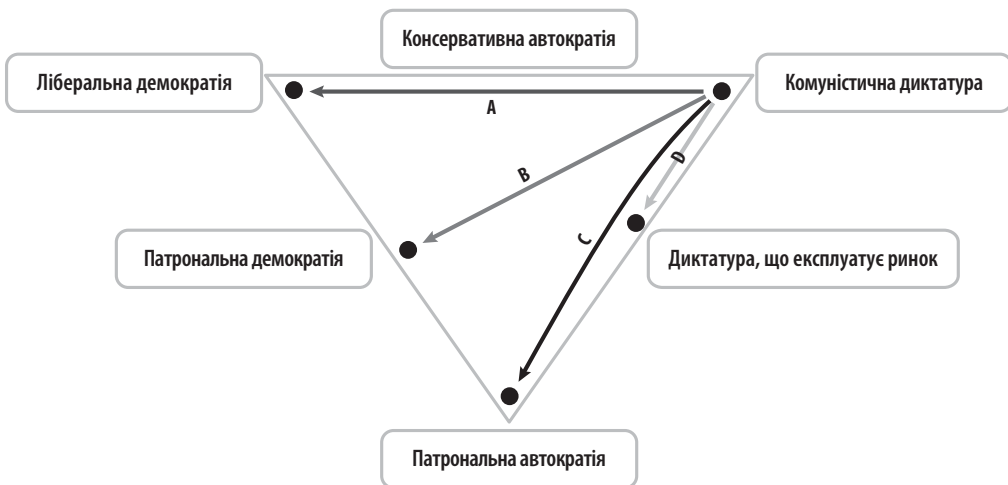
Траєкторії дванадцяти ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Естонія: перехід до ліберальної демократії

Первинні траєкторії, перелічені в таблиці 41, можна зобразити в трикутній аналітичній структурі як чотири ідеальні типові маршрути, що ведуть від комуністичної диктатури до ліберальної або патрональної демократії, патрональної автократії або диктатури, що експлуатує ринок (рис. 25). Хоча кожна посткомуністична країна мала первинну траєкторію, ми можемо проілюструвати чотири ідеальні типи траєкторій чотирма країнами, які не мали вторинних траєкторій. Тобто вони змінили комуністичну диктатуру на інший тип режиму й відтоді (станом на 2022 рік) перебувають або в стабільній, або в динамічній рівновазі.

Рисунок 25. Ідеальні типові первинні режимні траєкторії. А, В, С і D на стрілках відповідають траєкторіям у таблиці 41

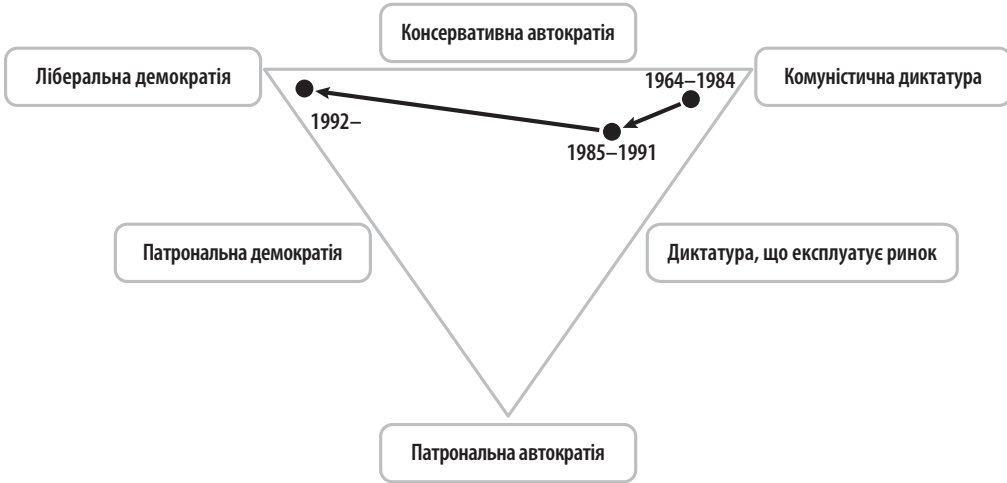
Естонія є прикладом переходу до стабільної рівноваги, а саме — ліберальної демократії. Колишній член Радянського Союзу, Естонія відновила незалежність у 1991 році.¹ На рисунку 26 це показано за допомогою нової точки, яка починається з 1992 року і триває дотепер. Справді, країна продемонструвала неабияку стабільність з погляду нормативної та орієнтованої на вільний ринок економічної політики,² з одного боку, і непатрональної,

мультипірамідалної правлячої еліти із численними політичними партіями й обмеженою владою — з іншого. У 1992 році набула чинності нова конституція, і виборче право було поширене на людей, зареєстрованих як громадяни на референдумі.³ У перші роки це також означало вилучення значної частини російської меншини з виборчого права.⁴ Однак з 1996 року країна отримала найвищий рейтинг політичної свободи у звітах Freedom House,⁵ успіхи підтверджує й Індекс ліберальної демократії проєкту V-Dem.⁶ За словами Гейла, Естонія є однією з найменш патрональних країн посткомуністичного регіону, і навіть наявні патрональні тенденції були обмежені парламентаристською конституцією.⁷

А проте, перехідний період в Естонії був описаний як елітистський і навіть «опікунський», «що характеризується домінуванням політичних еліт в ухваленні рішень і спрямуванні суспільства в напрямку, який еліти вважають потрібним для розвитку суспільства і блага народу».⁸ Однак це не призвело ні до створення домінантної партійної системи,⁹ ні до системної корупції та переважання олігархів і полігархів, які займаються монополізацією влади й накопиченням особистого багатства.¹⁰ Згідно зі звітом Freedom House, естонські медіа захищені законом і значною мірою вільні від відкритого політичного впливу, тимчасом як медіавласність також переважно приватна і підпорядкована бізнесовим інтересам, а не політичним (Freedom House відзначає «посилення комерціалізації та незадекларовану рекламу» як проблеми)¹¹.

В економіці на конкурентних ринках домінують підприємці, а не олігархи. Природно, що ці підприємці займаються лобіюванням, реформа якого вже давно є темою в естонській політиці. Не обійшлося і без корупційних скандалів, найсерйознішим з яких є справа колишнього міністра навколишнього середовища Віллу Рейльяна, якого естонський суд визнав винним в отриманні хабара на суму близько 100 000 євро, а також у сприянні давньому прихильникові своєї партії в справі про обмін земельними ділянками.¹² Масштаби таких випадків, звичайно, бліднуть порівняно з потоками корупційних коштів і активів у реляційній економіці. На відміну від досвіду неформальних патрональних мереж, естонська політична еліта не привласнила економіку, а також не використовувала державу для створення чи підготовування олігархів. Опозиційні партії були сильними, органи забезпечення правопорядку — нормативними, а завдяки пропорційній виборчій системі естонські уряди переважно були коаліційними, із численними змінами урядів.¹³

Рисунок 26. Змодельована траєкторія Естонії (1964–2022)

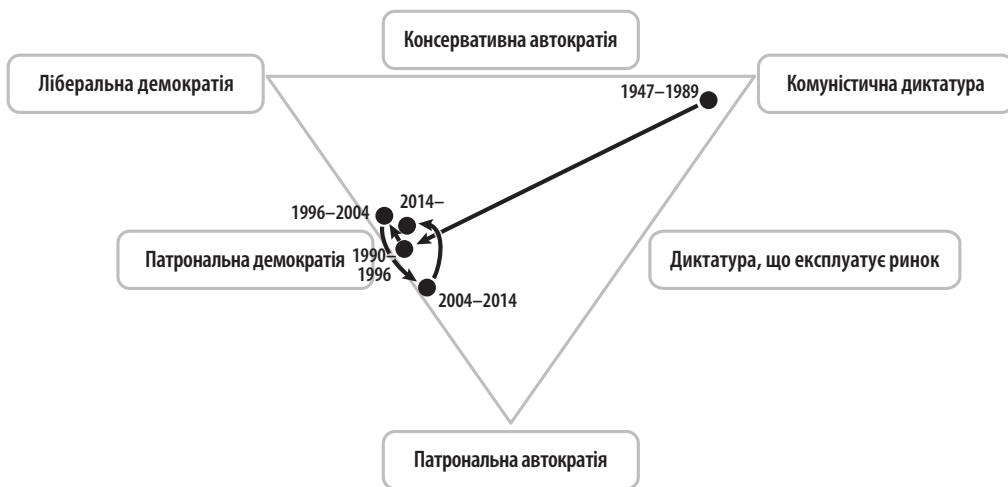

Якщо додати до цих особливостей внутрішню динаміку, зумовлену переважно етнічними конфліктами,¹⁴ а також появу політики ідентичності та правого популізму,¹⁵ то можна сказати, що **Естонія загалом майже не відрізняється від західних ліберальних демократій**. Головною відмінністю, яка також зумовлює відхилення змодельованої траєкторії від ідеального типу, звичайно ж, є те, що Естонія — пострадянська країна, тобто її розвиток був тісно пов'язаний з розвитком Радянського Союзу до 1991 року. Справді, на рисунку 26 перші дві точки стосуються радянського минулого. Далі кожна пострадянська країна, яку ми використовуємо як ілюстрацію, має ті самі дві точки, що належать до брежневської епохи жорсткої диктатури (1964–1984) і горбачовської епохи, що призвела до розпаду Радянського Союзу (1985–1991). Основна траєкторія пострадянських країн починається із цієї останньої точки — у випадку Естонії це зміна режиму на ліберальну демократію і **консолідація в ситуації стабільної рівноваги**.

Румунія: перехід до патрональної демократії

Якщо Естонія — це приклад стабільної рівноваги й переходу до ліберальної демократії, то Румунія є країною з первинною траєкторією розвитку до динамічної рівноваги патрональної демократії. Після насильницького краху диктатури, що супроводжувався стратою генерального секретаря партії Ніколае Чаушеску в 1989 році, Румунія наблизилася до патрональної демократії, і відтоді коливається в межах цього ідеального типу.¹⁶ Це зображено на рисунку 27, який показує режимну траєкторію Румунії.

Рисунок 27. Змодельована траєкторія Румунії (1964–2022)

Перша точка на траєкторії відображає період від закінчення Другої світової війни до краху режиму (1947–1989). Цей етап розпочався зі швидкої комуністичної націоналізації, після якої збереглося домінування державної власності, бюрократичний перерозподіл ресурсів і бюрократичний патроналізм керівної державної партії.¹⁷ З 1990 по 1996 рік був перехідний період під керівництвом президента Іона Ілієску. Етап характеризувався розбудовою інституцій, а також створенням розділеної виконавчої системи, у якій президент і прем'єр-міністр мали важливі повноваження. Це призвело до зіткнень між ними в 1990-х. Як пише Ласло Мадярі, «період президентства

Ілієску позначився антагонізмом між президентом і урядом, найбільш екстремальним випадком був конфлікт із прем'єр-міністром Петре Романом. Після нього президент Ілієску був учасником та ініціатором силового повалення уряду й звільнення прем'єр-міністра».¹⁸ Справді, уже в цей час спостерігався розвиток мультипірамідальної системи конкурентних патрональних мереж. Генрі Гейл заходить так далеко, що описує Ілієску як «першого патронального президента Румунії», який, однак, «не втручався в парламентські чи президентські вибори 1996 року», хоч його «за кілька місяців попереджали», що він, імовірно, програє.¹⁹

Це свідчить про електоральну демократію з нечесними, але не маніпульованими виборами, і відтоді це середовище забезпечило основу для конкуренції неформальних патрональних мереж. «Дві ключові партії, які переважно обмінюються місцями в уряді, не є тими, за кого себе видають. СДП глибоко інтегрована (Ілієску залишається почесним президентом партії) і спирається на владу місцевих можновладців. Це все що завгодно, але не соціал-демократична партія, оскільки її політика є неоліберальною і пронуворишною, непослідовною і орієнтованою на інтереси невеликих груп. [...] “Нова НЛП” (“Нова націонал-ліберальна партія”) є суперечливою і зовсім не ліберальною, а популістською/популярною, частково заплутаною у своїй політичній філософії. Третя сила — етнічно організований Демократичний альянс угорців Румунії (RMDSZ — угорською, DAHR — англійською), який не визнає жодної ідеології, але етнізує політику. Безідеологічні партії, з одного боку, рухаються в напрямку народних партій, намагаючись врахувати інтереси всіх, а з іншого — переважно є партіями, що займаються грабунком, для яких характерний “партійний патронаж”, заснований на розподілі наявних функцій у суспільному житті й отриманні вигоди від них».²⁰

Період 1996–2004 років був найліберальнішим часом в історії Румунії за прем'єр-міністрів Віктора Чьорбя (1996–1998), Мугура Ісереску (1999–2000) й Адріана Нестасе (2000–2004). Однак те, що пізніше Нестасе був визнаний винним у двох справах про корупцію,²¹ вказує: цей період не був позбавлений акторів, які вдавалися до неформальних практик, тимчасом як формальні інституційні обмеження залишалися сильними, й актори не могли просто переступити через них. Цей момент також ілюструє президентство Траяна Бесеску у 2004–2014 роках. Він чітко продемонстрував намір побудувати однопірамідальну патрональну мережу й перетворити країну на патрональну автократію.²² Проте не маючи ефективної монополії політичної

влади, Бесеску зіткнувся з потужними противагами з боку формальних інституцій, зокрема Національного антикорупційного управління, Національного агентства з фіскального адміністрування й Генеральної прокуратури. До кінця його президентського терміну проти нього проводилося близько вісімдесяти розслідувань, і за кількома з них Національне антикорупційне управління та Генеральний прокурор навіть подали офіційні обвинувальні акти.²³ З 2014 року країна повернулася до більш конкурентного ландшафту патрональної демократії під керівництвом президента Клауса Йоганніса.²⁴

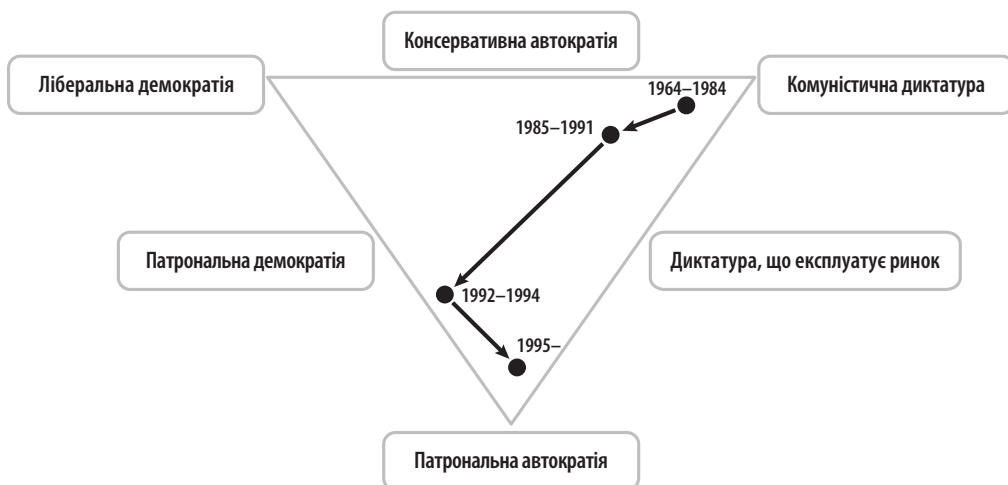
Усі ці зміни ілюструють динамічну рівновагу патрональної демократії. **На відміну від стабільної рівноваги, де динаміка залишається внутрішньою і країна перебуває в одній точці, динамічна рівновага передбачає постійні коливання і спроби змінити специфічні характеристики режиму.** Ці рухи можуть стримуватися соціальними й інституційними бар'єрами, описаними в тезах 69–70, зокрема поділом виконавчої влади та пропорційною виборчою системою, яка дає змогу змінювати політичні сили на офіційних посадах. Тому в таких країнах, як Румунія, не відбулося жодної зміни режиму, попри численні наслідки, пов'язані з динамічною рівновагою.

Казахстан: перехід до патрональної автократії

Казахстан показує первинну траєкторію від комуністичної диктатури до патрональної автократії (рис. 28). Посткомуністична історія країни почала не з відступу чи краху диктатури, а з її трансформації. За кілька місяців до того, як країна проголосила незалежність у 1991 році, диктаторський законодавчий орган призначив президентом генерального секретаря партії Нурсултана Назарбаєва. Пізніше Назарбаєв балотувався на перших президентських виборах, отримавши 95% голосів.²⁵ Формально комуністична партія розпалася на дві партії-спадкоємиці — Соціалістичну партію і Партію конгресу, які очолили клієнти Назарбаєва, а сам він залишився формально незалежним. Однак Назарбаєву не вдалося консолідувати свою владу до 1994 року, а це означає, що він не міг повністю контролювати ні парламент, ні деяких членів правлячої еліти, що володіють значними політичними й економічними ресурсами. Гейл описує, як члени парламенту заблокували деякі законопроекти Назарбаєва й почали збирати компромат на нього, тимчасом як, здавалося б, потужні опоненти (включно з лідером Партії конгресу) сигналізували про свої президентські амбіції.²⁶

Рисунок 28. Змодельована траєкторія Казахстану (1964–2022)

У 1994 році Назарбаєв використав процес приватизації, а також власні державні та президентські повноваження для просування олігархів і побудови неформальної патрональної мережі.²⁷ А в 1995-му він односторонньо змінив конституцію, розширивши свої повноваження, після того як Конституційний суд несподівано оголосив, що парламент був обраний незаконно, а його повноваження не мають юридичної сили.²⁸ З того року Назарбаєв установив стабільну рівновагу патрональної автократії. Він залишався «надпартійним президентом» до 1999 року, коли очолив новостворену партію своїх васалів «Нур Отан», яка відтоді виграла всі місця на виборах до парламенту. Опозиційні партії існують, однак вони діють у типовому ландшафті приручених (таких як «Ак Жол» і Комуністична народна партія Казахстану), а також маргіналізованих партій (як-от Загальнонаціональна соціал-демократична партія).²⁹ Економіка Казахстану також перебуває під контролем прийомної політичної сім'ї Назарбаєва. Як повідомляє Гейл, Назарбаєв «очолив масову консолідацію активів країни під контролем своїх найближчих поплічників, зокрема родичів. Однією з помітних подій стала поява величезної холдингової компанії «Фонд національного добробуту «Самрук-Казина»», яка [...] включила зятя Назарбаєва Тимура Кулібаєва до свого вищого формального керівництва. За деякими підрахунками, ця структура контролювала до 45% ВВП країни».³⁰

Один опозиційний сайт візуалізував прийомну політичну сім'ю Назарбаєва у вигляді різдвяної ялинки, розмірковуючи про форму патрональної піраміди, яку він очолює.³¹ Спираючись на публікації в пресі, цей ресурс проводить читача через патрональну мережу. Ми можемо відзначити різноманітність позицій, які змішуються: люди з родинними зв'язками (його дочки) присутні поряд з особами з квазіродинними зв'язками (голова державної нафтогазової компанії «КазТрансГаз»), а люди з офіційними посадами (міністр юстиції) — поряд з тими, що мають неофіційні (довірена особа Назарбаєва). На верхівці ялинки сайт розмістив брата Назарбаєва, першу і другу дружин, а також його (формально) довірену особу, помічницю, середню доньку (найбагатшу жінку Казахстану) і третю доньку (найбільшого казахстанського забудовника). Широкі бізнес-інтереси цих акторів свідчать про відсутність розмежування сфер соціальної дії, коли люди одночасно займають різні формальні й неформальні посади.³²

З одного боку, здавалося, що Назарбаєв досягнув авторитарної консолідації, створивши з бюрократичного патроналізму неформальний. Під час свого правління він міцно тримав у руках найважливіші політичні й економічні ресурси, усуваючи будь-яку загрозу та автономію потенційно небезпечних власників ресурсів.³³ З іншого боку, **проблема передавання влади** таки наздогнала старого верховного патрона, і він, після трьох десятиліть, у 2019-му пішов у відставку. У роки, що передували відставці, для Назарбаєва було створено посаду «Лідер нації», а також змінено повноваження одного з його інших титулів — Голови Ради безпеки Казахстану. Юридично він обіймав обидві ці посади довічно, що надавало йому: 1) правовий імунітет і 2) право вето й фактичну виконавчу владу над політичними рішеннями. Але відмова від формальної посади президента призвела до поділу виконавчої влади, що дало змогу розділитися і всередині однопірамідальної патрональної мережі. **Новий президент Касим-Жомарт Токаєв став другим центром влади, і він кинув виклик чинній однопірамідальній мережі, організувавши навколо себе мережу клієнтів.**

Повстання в Казахстані на початку 2022 року відрізняється від попередніх кольорових революцій: народні хвилювання, викликані раптовим різким підвищенням цін на скраплений газ, підтримують не суперницькі піраміди, які намагаються уникнути домінування правлячої, а нова мережа, що відокремилася від єдиної піраміди внаслідок численних перебіжок. **Замість повстань, які призводять до зміни режиму з однопірамідального на мультипірамідальний, цей бунт — зміна еліти в межах патрональної автократії, де на місце однопірамідальної системи одного верховного патрона має стати система іншого, за втручання і, найімовірніше, посилення впливу Росії.**³⁴

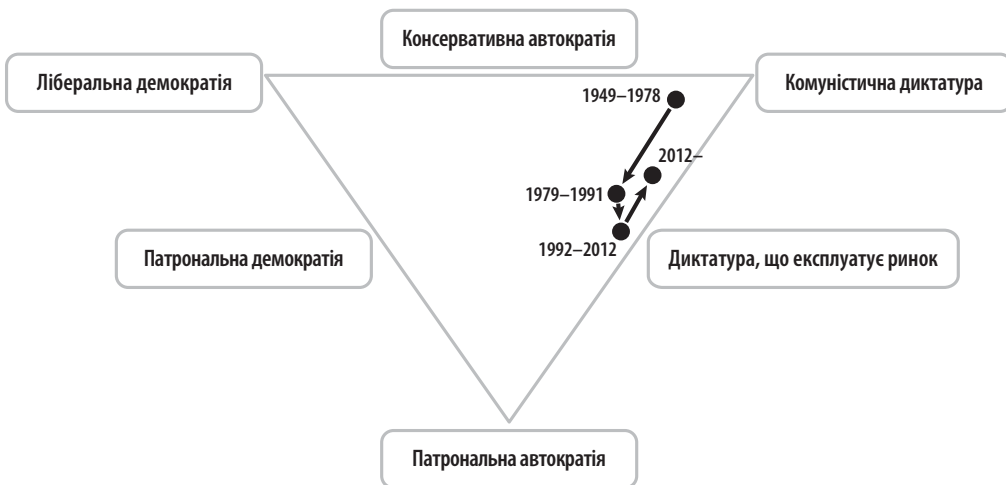
Ми обрали Казахстан як ілюстрацію цієї первинної траєкторії, оскільки він був найближчим до ідеалу типової патрональної автократії з моменту завершення первинної траєкторії в 1995 році. **Проте в Центральній Азії були й інші трансформації диктатури, які завершилися десь посередині між патрональною автократією і диктатурою, що експлуатує ринок.** Як нагадує Гейл, «у Туркменістані й Узбекистані [...] структура Комуністичної партії Радянського Союзу залишалася недоторканою на останніх етапах перебудови, і місцеві партійні чиновники керували й під час переходу до незалежності, фактично просто перейменували партію».³⁵

Гейл і далі називає ці режими «повноцінними диктатурами», у яких немає жодної справжньої опозиційної партії. Щобільше, Туркменістан зберігав однопартійну систему до 2008 року, після чого виникла домінуюча партійна система з фальшивою опозицією. Що стосується справжніх опозиціонерів, то їм «не тільки не дають змоги потрапити до виборчих бюлетенів. У цих країнах їх систематично ув'язнюють, піддають тортурам або висилають, а загалом — фактично позбавляють будь-якої можливості оприлюднювати свої погляди у відкритих друкованих або електронних засобах масової інформації. [...] У той час як деякі інші патрональні президентські системи [...] характеризуються закритим політичним устроєм, переслідують, а іноді й ув'язнюють або (неофіційно) висилають своїх критиків, та навіть найзакритіші з них (такі як Білорусь) не вдаються до такого рівня систематичних репресій. Це дуже нагадує те, що існувало в СРСР, але без комуністичної ідеології».³⁶

Китай: перехід до диктатури, що експлуатує ринок

Китай є парадигматичним прикладом зміни моделі від комуністичної диктатури до диктатури, що експлуатує ринок (рис. 29). Частково це стало можливим завдяки тому, що первинна траєкторія розвитку Китаю пролягала поза межами Радянського Союзу й він уникнув третьої хвилі демократизації.³⁷ Якщо послідовно простежити розвиток Китаю, то з 1949 року країна була близькою до ідеальної типової (жорсткої) комуністичної диктатури під керівництвом Мао Цзедуна. Після його смерті наступним так званим «верховним лідером» Китаю став Ден Сяопін у 1978-му — того самого року, коли Комуністична партія Китаю провела свій історичний Третій пленум XI з'їзду Центрального комітету, який поставив Китай на шлях ринкової лібералізації.³⁸ У трикутнику точка 1979–1991 років репрезентує період децентралізації влади й відкриття виробничої структури, як описано в тезі 88.

Рисунок 29. Змодельована траєкторія Китаю (1949–2022)

Сильніша лібералізація та децентралізація відбулися після «**південного турне**» **Сяопіна в 1992 році**, консолідувавши країну в рівновазі диктатури, що експлуатує ринок.³⁹ За словами Івана Селеньї й Петера Міхалі, «протягом 1980-х Китай будував “капіталізм знизу”, і [...] чимало найзаможніших людей Китаю, навіть зі списків багатих китайців на початку 2000 року, походили зі скромних верств населення (як-от брати Лю або династія Ян). Навіть ті, хто, здавалося б, відповідав образу політичних капіталістів (як Жун), не були політичними капіталістами в тому сенсі, який ми знаємо з посткомуністичної Росії».⁴⁰ Укоріненість економічної еліти демонструють головні підприємці, які або розбагатіли завдяки партійним зв'язкам, або потребували партійного захисту, але деякі з найзаможніших китайців, як Джек Ма, заробили статки в інноваційних ІТ або інших високотехнологічних галузях промисловості. Нещодавно партійні організації проникли в 60–70% приватних компаній як іноземних, так і національних власників, і були випадки кооптації керівників великих приватних компаній у державну партію.⁴¹ Однак це слід розглядати як гарантії або можливості для партії втручатися, доповнюючи юридичну відповідальність відповідальністю щодо субстантивно-раціональних цілей держави-партії (так звана «партійна етика»). Навіть якщо деякі з них зобов'язані вступити до державної партії, китайські підприємці все одно мають значну автономію в ухваленні управлінських рішень у своїх компаніях, на відміну від керівників державних підприємств у комуністичних диктатурах, що передували зміні режиму.⁴²

З іншого боку, медіа й культура Китаю сильно обмежені, а Комуністична партія діє як державна партія, яка домінує в політичному ландшафті.⁴³ Хоча люди номінально мають доступ до інтернету, «Великий китайський брандмауер» суттєво цензурує та фільтрує контент, щоб контролювати трафік у країні.⁴⁴ Китайська партійна держава не дозволяє вільного доступу до таких сайтів, як Google і Facebook — лише до їхніх китайських версій. Але крім того, що партія може заборонити певні сайти, вона запровадила систему соціальних кредитів для покарання за поведінку, яку вважає неналежною, включно з висловленням неприйнятних поглядів.⁴⁵ Так формально менш репресивна китайська держава фактично воскрешає ситуацію комуністичних диктатур, стимулюючи самоцензуру для суб'єктів, чії життєві позиції безпосередньо залежать від схвалення чи несхвалення їхніх поглядів державою. Експерти вже описали Китай як «державу тотального стеження» і «**цифрову тоталітарну державу**»⁴⁶ через його нещодавно розроблені системи інтернет-контролю, засновані на великих даних. У спеціальному випуску Journal of Democracy під назвою «Шлях до цифрової несвободи» Сяо Цянь

пояснює, що китайська держава «створила низку механізмів, спрямованих на утвердження домінування в кіберпросторі. Вона також дедалі більше поєднує розгалужену фізичну інфраструктуру спостереження та примусу з найсучаснішими цифровими технологіями. [...] Використовуючи інформаційну й ресурсну асиметрію, державні органи й компанії, які з ними співпрацюють, можуть перетворити ці інноваційні технології на інструменти маніпулювання пересічними громадянами. Великі дані, наприклад, є неоціненним ресурсом для прогнозування. Чинovníки можуть використовувати їх для передбачення протестів і навіть значних сплесків громадської думки в інтернеті. Це дає їм змогу діяти на випередження, щоб придушити опозицію. В іншому авторитарному застосуванні великих даних влада [Китаю] працює над інтеграцією інформації із широкого кола джерел у загальнонаціональну систему соціальних кредитів (ССК), яка оцінювала б поведінку кожної людини в країні, — інновація, гідна роману Джорджа Орвелла “1984”. Як зазначає журнал Wired, нове покоління китайських операцій спостереження — це справді місце, де “великі дані зустрічаються з Великим Братом”».⁴⁷ Хоча сучасні автократії та диктатури вже полишили криваві методи придушення, така ефективність великих даних і ІТ пропонує абсолютно нові рівні дискреційного покарання на шляху від прямого насильства до небезпеки для життя.

Розвиток СКС уже належить до останньої точки в трикутнику, що демонструє поворот до диктатури: **сильна централізація розпочалася під керівництвом Генерального секретаря Сі Цзіньпіна з 2012 року.**⁴⁸ Гайльманн інтерпретує реформи цього політичного діяча як повернення до «кризового режиму», який є тимчасовим відновленням сильнішого диктаторського функціонування для протидії надзвичайній ситуації. Як він пише, Цзіньпін «очевидно, відчував, що криза ухвалення рішень і лояльності в Політбюро під керівництвом Генерального секретаря Ху Цзіньтао (2002–2012), а також корупційна й організаційна кризи в Комуністичній партії сягнули небезпечного рівня. [...] Тому найкращим способом досягнення [...] організаційної стабільності [...] були концентрація політичної влади та централізоване ухвалення рішень, організаційна й ідеологічна дисципліна, широкі антикорупційні заходи, запобігання будь-яким спробам формування фракцій або груп усередині партії в поєднанні з кампанією проти західних цінностей і концепцій».⁴⁹ У трикутнику це означає рух до домінування ідеології, а також наближення до бюрократичного розподілу ресурсів і тоталітарного правління. Проте це все ще не вторинна траєкторія, тобто не (нова) зміна в бік комуністичної диктатури.

Реформи Цзіньпіна залишаються в межах логіки диктатури, що експлуатує ринок, і переважно зменшують частку реляційного ринкового перерозподілу, а не ринкової координації. Китай десятиліттями експлуатував ринки та розумів їхні переваги: реформована номенклатура не згорне реформи й не повернеться до ситуації, яка лише зміцнила владу, але не посилила економіку чи легітиміацію. **Суть реформ Сі Цзіньпіна — посилення бюрократичного патроналізму, щоб уникнути неформального патроналізму, а не повернення до комуністичної диктатури.** Тож Китай залишається прикладом диктатури, що експлуатує ринок, а його модельна траєкторія — прикладом реформування диктатури.

Чехія: відкат до патрональної демократії

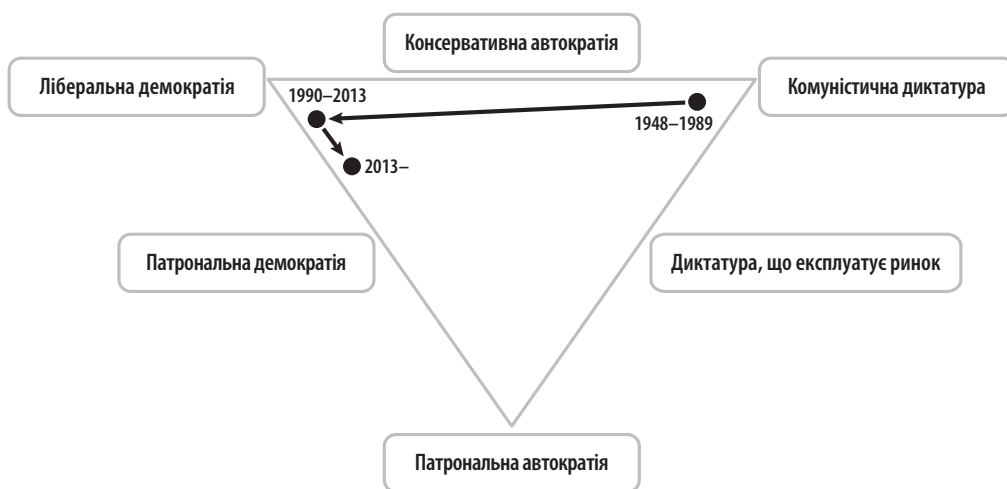

Чеська Республіка — країна, яка пережила відносно тривалий період ліберальної демократії без спроб змінити модель або режим (рис. 30). Після так званої Оксамитової революції **1989 року** Чеська Республіка (тоді Чехословаччина) була серед країн з найменшою патронально орієнтованою спадщиною в регіоні,⁵⁰ що в поєднанні з парламентською конституцією⁵¹ **створило яскравий, але стабільний демократичний режим**. Про це свідчать рейтинги Freedom House⁵² та індекси V-Dem,⁵³ а також часті зміни в уряді, включно з майже повним оновленням партійної системи у 2010 році.⁵⁴ Щоправда, партії звинувачують у слабкому зв'язку з масами⁵⁵ і сильному — з економічною елітою.⁵⁶ Шон Генлі й Мілада Анна Вачудова описують так званих «регіональних хрещених батьків», олігархів і «менші корумповані бізнес-групи, чие більш розрекламоване захоплення регіональних організацій ключових чеських партій забезпечило їм наростаючий політичний вплив у середині 2000-х. Очікується, що вони будуть обстоювати свої інтереси [...] вдаючись до послуг лобістів і юристів у сфері захисту інтересів, або фінансуючи неурядові організації, політиків чи партії».⁵⁷ У деяких випадках чеські партії та їхні місцеві організації були переповнені так званими «мертвими душами» — політичними підставними особами приватних економічних суб'єктів, яких засилали для того, щоб впливати на внутрішньопартійні голосування й ухвалення рішень відповідно до побажань олігархів.⁵⁸

Хоч економічні суб'єкти націлювалися на партії зі значною державною владою і фактично приватизували їх знизу догори, така діяльність переважно підпадає, за нашими термінами, під випадки лобізму й кумівства, без появи корупційних схем «згори донизу». Непатрональний, висхідний і мультипірамідальний характер чеських неформальних мереж також очевидний з детального аналізу Міхала Кліми в книзі «Неформальна політика в посткомуністичній Європі» (Informal Politics in Post-Communist Europe, 2020). За його словами, чеське політичне життя характеризується «клієнт-клієнтськими відносинами», або взаємовигідними альянсами між головними підприємцями та членами партій. Ці відносини утворюють загальнонаціональні мережі

кумівства, реалізуючи злиття сфер, коли політичні актори стають визначальними в ринкових діях, а економічні актори — у політичних. Як пише Кліма, «рішення ухвалюються за зачиненими дверима на основі широкого спектра неформальних обмінів послугами. На додаток до класичного розподілу найбільших внутрішніх тендерів і проєктів з європейських фондів, ці мережі також ухвалюють рішення щодо післявиборчого складу кабінету міністрів або, навпаки, падіння уряду».⁵⁹ Однак відсутність повного захоплення держави й низхідних форм корупції (як пояснюється в тезі 78) вказує на те, що **правляча еліта як така не була підпорядкована принципу інтересу еліти**, монополізації влади й накопичення багатства. Водночас і громадянське суспільство, і формальні інститути в цей період залишалися сильними. Відповідно, точка в трикутнику 1990–2013 років розміщується ближче до ліберальної демократії, ніж до патрональної.

Рисунок 30. Змодельована траєкторія Чеської Республіки (1964–2022)

Однак у 2013 році Андрей Бабіш, який належить до «п'ятірки чеських олігархічних «сімей» мільярдерів»,⁶⁰ вирішив піти в політику. ANO («Так»), васальна партія, що з'явилася лише на два роки раніше й підтримується величезною бізнес-імперією та медіаімперією Бабіша,⁶¹ здобула місця в чеському парламенті і стала коаліційним партнером соціал-демократів. У цьому уряді Бабіш обіймав посаду міністра фінансів до 2017 року, коли йому вдалося сформувавати уряд меншості, у якому він став прем'єр-міністром.⁶² **Попри відсутність монополії на владу, ANO, за словами Генлі і Вачудової, вдалося**

акумулювати владу в державній адміністрації, а також на державних підприємствах, у поліції та спецслужбах, в економіці й у медіа. «Посади, які Бабіш і однодумці з АНО займали в уряді, давали їм змогу формувати інституції та політику, що регулюють діяльність економічних акторів. Наприклад, контролюючи Міністерство фінансів у 2014–2017 роках, Бабіш контролював державні органи, відповідальні за перевірку фінансової діяльності чеських підприємств і дотримання ними податкового законодавства. Це дало Бабішу доступ до інформації про його політичних і бізнес-конкурентів, а отже, потенційні важелі впливу на них. [...] Занепокоєння щодо зловживання Бабішем державною владою також пов'язані з його тісними відносинами з поліцією, прокуратурою й секретними службами, а також з наслідками цих взаємин для забезпечення верховенства права. Щобільше, вже давно вражає те, як багато колишніх високопоставлених працівників поліції та спецслужб перейшли до підрозділу безпеки “Агроферту” [головної компанії Бабіша] або очолили одну з його компаній за останні два десятиліття. [...] Бабіш використовував “Агроферт” для того, щоб зібрати критичну масу осіб, які могли зловживати державною інформацією та шантажувати державних службовців. Ці особи з появою АНО здійснили плавний перехід до партійної політики й уряду».⁶³ Автори повідомляють, що Бабіш, схоже, використовував свою владу, щоб погрожувати виданню Echo24 (яке вважав ворожим), що його головний інвестор Ян Кленор незабаром може стати об'єктом фінансового розслідування з боку держави.⁶⁴ Бабіша також звинувачували в тому, що він спрямовував державні кошти з ЄС на свій бізнес, що у 2019 році спричинило найбільші демонстрації в країні із часу зміни режиму.⁶⁵

З одного боку, той факт, що олігарх стає полігархом, перетворюючи економічне підприємство на політичне, є чітким кроком до неформального патроналізму, коли глава виконавчої влади керує за принципом інтересу еліти. З іншого — відхід від цього в Чеській Республіці призвів лише до патрональної демократії. Окрім спроб патроналізації в державному управлінні, Бабіш не атакував формальні механізми стримувань і противаг, попри те, що формальний контроль є досить активним (чеські органи забезпечення правопорядку проводили розслідування проти Бабіша, і він також був позбавлений депутатської недоторканності у 2017 році).⁶⁶ Справді, він намагався використовувати державу для просування власної мережі, придушуючи опонентів, так само, як суперницька патрональна мережа патрональної демо-

кратії. Це може призвести до того, що мережі олігархів-конкурентів також вступатимуть у партійну конкуренцію, збільшуючи кількість патрональних партій і наближаючи країну до патрональної демократії. Але партії політиків, що капіталізують народний спротив, можуть перешкоджати такому розвитку подій у тривалій перспективі, тимчасом як відхід до автократії видається немислимим без монополії політичної влади й за наявності сильних автономних олігархів, а також формальних інститутів і громадянського суспільства. Ця теоретична гіпотеза підкріплюється тим, що у **2021 році Бабіш зазнав поразки на виборах**, а його патрональна мережа була змушена перейти в опозицію.

Польща: регрес до консервативної автократії

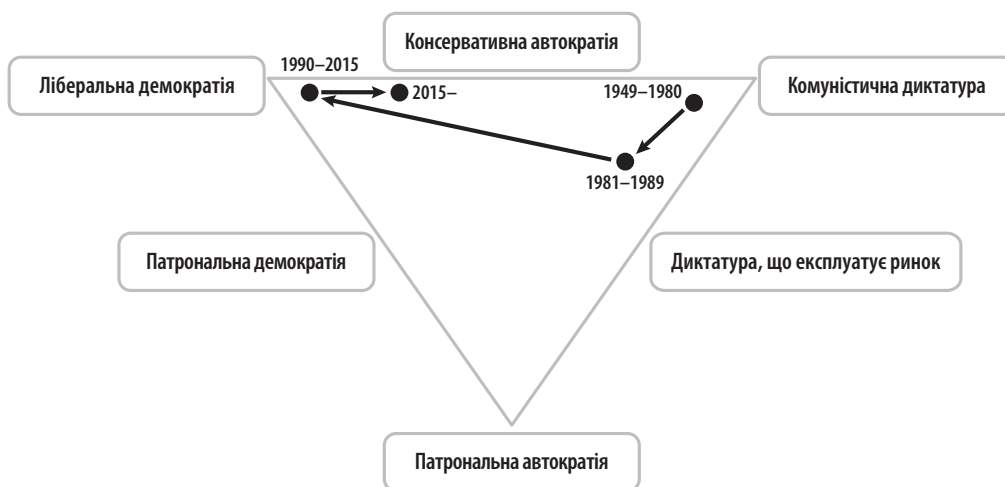

Хоча Польща — єдиний у посткомуністичному регіоні приклад спроби встановити консервативну автократію, до 2015 року вона була консолідованою ліберальною демократією (рис. 31). Ще раніше вона була комуністичною диктатурою (1949–1989), з періодом пом'якшення від 1980-го.⁶⁷ Окрім сильнішої присутності так званої другої економіки з помірковано дозволеним приватним підприємництвом, рух «Солідарність», що виріс на базі Гданської корабельні під керівництвом Леха Валенси, був уже не просто паралельним суспільством, а й уособленням паралельної політичної влади. Навіть через кілька років після запровадження воєнного стану він почав відігравати визначальну роль у відродженні громадянського суспільства. Рух «Солідарність» був унікальним у регіоні не лише своєю чисельністю (10 мільйонів членів), а й гетерогенністю: він об'єднував людей і групи з різним світоглядом, різним соціальним становищем і мав потужну підтримку католицької церкви й Папи Іоанна Павла II, колишнього архієпископа Кракова.⁶⁸ Таке сузір'я було неможливо уявити в жодній іншій соціалістичній країні, хоча в Західнохристиянському історичному регіоні існували й інші реформаторські комуністичні диктатури.

У 1989 році в Польщі відбулася «законна революція», яка охоплювала переговори між керівними комуністичними партіями та представниками політичної опозиції. У цій країні, як і в Угорщині, та частина комуністичної партії, яка була готова піти на компроміс у переговорах, виявилася готовою зустрітися з реаліями. У жодній із цих країн перехідний період або зміна режиму не були метою цих членів комуністичної партії. Радше легітимізація заходів, необхідних для подолання економічної кризи, змусила їх задуматися про залучення опозиції, яку вони вважали слабкою. Проте саме «Солідарність», яка мала широку підтримку, як першопроходець процесу й рух, що об'єднував критично налаштованих до системи акторів, пішла на переговори з режимом — за посередництва католицької церкви.⁶⁹ Після перших

демократичних виборів у Східному блоці 1989 року на основі руху «Солідарність» утворилася низка партій, а сама «Солідарність» почала функціонувати як справжня профспілка.⁷⁰

Рисунок 31. Змодельована траєкторія Польщі (1949–2022)

У 1990–2015 роках три праві або правоцентристські уряди провели реформи шокової терапії, намагаючись запровадити ринкову координацію як домінуючий механізм економіки.⁷¹ Першу шокову терапію здійснив міністр фінансів уряду Мазовецького Лешек Бальцерович у 1990 році, що допомогло завершити відносно швидкий перехід від державної соціалістичної економіки дефіциту до ринкової конкуренції, заснованої на приватній власності. Другу шокову терапію пов'язують з урядом Бузека (1997–2001), у якому Бальцерович був віцепрем'єр-міністром і міністром фінансів. Значні реформи були запроваджені в чотирьох основних сферах: освіта, пенсійне забезпечення, державне управління й охорона здоров'я. І, нарешті, за першого уряду, сформованого «ПіС» («Право і справедливість», партія Ярослава Качинського, 2005–2007), було запроваджено нові радикальні зміни в боротьбі з корупцією, люстрації та «очищенні» спецслужб. Провідні політики й інтелектуали/експерти «ПіС» в уряді у 2005–2007 роках та «Громадянської платформи» в уряді у 2007–2015 роках були спадкоємцями урядів Мазовецького й Бузека. Польські праві від самого початку представляли вільний ринок і капіталізм, і вони не змінили цих фундаментальних принципів навіть після того, як уряди Мазовецького й Бузека, по суті, зазнали суттєвих поразок.

Хоча Качинський разом з «ПіС» здійснив спробу встановити автократію у 2015 році,⁷² брак легітимності етатистського втручання в економіку, а також невелика кількість значних олігархів і полігархів пояснює, чому демократичний відкат Польщі призвів не до встановлення патрональних режимів, а до консервативної автократії. Маючи більшість у парламенті в 51% (тобто не маючи ефективної монополії на владу), Качинський запровадив політику, підпорядковану принципу впровадження ідеології. Для нього концентрація влади йде пліч-о-пліч з метою досягнути гегемонії «християнсько-націоналістичної» системи цінностей. Із цього випливає, що ліберальна система цінностей, побудована на автономії особистості, розглядається як ворожа, оскільки нація вважає інтереси польського колективу вищими за інтереси окремої людини. В економіці це проявилось в наданні переваги централізованому регулюванню й державним інвестиціям як основним інструментам розвитку замість ПП, що супроводжується економічною ксенофобією і «повзучою ренаціоналізацією».⁷³ Водночас не відбулося перерозподілу посткомуністичної власності й не було створено нового прошарку власників. Немає ні «олігархів Качинського» з найближчого оточення, ні олігархів, які систематично зростали б завдяки наданню захисту. Фактичне ухвалення рішень також залишається зосередженим у межах формальних інституцій, а Качинський займає вершину владної піраміди як президент «ПіС». Химерність правління Качинського полягає в тому, що він вирішив стати простим депутатом, а не прем'єр-міністром,⁷⁴ але все ще діє в рамках формальних інституцій партії та не ухвалює рішень щодо таких питань, як накопичення особистих статків, які виходили б за межі формальної компетенції. Лояльні члени владної піраміди винагороджуються посадами, а не багатством, а економіка — відповідно до ідеології Качинського — не є неформально патерналізованою, і лише в деяких сферах держава розширила свою власність.

Шанси на поразку спроби польських консерваторів побудувати автократію є високими навіть за нинішніх демократичних інституційних рамок. Це забезпечується потужними захисними механізмами, такими як пропорційна виборча система, що конституційно запобігає надмірній концентрації влади,⁷⁵ а також сильним громадянським суспільством. Останнє охоплює суспільні традиції опору владі, громадянський рух, що спирається на ці традиції, існування поміркованих правих і ліберальних партій, які становлять основну частину опозиційних сил, витіснення «ПіС» на крайню праву частину політичного спектра, політичне розмаїття, яке пропонують муніципальні органи

влади, а також сталі медіаплатформи, що забезпечують свободу вираження поглядів. Водночас можливому повороту в бік патрональної автократії за-
побігає сам характер «ПіС», її персональний склад, принципи та програма,
а також традиції і сьогодення польських правих. У нинішньому вигляді «ПіС»
не здатна рухатися по низхідній третинній траєкторії в трикутній структурі,
оскільки для цього їй бракує багатьох обставин і компонентів.⁷⁶

Попри постійну критику й запуск Європейським Союзом процедури
щодо порушення верховенства права, Польща набула політичної ваги в Єв-
ропі та НАТО завдяки своїй реакції на **російське вторгнення в Україну
2022 року**. Ініціатива трьох морів, або Тримор'я (з домінуванням Польщі,
Румунії та, як партнера-учасника, України), стає реальною регіональною
силою, замінюючи альянс Вишеградської четвірки, який практично розпався
після пропутінської реакції Орбана на вторгнення й відмови в солідарності
з Україною. Щобільше, Орбан розглядав Вишеградську четвірку як альянс
для шантажу всередині ЄС і хотів використати його для позиціювання себе
на політичній сцені. Натомість «Тримор'я» — це не альянс для шантажу,
а платформа реальної політичної, економічної та військової співпраці, і
Качинський позиціює не себе, а Польщу. Його консервативному режиму
характерна відсутність персоналізму, і це також полегшує уявлення про те,
що Польща врешті-решт відповідатиме деяким критеріям демократії ЄС.
Адже, на відміну від Орбана та його прийомної політичної сім'ї, Качинський
і його однопартійці не є корумпованими злочинцями, які чіплялися б за свою
систему, щоб уникнути ризику кримінального переслідування.

Угорщина: регрес від ліберальної демократії до патрональної автократії

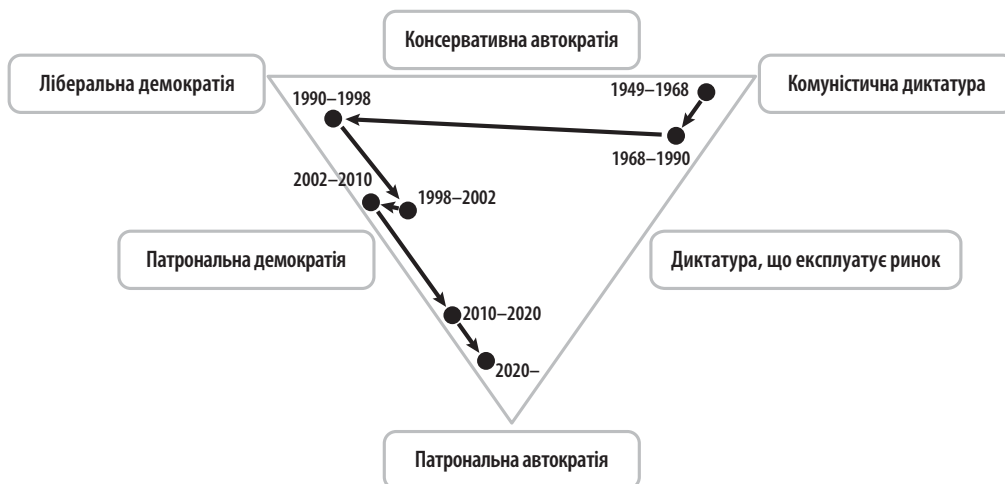

Угорщина має, мабуть, «найдовшу» траєкторію серед посткомуністичних країн у тому сенсі, що вона пережила зміни моделі й режиму від комуністичної диктатури до ліберальної демократії (первинна траєкторія) і від ліберальної демократії до патрональної автократії (вторинна траєкторія). Це зображено на рисунку 32, починаючи з 1949–1968 років, часу жорсткої комуністичної диктатури з примусовою колективізацією та індустріалізацією.⁷⁷ У 1968 році було запроваджено Новий економічний механізм (НЕМ), що передбачав реформи, спрямовані на децентралізацію, лібералізацію цін і заробітної плати та розвиток розгалуженої системи вторинних виробничих галузей і малих фермерських господарств, прикріплених до державних кооперативів. Результатом стала м'якша, реформаторська соціалістична модель, відома як «гуляш-комунізм»,⁷⁸ що збільшила доходи робітників і послабила негнучкість жорсткої планової економіки. Фактично контрольоване співіснування першої і другої економік означало крок до диктатури, що експлуатує ринок, і Китай можна розглядати як зрілого послідовника цих ранніх соціалістичних реформ.⁷⁹

Угорщина була ще однією країною (поруч з Польщею), яка пережила відступ диктатури. Створення Круглого столу опозиції в 1989 році об'єднало опозицію для переговорів з комуністичною партією з метою забезпечити мирний перехід.⁸⁰ Під час переговорів реформістські комуністи вже не мали шансів на гарантовану владну базу, на яку не впливала б політична конкуренція, як це зробив польський сейм, натомість вони прагнули встановити напівсильну президентську посаду з аналогічними повноваженнями. Сепаратній угоді між Угорським демократичним форумом і комуністами-реформаторами завадив референдум з ініціативи Альянсу вільних демократів. Цей референдум відбувся наприкінці 1989-го й передував першим вільним виборам 1990 року. У 1990-х Угорщину вважали передвісницею демократизації, що охоплювала як економічну лібералізацію, так і сильну

формальну інституційну основу — Конституційний суд, конкурентну партійну систему й постійну зміну уряду на виборах.

Рисунок 32. Змодельована траєкторія Угорщини (1949–2022)

Уперше **Віктор Орбан** і його партія «Фідес» прийшли до влади в 1998 році. Суть програми була сформульована в передвиборчому гаслі «Більше, ніж зміна уряду, менше, ніж зміна режимів» та у виразі «тотальна атака».⁸¹ Лозунг справедливо описує те, що насправді відбулося: зразковий перехід від ліберальної демократії до патрональної. Однак це був не просто відкат, а частина сильної спроби встановити автократію, яка порушила автономію формальних інституцій і створила неформальну патрональну мережу в економіці за участю олігарха з найближчого оточення Лайоша Шімічки (який також очолював податкову інспекцію в 1998–1999 роках). Орбан досяг би успіху, якби мав більшість з двох третин голосів, тобто фактичну монополію політичної влади.⁸² Унаслідок цього демократична інституційна система була ослаблена, але вона все одно підтримувалася — більш-менш — конституцією країни й так званими «основними законами», які потребують переважної більшості голосів.

У 2002 році Орбан зазнав поразки від соціалістично-ліберальної коаліції, однак це не спричинило повернення до ліберальної демократії. Розгляньмо деякі деталі, оскільки функціонування угорської демократії у 2002–2010 роках ілюструє **нерівну патрональну конкуренцію**, якій не вистачало динамічної рівноваги, тож вона розпалася, регресувавши в патрональну автократію. Передусім «Фідес» зберіг неформальне домінування в прокуратурі, Державній аудиторській службі й Конституційному суді, тоді як президент

Ласло Шойом, який мав слабкі формальні повноваження, був також ближчим до «Фідесу» на ідеологічній основі, ніж до владної коаліції.

Популізм також набув значного поширення в цей період, що призвело до так званої «холодної громадянської війни»: обидві сторони оголошували іншу нелегітимною (особливо «Фідес» — владну Угорську соціалістичну партію), тимчасом як будь-яка помилка «одного з нас» потурала загрозі приходу до влади «одного з них» (особливо Угорська соціалістична партія боялася Орбана).⁸³ З іншого боку, прийомна політична сім'я Орбана співпрацювала із суперницькими урядовими силами, що викликало дружнє відчуття «окопного перемир'я». Це було широко відомо в суспільстві під назвою «70/30» й означало, що незаконні ресурси, отримані (або просто визнані) спільними зусиллями, будуть розділені так, що 70% підуть панівній партії, а 30% — опозиції.⁸⁴ Однак суб'єкти з боку влади були менш дисциплінованими й керувалися єдиними мотивами. По-перше, сфери, які обіцяли корупційні доходи, були атаковані «скарбниками» партії з власної ініціативи та місцевими олігархами (мінігархами). По-друге, інші докладали постійних зусиль, щоб розірвати усталені зв'язки корупційної співпраці двох суперницьких партій. На противагу цьому, політична сім'я Орбана покладалася на одноканальний порядок підзвітності в економіці, караючи приватних дармоїдів, які наживаються під прапором «Фідесу», щоб забезпечити єдність «оподаткування» централізовано санкціонованих корупційних доходів на всіх рівнях установленого порядку відносин «патрон – клієнт». Такий спосіб незаконного оподаткування створив дорогі, але надійні умови для корупційних транзакцій: якщо хтось заплатив ціну, то послуга була надана (на відміну від уряду з більшістю від Угорської соціалістичної партії).

До 2010 року жодна політична сила не могла повністю монополізувати ані доступ до джерел, ані засоби санкціонування. Парламентську більшість зазвичай оточував строкатий склад партій у місцевих органах влади, а в межах системи низка спільних або принаймні багатопартійних комітетів мала право голосу під час розподілу ресурсів, що перебувають під контролем держави. Однак другий соціалістично-ліберальний уряд зазнав вирішальних ударів після 2006-го, коли стався касетний скандал із прем'єр-міністром Ференцом Дюрчанем, і 2008 року — після програшу на референдумі та світової фінансової кризи. За таких обставин «Фідес» поставив за мету забезпечити переважну більшість з двох третин голосів у парламенті, уже будучи в передвиборчій амуніції. За допомогою прокуратури їм вдалося кинути на поріг урядових сил увесь тягар корупційних справ, які, на думку громадськості, не викликали жодних сумнівів у владі.

У 2010 році Орбан і «Фідес» здобули парламентську переважну більшість, порушивши й без того вразливу рівновагу патрональної демократії. Отримавши достатньо влади, щоб односторонньо змінити конституцію, Орбан зробив автократичний прорив і впритул наблизився до патріархальної автократії. Угорщина стала парадигматичним прикладом мафіозної держави з прийомною політичною сім'єю (кланова держава), політичною, економічною та суспільною патроналізацією (неопатрональна держава), посткомуністичним перерозподілом власності (хижацька держава) і політично вибірковою правоохоронною системою, яка зробила системну корупцію конститутивним елементом режиму (кримінальна держава).⁸⁵ Хоча Угорщину часто обговорюють разом з Польщею як два «правопопулістські» авторитарні режими ЄС, це лише ілюзія, створена віссю демократія – диктатура. Якщо зосередитися лише на формальних політичних інститутах, то різниця полягає в спробі встановити автократію та автократичному прориві. Якщо ж узяти до уваги неформальне, соціологічне підґрунтя, то можна помітити величезну якісну дистанцію між консервативною та патрональною автократією (табл. 44).

З 2010 року Орбану вдавалося зберігати переважну більшість на наступних маніпульованих виборах. У 2020 році пандемія коронавірусу посилила найсуттєвіші риси угорської мафіозної держави. Концентрація влади проявилася в тому, що Орбан запровадив надзвичайний стан, а відповідний закон дозволив йому керувати країною за допомогою декретів.⁸⁶ Водночас під час пандемії прискорилося накопичення багатства, а прийомна політична сім'я зміцнила свої позиції в ключових галузях — від видобутку природного газу до банківської справи й залізниць.⁸⁷

Вибори 2022 року збіглися з російським вторгненням в Україну й ознаменувалися кампанією заперечення солідарності в ім'я колективного егоїзму (теза 103), балансуванням між формальними зобов'язаннями перед ЄС і корумпованими, неформальними зобов'язаннями перед Путіним, а також «гелікоптерним» підкупом виборців у розмірі близько 3–4% ВВП за кілька місяців до виборів. Наступна економічна криза й міжнародна ізоляція були не наслідком «поганих» політичних рішень, а тим, що прийомна політична сім'я мала забезпечити перемогу за будь-яку ціну, щоб уникнути ризику кримінального переслідування (теза 54). Зміна напрямку можлива на ідеологічно-прикладній основі, хоча на момент підготовки нашої книги цього ще не видно.

Таблиця 44. Порівняльний аналіз Польщі й Угорщини (у 2022 році)

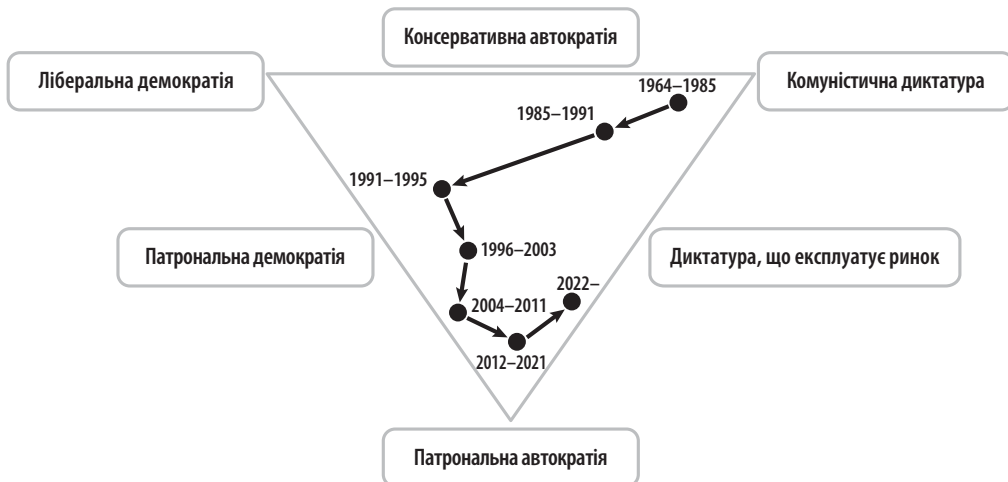
	Спроба встановлення консервативної автократії: Польща	Сформована патрональна автократія: Угорщина
Держава	Бюрократична авторитарна держава: незакінчена спроба встановити консервативне авторитарне правління через захоплення політичних інститутів	Мафіозна держава: бізнес-підприємство, кероване за допомогою монополії на інструменти державної влади
Реальні особи, які ухвалюють рішення	Глава виконавчої влади та правлячої партії: формальний орган управління	Верховний патрон і його двір: неформальний орган управління
Правляча партія	Централізована партія: ухвалення рішень зосереджене в керівних органах партії, на чолі з президентом (політиком)	Партія – «привідний пас»: у партії не ухвалюють рішень, лише посередництво й формалізація побажань верховного патрона
Правляча еліта	Партійна еліта: політична партія, яка визначається формальною структурою та легітимністю	Прийомна політична сім'я: патрональна мережа (розширена патріархальна сім'я, клан) бракує формальної структури й легітимності
Структура домінування	Непатрональна мережа: ланцюг управління в політичній сфері, побудований навколо формальної структури партійної лояльності	Однопірамідална патрональна мережа: централізований ланцюг управління, що простягається від політичної сфери до всіх інших сфер соціальної дії, побудований на неформальній мережі «патрон – клієнт» васалітету й особистої лояльності
Економічна діяльність держави	Розширення державної економіки, але водночас з дотриманням вільної ринкової конкуренції і свободи підприємництва (лояльна еліта переважно винагороджується посадами, а не багатством)	Рентоорієнтоване й централізовано кероване рейдерство: накопичення багатства та патроналізація приватної власності за допомогою безкровних інструментів державного примусу
Корупція	Боротьба держави з корупцією: поодинокі випадки корумпування державного управління приватними суб'єктами всупереч волі органів державної влади	Кримінальна держава: система згори донизу, що є централізованою і монополізованою корупцією, вчинення кримінальних злочинів згідно із чинним кримінальним кодексом
Мотиви правителів	Влада й ідеологія: накопичення влади та впровадження ідеології	Влада й ідеологія: накопичення влади та впровадження ідеології
Роль ідеології	Ідеологічно керований режим: «фанатичний», готовий представляти ідеологічні питання всупереч політичній раціональності (дії впливають з ідеології, ціннісна узгодженість)	Режим, що застосовує ідеологію: «цинічний», діє на основі політичної та економічної раціональності за принципом інтересу еліти (ідеологія впливає з дій, функціональна узгодженість)

Росія: від олігархічної анархії до патрональної автократії

Росія є прикладом демократичного відкату від олігархічної анархії до патрональної автократії (рис. 33). Можна заперечити, що олігархічна анархія не з'являється в нашому трикутнику, який справді не враховує ознаку сили або слабкості держави (як зазначено в тезі 116). Але з погляду специфічних характеристик режиму олігархічна анархія досить схожа на патрональну демократію через свою мультипірамідальну систему суперницьких патрональних мереж, а також обмежену правлячу еліту, яка проводить нечесні вибори на межі між електоральною демократією і конкурентним авторитаризмом.

Пітер Померанцев досить влучно узагальнює режимну траєкторію Росії, пишучи, що країна «експериментувала з різними моделями із запаморочливою швидкістю: радянський застій призвів до перебудови, яка призвела до розпаду Радянського Союзу, ліберальної ейфорії, економічної катастрофи, олігархії та мафіозної держави».⁸⁸ З них період економічної катастрофи й «олігархії» знаменує те, що ми називаємо олігархічною анархією, якою Росія стала в 1990-х.

Рисунок 33. Змодельована траєкторія Росії (1964–2022)

Зміна режиму в Росії передбачала, з одного боку, зміну системи — перехід від соціалізму до капіталізму.⁸⁹ Як пише Ласло Чаба, «Росія проскочила обхідний шлях реальних, всеохопних спроб реформування соціалізму і зробила спробу з 1992 року створити справжню ринкову економіку». Далі він пояснює, що тоді як під керівництвом Горбачова «суттєвої децентралізації, лібералізації та вивільнення ринкової економіки [...] не відбулося», за прем'єрства Бориса Єльцина імперія, що розпадалася, «була змушена реорганізувати державне управління й розпочати [ринкові реформи], які вона могла».⁹⁰ За час з 1992 року в Росії відбулися значні зміни в системі державного управління. «За два роки між 1992-м і 1994-м Росія досягла майже повної лібералізації внутрішніх цін і міжнародної торгівлі, у той час як половину вітчизняного виробництва було виведено з державного сектора через приватизацію, що призвело до появи десятків мільйонів нових власників. Із західної позиції, такі досягнення означають появу справжньої ринкової економіки на руїнах комуністичної диктатури».⁹¹ Однак олігархічна анархія також характеризувала майже неспроможну державу, яка разом з новоствореною приватною економікою була оточена й частково привласнена дезорганізованою, мультипірамідальною структурою регіональних і загальнонаціональних олігархічних мереж.⁹² Але «хоча спочатку рухомі частини російської політики [...] оберталися доволі широко, — пише Гейл, — **ключовий момент у російській пострадянській політичній історії настав у 1996 році.** Саме тоді [президент Борис] Єльцин [...] розгорнув свій арсенал батогів і відкрив ріг достатку з пряників, щоб мобілізувати регіональні політичні машини й великі фінансово-промислові групи в загальнонаціональну піраміду патрональних мереж, здатних перемогти головного політичного опонента на тодішніх президентських перегонах. [...] **Змагання 1996 року довели всім, що президентська піраміда Єльцина була вищою»**.⁹³

У цій трикутній структурі Єльцин, ставши верховним патроном, зробив чіткий крок до патрональної автократії та домінантної секції конкурентного авторитаризму, але не настільки, щоб перетнути межі домінування напівофіційних інституцій і реляційно-ринкового перерозподілу. Йому не вистачало монополії політичної влади, а також сильної держави, що потрібно для успішного функціонування мафіозної держави. Щобільше, він усе ще правив у тіні олігархів, зокрема Владіміра Гусінського й Бориса Березовського, які володіли значними медіаімперіями, а також Міхаїла Ходорковського, який був найбагатшою людиною країни й контролював значну частину російських природних ресурсів як генеральний директор нафтової компанії ЮКОС.

Владімір Путін, якого Єльцин назвав своїм наступником у 1999 році, реформував державу так, що вона відновила власну силу, а також зміцнив владу у сфері політичної дії завдяки переконливій перемозі своєї партії «Єдина Росія».⁹⁴ Ця перемога 2003 року допомогла йому здійснити те, що Бен Джуда називає «великим поворотом». Як він пише, ця перемога «завершила епоху, коли Путін правив як спадкоємець Єльцина. Це був момент, коли Росія рішуче сповзла до авторитарного режиму».⁹⁵ Як повідомляється, Путін зібрав зустріч з 21 олігархом, повідомивши їм, що вони будуть лояльними до нього й не будуть самостійно втручатися в політику.⁹⁶ Він також продемонстрував, що означатиме непокора: Гусінський і Березовський мусили полишити країну, віддавши свої медіаімперії патрональній мережі Путіна, тимчасом як Ходорковський опинився у в'язниці, а його компанії були захоплені.⁹⁷ Зустріч з олігархами 2003 року призвела до зміни ролей «патрон – клієнт»: якщо раніше патронами були олігархи, а політичні діячі — їхніми клієнтами, то Путін перевернув цю ситуацію з ніг на голову. На зміну захопленню держави прийшло захоплення олігархів, а Путін став верховним патроном Росії. Із цього моменту Росія стала парадигматичним прикладом патрональної автократії. Сила влади Путіна особливо проявилася у 2008 році, коли він зіткнувся з обмеженням на два терміни, але зумів уникнути синдрому кульгавої качки, зробивши президентом свою політичну підставну особу Дмитрія Медведєва й повернувшись до влади у 2012-му.⁹⁸

У той час після фальсифікованих виборів 2011 року в Москві пройшли масові протести, які могли призвести (як це, безумовно, розумів Путін) до спалаху кольорової революції.⁹⁹ Маса мобілізували не опозиційна партія, а окремі особи, як-от Алексей Навальний і Борис Немцов (якого було вбито чотири роки по тому). У відповідь організована державою недержавна організація (ГОНГО) «Наші» зібрала проурядові мітинги, а опозиційних протестувальників криміналізували в підконтрольних медіа, які домінували в російській комунікаційній сфері. Зрештою масштабні протести припинилися, режим посилив незбалансованість прав проти несанкціонованих демонстрацій, а прийомна політична сім'я використала компромат для переслідування Навального, якого у 2013 році засудили до тюремного ув'язнення за розкрадання й шахрайство. Із цього моменту режим став репресивнішим у своєму стані автократичної консолідації, руйнуючи громадянське суспільство й нейтралізуючи автономію медіа, підприємців, неурядових організацій і громадян.¹⁰⁰

Зазвичай що більше режим досягає авторитарної консолідації, то меншими стають шанси на перемогу на виборах, а також на формально-процедурну реституцію. Однак у режиму може розвинутися стан «втоми» або він може втратити здатність підтримувати консолідацію з інших причин. Консолідованість режиму означає, зрештою, прийняття і покірність мас: ліквідація самостійності громадянського суспільства позбавляє народ засобів для ефективної організації та координації, але режим, хоч би яким деспотичним він був, не може довго керувати активно ворожою більшістю. Під час кольорових революцій існують три чинники, які стають іскрою для розпалювання повстання:

- 1) фальсифікація виборів;
- 2) глибока економічна рецесія або стагнація;
- 3) системна корупція.

Російський режим кілька разів опинявся на межі деконсолідації через ці фактори. У 2021 році Алексей Навальний випустив документальний фільм про «Палац Путіна», у якому не лише показав розкішний замок з маєтком завбільшки з невелику країну, а й описав корумпований режим загалом.¹⁰¹ Навального, який раніше був отруєний російськими спецслужбами і проходив курс лікування в Німеччині, затримали після повернення в Росію — у той самий час, коли його документальний фільм вийшов на YouTube. Відео переглянули 20 мільйонів людей за один день, 60 мільйонів — за три, а за тиждень — понад 100 мільйонів. Російськомовне відео з англійськими субтитрами в поєднанні із затриманням Навального викликало хвилю протестів. Справді, відео продемонструвало системну корупцію (1) на додаток до того, що російська економіка перебуває в стагнації вже майже десять років (2), а також те, що Путіну довелося вдатися до приголомшливого шахрайства, щоб забезпечити собі перемогу на конституційному референдумі (3). Це гарантувало, що він залишиться при владі після закінчення дворічного терміну.¹⁰² Співіснування цих трьох чинників може стати переломним моментом у стабільності режиму: фальсифікація виборів підриває його легітимність, корупція — моральну основу, а економічний застій або занепад — матеріальну основу режиму.

На час підготовки цієї книги неясно, чи створить вторгнення в Україну 2022 року ще один переломний момент. Оскільки імперський експансіоністський інстинкт Росії прокинувся на тлі відчутного послаблення Заходу,¹⁰³

вторгнення в Україну спричинило внутрішні кризи у сфері легітимності, економіки й неформальної патрональної мережі. По-перше, криза легітимності проявляється в тому, що **Росія з кримінальної держави із центральним проектом централізовано організованої та монополізованої корупції перетворюється на кримінальну державу із центральним проектом злочину проти людяності.** Опозиція російського народу до війни змусила Путіна ініціювати низку репресивних заходів, включно з блокуванням соціальних мереж, законом про цензуру, що забороняє використання таких термінів, як «війна» і «вторгнення», в російсько-українському контексті, а також затриманням тисяч учасників антивоєнних протестів. По-друге, міжнародні економічні санкції, як-от виключення Росії із системи SWIFT, а також вихід західних компаній з Росії, мають руйнівний вплив на російську економіку й життя простих росіян. По-третє, війна поклала край «золотій епосі» олігархів, які могли безпечно зберігати свої активи за кордоном, під захистом верховенства права й поваги до приватної власності ліберальних демократій. Західні економічні санкції, що заморожують активи російської еліти та членів їхніх сімей, демонструють рентгенівський знімок прийомної політичної сім'ї Путіна. На відміну від консервативної автократії, яка створює державні посади для партійного фаворитизму, вищі посади в російських державних установах заповнюються за родинним принципом, а сини і двоюрідні брати отримують доходи набагато вищі, ніж ті, хто займає аналогічні посади на Заході.¹⁰⁴

У цій трикутній структурі Росія рухається вгору від неформального до напівформального домінування, оскільки війна виводить на перший план формальні організації та ланцюги командування (наприклад, армію, спецслужби й державну бюрократію), паралельно з девальвацією і зростанням вразливості олігархічних елементів. **Путін повторив свою зустріч з олігархами 2003 року,** коли викликав 37 з них до Кремля через кілька годин після початку вторгнення. Тільки цього разу йшлося не про зміну ролей «патрон – клієнт», а про погрози в умовах війни, щоб приборкати можливі критичні інстинкти. Як і у 2003 році, слова Путіна супроводжувалися діями: розправа над критично налаштованими олігархами, як-от Олег Тінков (був змушений продати свій банк за 3% від вартості), і дисциплінарні заходи всередині патрональної мережі (новий указ, що дозволяє конфіскувати заощадження чиновників, які перевищують їхні доходи за три роки), вказують на ліквідацію навіть обмеженої здатності неформальних утримувачів влади торгуватися.

Здійснюючи вторгнення, Путін іде на величезний ризик. Замість того щоб розширити імперську роль Росії, агресія може навіть похитнути її колишній непрямий імперський вплив. Крім того, роль країни як цивілізаційного ядра може бути знецінена щодо інших цивілізацій: однополярний світовий порядок стає не триполярним, а біполярним — зі США й Китаєм (але без Росії). З погляду стабільності внутрішнього режиму, накопичення і вибух людського невдоволення наразі блокується відсутністю автономії громадянського суспільства. Але в міру того як з'являються масові сумніви в легітимності та внутрішнє розчарування клієнтів щодо верховного патрона, вони можуть перетворити Путіна на «кульгаву качку» й підірвати навіть консолідовану в інших питаннях патрональну автократію.

Україна: режимні петлі з кольоровими революціями

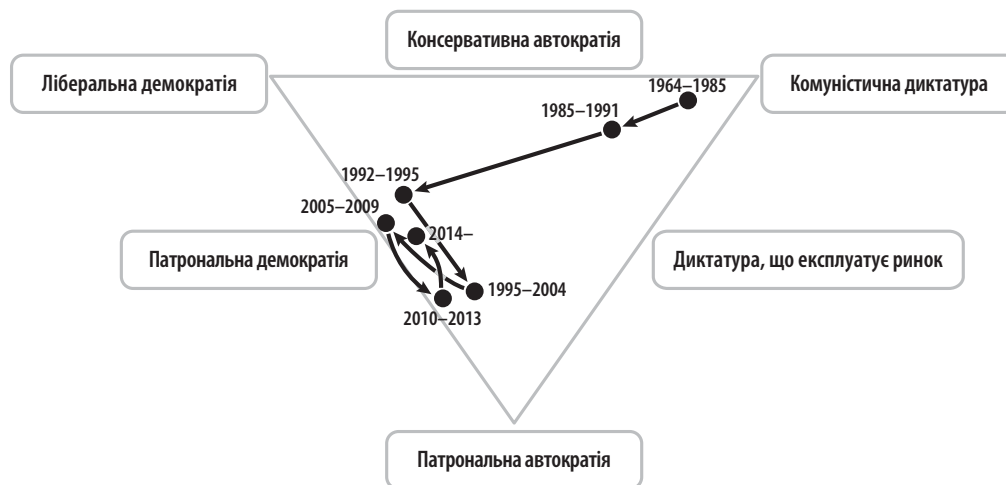
У всіх 120 тезах **Україна** фігурувала як яскравий приклад конкуренції посткомуністичних кланів, і ми також згадували про її кольорові революції. Тепер ми можемо поглянути на повну режимну траєкторію України від радянського періоду й дотепер (рис. 34). Уже до зміни режиму в Україні були помітні елементи кланової політики всередині керівної державної партії. За словами Михайла Мінакова, три регіональні групи з Харкова, Сталіно/Донецька й Дніпропетровська представляли три найбільші партійні підрозділи і промислові кластери, забезпечуючи фракційну конкуренцію та почергово змінюючи посади Першого секретаря ЦК Компартії України й Голови Ради Міністрів.¹⁰⁵ Після 1991 року із цих коренів виросла мультипірамідальна система суперницьких патрональних мереж, до якої увійшли такі посткомуністичні клани, як клан Кучми-Пінчука, клан Лазаренка, і група «Приват».¹⁰⁶

Перша спроба побудувати однопірамідальну мережу влади відбулася під час першого президентського терміну Леоніда Кучми. Він «консолідував свою владу, перетворивши політичну систему на повністю президентську, по суті, змусивши парламент погодитися на його конституційну «реформу» 1996 року. [...] Паралельно із цим у другій половині 1990-х він уклав пакт з новими олігархами, що дало йому змогу сконцентрувати економічну владу, а також контроль над медіа. [...] Він, по суті, створив альянс, у якому олігархи підтримували його політичні амбіції й далі домінувати в українській політиці, а він забезпечував їм «кришу» [...] для незаконного отримання прибутку від країни».¹⁰⁷ Створена фінансова піраміда успішно забезпечила його переобрання в 1999 році, всупереч постійній слабкій економічній ситуації.¹⁰⁸

Заміщення кучмівської моделі патрональною автократією зупинила Помаранчева революція 2004 року, яка повернула країну до патрональної демократії через демократичні, але не антипатрональні перетворення.¹⁰⁹ Однак це була не єдина режимна петля, яку пережила Україна. Період 2005–2009 років за президентства Віктора Ющенка¹¹⁰ характеризувався динамічною рівновагою патрональної конкуренції, яку забезпечила нова кон-

ституція з розділеною виконавчою владою, ухвалена після революції.¹¹¹ Варто зазначити, що президент у новій системі не був повністю позбавлений повноважень. Як пишуть Володимир Дубровський і його колеги, президент «зберіг контроль над секретною службою (наділеною повноваженнями розслідувати економічні злочини й корупцію) та органами забезпечення правопорядку, представленими Генеральною прокуратурою, яка мала право здійснювати всі розслідування проти посадовців. [...] Крім того, президент мав величезний контроль над суддями. Завдяки цим інструментам він міг потенційно шантажувати будь-якого представника еліти, тому повний (неформальний) контроль був лише питанням його бажання, навичок і безкарності».¹¹² Однак Віктор Янукович після приходу до влади односторонньо змінив Конституцію, повернувши її до початкового, ще сильнішого президентського устрою, і зробив рішучу спробу створити однопірамідальну патрональну мережу. У межах антидемократичної трансформації **Янукович здійснив автократичний прорив**, успішно нейтралізувавши деяких опонентів.

Рисунок 34. Змодельована траєкторія України (1964–2022)

Проте громадянське суспільство в Україні було надзвичайно сильним, що унеможливлявало авторитарну консолідацію. Наявність глибоко вкорінених патрональних мереж, з одного боку, і важливі соціально-економічні зміни, що спричинили появу так званого «креативного» середнього класу, орієнтованого на відкритий суспільний лад, з іншого — призвели до опору, який вилився в **Євромайдан 2014 року**.¹¹³ Революція гідності призвела не лише до усунення Януковича, а й до виборів, які, ймовірно, були найсправедливішими в історії країни.¹¹⁴ Проте не дивно, що президентство Петра

Порошенка дало лише однорівневу трансформацію, оскільки демократична трансформація не супроводжувалася антипатрональною. Справді, як ми обговорювали в тезі 70, саме вищезгадані клани чинили опір спробі підпорядкування й підтримали революцію, щоб потім повернутися до інтенсивної патрональної конкуренції, яка характеризує посткомуністичну Україну з моменту здобуття незалежності.¹¹⁵ Як пише Кальман Міжей, «президентство Порошенка, без потворних ексцесів режиму Януковича, повернулося до своєї стандартної позиції: воно працює на просування бізнес-інтересів і влади президента та його команди і прагне призначати людей на посади в державних підприємствах відповідно до фінансових інтересів президента та його оточення. Порошенко затягував законодавчі й конституційні зміни, що встановлюють верховенство права, і рішуче боровся проти незалежності прокуратури та за [...] генеральних прокурорів [...] які не були реформаторами за жодними стандартами й відмовлялися безперешкодно боротися зі злочинністю».¹¹⁶

У квітні 2019 року **Порошенко програв президентські вибори Володимиріві Зеленському**, який здобув переконливу перемогу як на парламентських, так і на президентських виборах. Хоча це створює загрозу для системи стримувань і противаг,¹¹⁷ **Зеленський не є верховним патроном і не має патрональної піраміди** — лише олігархічну підтримку від Ігоря Коломойського, провідного партнера групи «Приват».¹¹⁸ Очевидно, що Зеленський зацікавлений в антипатрональній трансформації та руйнуванні влади олігархів у країні, подібно до Міхеїла Саакашвілі в Сакартвело, чия переконлива перемога після Революції троянд супроводжувалася спробою антипатрональної трансформації (див. далі). Спочатку здавалося, що Зеленський ризикував піти на конфлікт з Коломойським, тимчасом як його спроби, очевидно, підтримав вищезгаданий креативний клас, поява якого ознаменувала наростальну можливість (і, частково, реальність) поступової, але справжньої зміни рівня патроналізму в Україні.¹¹⁹

На момент підготовки цієї книги **вторгнення Росії в Україну 2022 року** є безперервним конфліктом, що ставить під загрозу незалежність країни. З іншого боку, війна, здається, зміцнює національну ідентичність країни. Традиційна формула націоналізму, яка ототожнювала національність з етнічною належністю й мовою, розвіюється, оскільки російськомовні міста, як от Харків, Херсон і Маріуполь, стають місцями російського кровопролиття. На зразок російської меншини в країнах Балтії, імперська російська ідентичність замінюється локальною — у цьому випадку українсько-російською

ідентичністю. У той час як націєтворення тривало протягом десятиліть після відновлення незалежності України,¹²⁰ «Українська вітчизняна війна» прискорює цей процес на основі сильнішої української ідентичності, зародженої героїчною позицією українського народу проти російської агресії. Це також може створити моральні підвалини для потенційної антипатрональної трансформації в майбутньому, якій, із соціологічного погляду, може також сприяти усунення від влади кланів, пов'язаних з Росією. Залишається з'ясувати, чи заповнять вакуум влади, який вони залишать, українські клани, чи підтримка Заходу, перспектива членства в ЄС і сильна харизма Зеленського будуть достатньо міцними, щоб запобігти поверненню цих кланів до їхніх довоєнних позицій.

Північна Македонія: режимна петля з внутрішньоелітним конфліктом

Північна Македонія¹²¹ є вкрай патрональною країною, де специфічні особливості режиму (поділ виконавчої влади) й особливості країни (етнічні розколи) разом забезпечили **конкуренцію патрональних мереж протягом більш ніж десятиліття після зміни режиму.**¹²² Як зазначає Вільям Кроутер, Північна Македонія проголосила незалежність у 1991 році та «зіткнулась із серйозними проблемами економічного розвитку й етнічними розбіжностями, [проте] демократична політична система функціонувала помірно добре. Відбулися структурне завершення і зміна влади. Відбувся прогрес у розвитку організацій громадянського суспільства, свободи вираження поглядів і незалежних медіа. Однак реформи відставали [в економіці], розмежування між державною та приватною економічною діяльністю було слабким, і, за загальним визнанням, клієнтелізм і неналежна приватизація державної власності — широко розповсюдженими. Постійно виникали скарги щодо порушень під час голосування. Попри ці недоліки, регулярна конкуренція між суперницькими елітами відбувалася в контексті неформально ухвалених параметрів поведінки».¹²³ Ці риси ставлять Македонію в розділ конкурентного авторитарного домінування,¹²⁴ але відносно близько до патрональної демократії через переважання неформального патроналізму серед напів-офіційних інститутів (рис. 35).

Рисунок 35. Змодельована траєкторія Північної Македонії (1964–2022)

Окрім колишніх комуністів, які з'явилися в новій багатопартійній системі як Соціал-демократичний союз Македонії, дві найважливіші патрональні мережі були пов'язані з етнічними македонцями й етнічними албанцями. Обидві етнічні групи мали тенденцію підтримувати окремі етнічні партії, унаслідок чого 1–1 партія досягала гегемонії у своїх групах: Внутрішня македонська революційна організація — Демократична партія за македонську національну єдність і Демократичний союз за інтеграцію для албанського населення.¹²⁵ Ці партії та їхні номенклатурні й етнічні клани змінювали одне одного в уряді, і поки жодна з груп не була достатньо сильною, щоб зайняти домінуючу позицію, у державі панував демократичний плюралізм. Ба більше, після короткого періоду громадянської війни у 2001 році настав етап сильнішого розподілу влади й виборчої демократії. Етнічний конфлікт було завершено Охридською угодою, яка, серед іншого, забезпечила більшу владу албанській меншині, передачу повноважень щодо ухвалення рішень місцевим органам влади та пропорційну виборчу систему.¹²⁶ Гейл також відзначає, що західні важелі впливу допомогли зменшити інтенсивність боротьби між патрональними мережами в Північній Македонії.¹²⁷

Патрональну конкуренцію порушив клановий пакт (теза 106): після виборів 2006 року була сформована владна коаліція між македонською та албанською патрональними мережами. На думку Кроутера, це перетворило партійну систему «із ситуації реальної, хоча й обмеженої, конкуренції на ситуацію гегемоністського партійного правління»,¹²⁸ яке критики описали

як «авторитарний консолідаціоналізм» і «партократію».¹²⁹ Справді, цей клановий пакт допоміг створити однопірамідальну патрональну мережу на чолі з виконавчим директором **Ніколою Груєвським**, завдяки чому обидві патрональні мережі змогли разом здійснити антидемократичні перетворення. У дослідженні Кроутера знаходимо ознаки:¹³⁰

- **перетворення обох партій на партії – «привідні паси»** («центральні партійні лідери монополізують формування політики й ухвалення рішень щодо просування»), а також законодавчий орган («слухняний спостерігач, який механічно перетворює рішення найближчого оточення Груєвського на закони»);
- **системна корупція** («системна корупція» й «мережа особистих зв'язків навколо прем'єр-міністра Груєвського, які сприяють зловживанню владою задля особистої вигоди»);¹³¹
- **ідеологічно-прикладний популізм** (характеризує «тих македонців, які відкидають програму Груєвського і приєднуються до Соціал-демократичного союзу Македонії, як зрадників нації», а «НУО, що критикують уряд [...] — як пішаків іноземних держав»);
- **неформальний контроль над державними установами** («політично вмотивовані переслідування [...] спрямовані як проти опозиційних політиків, так і проти критично налаштованих медіа», «НУО, що займаються просуванням демократії та захистом прав людини, стали об'єктом офіційних і неофіційних переслідувань», «використання державних ресурсів у партійних цілях, а також своєрідне стратегічне маніпулювання виборами»);
- **необмежена влада** («здатність мереж мобілізувати державні ресурси й національні медіа зробила кожну з них майже невразливою у своїх громадах», «партійні лідери сконцентрували владу у виконавчій гілці, розмиваючи систему стримувань і противаг та зменшуючи здатність інших гілок влади або громадянського суспільства притягувати до відповідальності лідерів правлячих партій»).

Незвичайне формування македонської однопірамідальної патрональної мережі також спричинило її вразливість. Груєвський не мав одноосібного контролю над однопірамідальною мережею, яка залишалася внутрішньо фрагментованою між двома етнічними кланами. Не зумівши подолати

цей розкол, який також підживлювала розділена електоральна база двох кланів, Груєвський мусив зіткнутися з виходом Демократичного союзу за інтеграцію з коаліції (2016), після того як так званий скандал із прослуховуванням зробив його неприйнятним.¹³² Зрештою, країна повернулася до патрональної демократії, і Груєвському довелося подати у відставку. Пізніше він був засуджений до двох років ув'язнення за корупцію, але уникнув покарання: втік з країни за допомогою угорської влади, яка надала йому політичний притулок у 2018 році.¹³³

Молдова: режимні петлі з іноземним втручанням

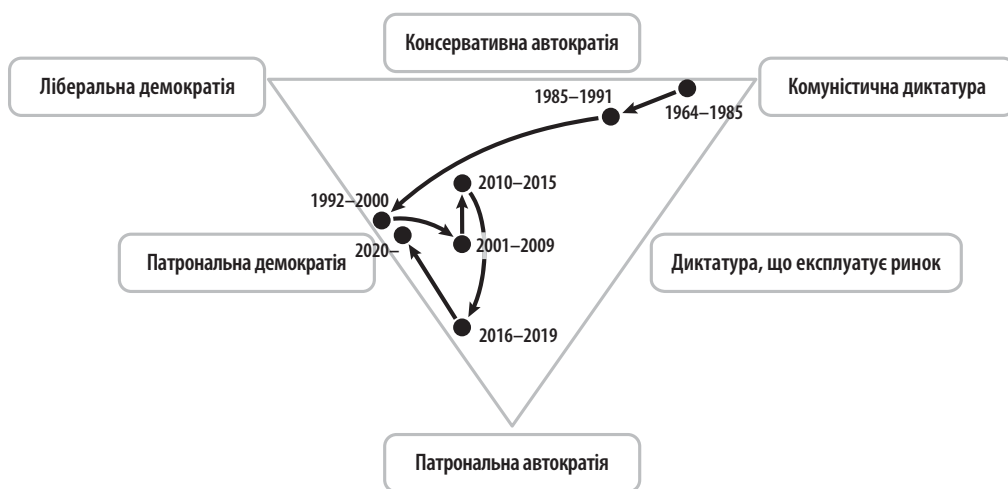

Хоча режимна траєкторія **Молдови** має багато спільного з іншими країнами з режимними петлями, її конкретна історія сповнена особливостей, що вказує на те, як сильно певні типи режимів можуть впливати на рівень персональних мереж. Пострадянська країна, розташована між Румунією та Україною, Молдова проголосила незалежність у 1991 році, і лише у 2001-му вона зіткнулася з доволі успішною спробою побудувати однопірамідальну мережу. Гейл зазначає, що хоч країна мала сильну патрональну спадщину й навіть, здавалося б, домінантну аграрну / колишню комуністичну мережу, та протягом першого десятиліття після переходу до ринкової економіки не було створено жодної фінансової піраміди. Першому президентові Молдови Мірчі Снегуру (1990–1997), очевидно, не вистачало амбіцій побудувати домінантну, субординаційну мережу «патрон – клієнт»,¹³⁴ тимчасом як другий президент, Петру Лучинський (1997–2001), «схоже, мав набагато більше волі й навичок, коли справа стосувалася патрональної політики [...] але формальні інституційні зміни [зокрема, слабка президентська конституція 1994 року] дозволили парламенту врешті-решт підірвати його спроби створити або однопірамідальну, або сильнішу президентську систему».¹³⁵ Тож країна залишилася патрональною демократією, де навіть більш-менш домінантна мережа стикається з внутрішньою фрагментацією і відсутністю явно домінантного головного патрона (рис. 36).

У 2001 році **Владімір Воронін** став президентом, а партія його васалів, Партія комуністів Республіки Молдова, **отримала конституційну більшість на парламентських виборах**. Як повідомляє Міжей, «сильний мандат Вороніна означав, що він міг легко почати будувати одноосібну піраміду, попри конституційні перешкоди на шляху до сильного президентства. [...] Насамперед — дещо подібно до Путіна в Росії — він підрізав крила раннім олігархам, щоб вони не могли обмежувати його владу. [...] Воронін розвивав власні олігархічні клани. Із сучасної перспективи, найвправнішим з них був

Влад Плахотнюк. Однак на початку 2000-х він був далеко не найсильнішим гравцем в оточенні Вороніна (фактично він увійшов в оточення президента лише близько 2003 року). Він здобув вплив завдяки діловим стосункам із сином Вороніна, які із часом виявилися найсильнішим механізмом забезпечення монопольного доступу до бізнес-активів» (виділено нами).¹³⁶ Хоча Плахотнюк згодом стане важливою фігурою як верховний патрон, **автократичний прорив Вороніна було зупинено електоральними засобами у 2009 році**. Це стало можливим переважно завдяки сильним західним зв'язкам і важелям впливу, коли ЄС представляв опозицію і не допустив — згадаймо лише один приклад — закриття головного телеканалу, що симпатизував опозиції, безпосередньо перед виборами.¹³⁷ Унаслідок іноземного втручання країна змогла закінчити свою першу режимну петлю й повернутися до конкурентного режиму патрональної демократії.

Рисунок 36. Змодельована траєкторія Молдови (1964–2022)

Уже в цей період Плахотнюк розпочав реалізацію свого плану, який зрештою привів його до позиції верховного патрона. Однак його походження і спосіб досягнення ролі верховного патрона є унікальними для посткомуністичного регіону. По-перше, Плахотнюк не походить ні зі старої номенклатури, ні з певної етнічної групи, ні зі сфери економіки. Швидше він походить з організованого злочинного світу: раніше Плахотнюк був кримінальним авторитетом, пов'язаним із численними незаконними видами діяльності, як-от відмивання грошей, рекет і торгівля людьми.¹³⁸ Він став олігархом за часів Вороніна, захопивши контроль над низкою заводів,

аеропортів, готелів, а також над залізницями, компаніями зв'язку, медіа, видобувними бізнесами тощо.¹³⁹ По-друге, хоч «верховний патрон» є переважно неформальним титулом, той, хто хоче його отримати, зазвичай стає главою виконавчої влади — формальним титулом, який за повноваженнями найбільше відповідає ролі верховного патрона, а також сигналізує про його провідну роль для елітних груп.¹⁴⁰ Проте **Плахотнюк став верховним патроном, не ставши главою виконавчої влади**, або, якщо вже на те пішло, не маючи жодної важливої функції в державі. Справді, був момент, коли його висували на посаду прем'єр-міністра, але він ніколи не досягав посади вищої, ніж перший віцеспікер парламенту. Проте унікальним для країн, що розглядаються у цій книзі, є те, що він протягом значного періоду створював однопірамідальну патрональну мережу з неформальними засобами **компромату й захоплення держави**: Плахотнюк систематично вимагав та/або «скуповував» політичних гравців, важливих для досягнення своїх цілей. Цими методами йому як полігарху вдалося взяти під патронат багато незалежних акторів, насамперед **Демократичну партію Молдови**, яка увійшла до владної коаліції прем'єр-міністра Владіміра Філата після виборів 2009 року, **Конституційний суд і генерального прокурора**.¹⁴¹ Він використовував ці інструменти для нейтралізації своїх суперників, особливо Філата, який також мав олігархічні цілі й неодноразово конфліктував із Плахотнюком, але врешті-решт у 2015 році його вивів з парламенту в наручниках прокурор за звинуваченням у відмиванні грошей.

У період 2016–2019 років Молдова була патрональною автократією, яку неформально очолював Плахотнюк «на задньому плані». З одного боку, він досяг монополізації влади, хоча й не формально здобувши конституційну більшість, а ставши неформальним патроном для ключових осіб, які керували системою стримувань і противаг. Фінансуючи членів уряду й парламенту з власних статків, Плахотнюк домогся односторонніх змін у виборчій системі, змінивши пропорційну систему на змішану напередодні виборів 2019 року. Він поширив свій контроль на прокурорів, суддів і Центральну виборчу комісію, а також на Національну слідчу інспекцію й Національний антикорупційний центр, які використовувалися для збору компромату.¹⁴² З іншого боку, Плахотнюк також досяг успіху в накопиченні особистих статків. Системний аналіз мережі Плахотнюка пропонує Сара Чейз — учасниця проекту Фонду Карнегі за міжнародний мир, спрямованого на визначення структури клептократичних держав у всьому світі. Вона перераховує елементи мережі Плахотнюка:

- 1) урядові елементи, включно з Міністерством економіки, яке використовувало «митні й податкові перевірки для дисциплінування, обмеження або покарання суперницьких підприємств»;
- 2) елементи приватного сектора, зокрема банки, будівельні підрядники, медіа, посередники у сфері туризму, нерухомості й комунальних послуг;
- 3) кримінальні елементи, включно з контрабандою й наданням послуг з відмивання грошей російським мережам;
- 4) активні посередники, зокрема численні підставні компанії та економічні підставні особи.¹⁴³

Кілька звітів описують, що Плахотнюк використовував владу над державою, судовою системою та прокуратурою для здійснення сірого й білого рейдерства,¹⁴⁴ додаючи хижачтво до портфоліо держави, яка за його правління вже стала кримінальною, клановою і неопатрональною. Словом, він успішно створив мафіозну державу.

Однак у 2019 році Плахотнюку не вдалося отримати абсолютну більшість на виборах, тимчасом як дві основні опозиційні партії разом мали достатньо місць, щоб досягти конституційної більшості й усунути людей Плахотнюка з ключових державних посад. Зрештою, вони домовилися про створення коаліції проти Плахотнюка, яку підтримав навіть президент і протеже Плахотнюка Ігор Додон. Але Конституційний суд визнав коаліцію незаконною, і Додона було усунуто з посади.

На той момент мафіозна держава Плахотнюка здавалася невразливою до внутрішніх атак — але вона, очевидно, не змогла подолати вразливість країни до іноземного втручання. Інтереси США, Європи й Росії збіглися в цей драматичний момент з дуже різних причин.¹⁴⁵ Плахотнюка відсторонили, і до влади прийшла малоймовірна коаліція геополітичних і управлінських супротивників — блок АСУМ Маї Санду й соціалісти президента Додона. Це виявилось тимчасовим, і в листопаді 2019 року коаліція дійсно розпалася. Президент Додон створив уряд меншості, підтримуваний ззовні залишками Демократичної партії Плахотнюка. Незрозуміло, наскільки Плахотнюк, який нині втікає від правосуддя, усе ще контролює свою партію. Однак демократичний прорив Маї Санду, спрямований на подолання мафіозної держави, принаймні тимчасово завершився. Невідомо, як далеко ще більш патрональному Додону вдасться відбудувати патрональну піраміду в міжнародному середовищі, де Європа і США активно виступають проти реставрації режиму,

а громадянське суспільство набуло цінного системного досвіду за час правління Плахотнюка. На виборах 2020 року Санду вдалося перемогти чинного президента Додона, відкривши шлях до подальших демократичних і, потенційно, антипатрональних перетворень. До успішної реалізації переможної альтернативи режиму Санду ще довгий шлях. Отримання статусу кандидата в члени Європейського Союзу за умови проведення структурних реформ має позитивно вплинути на цей процес, хоча Молдова отримала цей статус у тіні російського вторгнення в Україну 2022 року.

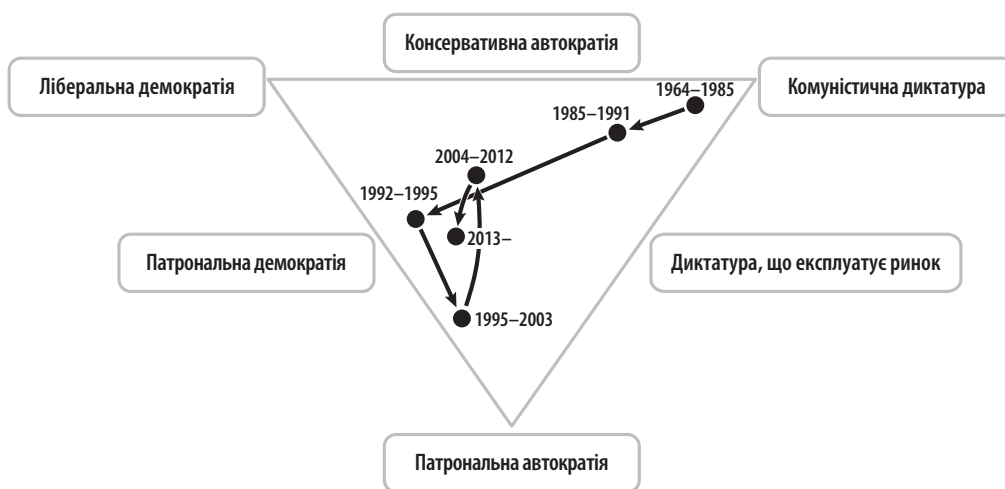
Сакартвело: спроба розірвати режимну петлю

Насамкінець ми можемо звернутися до особливого випадку Сакартвело (рис. 37). Як і Україна й Молдова, Сакартвело була членом Радянського Союзу до його розпаду в 1991 році. Після здобуття незалежності країна зіткнулася з державним крахом і громадянською війною, правопорядок опинився під загрозою, а рівень вуличної злочинності й насильства — на високому рівні. Щоб стабілізувати країну, місцеві польові командири Джаба Йоселіані й Тенгіз Кітовані запросили колишнього генерального секретаря партії та міністра закордонних справ Радянського Союзу Едуарда Шеварднадзе допомогти придушити повстання і стати главою держави після воєнного перевороту проти чинного на той час президента Звіада Гамсахурдіа. Формально Шеварднадзе був головою парламенту з 1992 року й став президентом у 1995 році. У цей час він почав створювати одноосібну піраміду влади, верховним патроном якої був сам. Гейл зазначає, що вже на посаді голови парламенту Шеварднадзе розпочав «процес перетворення своєї формальної влади на неформальну. Націлившись на наступні вибори, він створив партію “Союз громадян Сакартвело”, яка могла б слугувати інституційним інструментом для його коаліції. [...] Підкреслюючи свою центральну роль, він також погрожував піти у відставку, що змусило парламент (побоюючись ще більшого хаосу) надати йому додаткові офіційні повноваження й навіть призупинити свою діяльність на певний час. [...] Шеварднадзе шукав інших впливових союзників і давав кожному привід для інвестицій у своє правління [...] включно з регіональною машиною Аслана Абашидзе в автономному регіоні Аджарія [і] тіншовими економічними операціями Міністерства внутрішніх справ на чолі з Кахою Таргамадзе».¹⁴⁶ За словами Міжея, держава під керівництвом Шеварднадзе «працювала, як і більшість країн СНД, з людьми, близькими до Шеварднадзе, зокрема членами його сім'ї, які отримали великі монопольні економічні права, у тому числі в торгівлі нафтою і газом».¹⁴⁷

Однак Шеварднадзе домігся лише авторитарного прориву, а не авторитарної консолідації. Тобто громадянське суспільство залишалося дуже активним за його правління, з відносно сильною автономією медійників, підприємців і громадян. Це зробило можливою **Революцію троянд 2003 року**, яка спалахнула після оголошення про перемогу Шеварднадзе на виборах, хоч голоси ще не встигли належним чином підрахувати. Через два дні після того, як у Тбілісі почалися масштабні протести, що ставили під сумнів легітимність влади, лідер опозиції Міхеїл Саакашвілі та його прихильники штурмували будівлю парламенту. Шеварднадзе був евакуйований і невдовзі подав у відставку, виїхавши з країни до Москви. Саакашвілі переміг на повторних виборах 2004 року, отримавши 96% голосів.¹⁴⁸

Рисунок 37. Змодельована траєкторія Сакартвело (1964–2022)

Хоча патроналізм не зник після революції, уряд Саакашвілі здійснив **унікальну спробу антипатрональної трансформації**. Справді, він сам не був повністю позбавлений патроналізму, оскільки його підтримували великі олігархи, як-от Бідзіна Іванішвілі. Але після Революції троянд Саакашвілі «поєднав [...] справжню й хоробру боротьбу з організованою злочинністю та корупцією з лібертаріанським прагненням зменшити сферу дії і масштаби держави».¹⁴⁹ **Явно ідеологізована програма Саакашвілі виявилася антипатрональною, оскільки вона зменшила систему влади-власності, усунувши силовий компонент.**¹⁵⁰ Розуміючи, що влада автоматично пов'язана з власніс-

тю, а державні інститути схильні до захоплення неформальними мережами, Саакашвілі «провів масштабну дерегуляцію, яку не завжди могли збагнути західні партнери, оскільки їм бракувало розуміння контексту цих реформ. Два дуже помітні заходи відбулися у 2005–2006 роках, коли були ліквідовані агентства з безпеки автомобілів і харчових продуктів, оскільки вони не дбали про безпеку автомобілів і харчових продуктів, а були суто розсадниками корупції. [...] Перші потрясіння, пов'язані з ліквідацією цих дисфункціональних, паразитарних інституцій, а також інших відомств, часто сприймалися міжнародними партнерами як “надмірні” й навіть “божевільні”. Саме цей радикалізм був ключовим фактором реформ, який спричинив реальні, а не косметичні зміни».¹⁵¹ Щобільше, «влада була дуже строгою зі злочинністю та корупцією. Вироки були суворими, а кількість ув'язнених зростала. Це мало вирішальне значення для того, щоб зруйнувати сподівання на вічне виживання кримінальної держави і зрозуміти, що злочинності й корупції ніхто не терпітиме».¹⁵² Реформам вдалося також зменшити корупцію на вільному ринку і кумівство, особливо у відносинах з державною бюрократією, системами освіти й охорони здоров'я, органами забезпечення правопорядку та судовою владою.¹⁵³

З іншого боку, антипатрональна трансформація не була поєднана з демократичними перетвореннями, що спричинило послідовний рух до консервативної автократії. Міжей повідомляє: «Цей період не призвів до [...] чіткого поділу виконавчої та судової влади, що є ключовим компонентом верховенства права. [...] Пліуралізм медіа постраждав після справи “Імеді” 2007 року, коли поліція застосувала силу для розгону демонстрації, після чого уряд наказав закрити телевізійні станції “Імеді”, а поліція пошкодила обладнання в їхній центральній студії. [Бізнесменів], пов'язаних з попереднім режимом, часто саджали до в'язниці й відпускали під заставу. На той момент це було суто неформальною практикою, і її навіть можна було виправдати нагальними фінансовими потребами нової, революційної держави. Однак це свавілля так і не припинилося. Саакашвілі [...] вважав, що можна скоротити шлях до реформування держави».¹⁵⁴ Хоча судова реформа Саакашвілі (яка на початковому етапі призвела до такої централізації, що президент особисто головував у раді суддів) була не лише корисливою, а й відповідала місцевим реаліям масової організованої злочинності, вона згодом стала джерелом значних зловживань владою.¹⁵⁵

Конкурентний авторитарний режим Саакашвілі врешті-решт переміг сам Іванішвілі у 2012 році, повернувши країну до дещо патрональнішого статусу.¹⁵⁶ Як зазначає Міжей, це рідкісне явище в пострадянському патрональному світі, коли відбувся мирний, заснований на виборах перехід влади від Саакашвілі та його партії «Єдиний національний рух» до опозиції.¹⁵⁷ Після того як Саакашвілі став непопулярною «кульгавою качкою», Сакартвело опинилася, як пише Гейл, у «яскраво вираженій ситуації конкурентної піраміди».¹⁵⁸ Ситуація, здавалося б, трансформувалася, коли 2016 року після зміни виборчої системи в бік сильної мажоритарності правляча партія «Грузинська мрія» здобула конституційну більшість. Однак станом на 2022-й це не спричинило ані авторитарної консолідації, ані чіткої спроби створити однопірамідальну патрональну мережу. Інтенсивність конкуренції та численні демонстрації (що ставлять під сумнів законність) свідчать радше про патрональну демократію, ніж про автократію.¹⁵⁹ Крім того, трихвильова реформа судової системи (2012–2019) підвищила прозорість системи й незалежність суддів, обмеживши правила переведення суддів з одного суду до іншого й запровадивши електронний випадковий розподіл справ.¹⁶⁰ Попри критику з боку громадянського суспільства,¹⁶¹ а також те, що уряд використовує сильну популістську риторіку, демонізуючи Саакашвілі,¹⁶² вищезгадані реформи вказують на кроки до нормативності, а не до розширення сфери дискреції, як це було б характерно для патронального актора з переважною більшістю.

Примітки

Повний список використаної літератури є в бібліографії «Анатомії посткомуністичних режимів» (доступна на сайті авторів, а також за QR-кодом на цій сторінці).

Естонія

- 1 David Smith, *Estonia: Independence and European Integration* (Oxford; New York: Routledge, 2013).
- 2 Dorothee Bohle and Béla Greskovits, *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*, 1st ed. (Ithaca: Cornell University Press, 2012), 96–137.
- 3 Smith, *Estonia*, 65.
- 4 Steven Levitsky and Lucan Way, *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge University Press, 2010), 14.
- 5 “Freedom in the World: Country and Territory Ratings and Statuses, 1973–2019 (Excel)” (Freedom House, 2019), freedomhouse.org/sites/default/files/Country_and_Territory_Ratings_and_Statuses_FIW1973-2019.xls.
- 6 Michael Coppedge et al., “V-Dem Country-Year Dataset 2019” (Varieties of Democracy (V-Dem) Project, 2019), v-dem.net/en/data/data-version-9/.
- 7 Henry E. Hale, *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 459–60.
- 8 Vello Pettai, “Understanding Politics in Estonia: The Limits of Tutelary Transition,” in *Pathways: A Study of Six Post-Communist Countries*, ed. Karin Hilmer Pedersen and Lars Johannsen (ISD LLC, 2009), 69–87.
- 9 Evald Mikkel, “Patterns of Party Formation in Estonia: Consolidation Unaccomplished,” in *Post-Communist EU Member States: Parties and Party Systems*, ed. Susanne Jungerstam-Mulders, 1 edition (Aldershot ; Burlington, VT: Routledge, 2006), 23–49.
- 10 Rein Taagepera, “Baltic Values and Corruption in Comparative Context,” *Journal of Baltic Studies* 33, no. 3 (2002): 243–58.

- 11 Vello Pettai and Pille Ivask, "Estonia," Nations in Transit 2018 (Freedom House, 2018), freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2018_Estonia.pdf.
- 12 Ott Lumi, "Comparative Insight into the Status of the Lobbying Regulation Debate in Estonia," *Journal of Public Affairs* 15, no. 3 (2015): 300–310.
- 13 Mikkel, "Patterns of Party Formation in Estonia: Consolidation Unaccomplished."
- 14 Martin Ehala, "The Bronze Soldier: Identity Threat and Maintenance in Estonia," *Journal of Baltic Studies* 40, no. 1 (March 1, 2009): 139–58.
- 15 Vassilis Petsinis, "Identity Politics and Right-Wing Populism in Estonia: The Case of EKRE," *Nationalism and Ethnic Politics* 25, no. 2 (2019): 211–30.

Румунія

- 16 Stephen D. Roper, *Romania: The Unfinished Revolution* (London: Routledge, 2004).
- 17 Roper, 13–64.
- 18 László Nándor Magyar, "The Romanian Patronal System of Public Corruption," in *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*, ed. Bálint Magyar (Budapest–New York: CEU Press, 2019), 311.
- 19 Hale, Patronal Politics, 462. Also, see Milada Anna Vachudova, *Europe Undivided: Democracy, Leverage, and Integration after Communism* (Oxford: Oxford University Press, 2005).
- 20 Magyar, "The Romanian Patronal System of Public Corruption," 309–10.
- 21 Magyar, 311.
- 22 Dragoș Dragoman, "Post-Accession Backsliding: Non-Ideologic Populism and Democratic Setbacks in Romania," *South-East European Journal of Political Science* 1, no. 3 (2013): 27–46.
- 23 Magyar, "The Romanian Patronal System of Public Corruption," 311.
- 24 Silvia Marton, "Regime, Parties, and Patronage in Contemporary Romania," in *Brave New Hungary: Mapping the "System of National Cooperation"*, ed. János Mátyás Kovács and Balázs Trencsényi (Lanham: Lexington Books, 2019), 357–78.
- 25 James Minahan, *Miniature Empires: A Historical Dictionary of the Newly Independent States* (Westport: Greenwood Publishing Group, 1998), 136.

Казахстан

- 26 Hale, *Patronal Politics*, 139–40.
- 27 Sally Cummings, *Kazakhstan: Power and the Elite* (London ; New York: I.B. Tauris, 2005).
- 28 Hale, *Patronal Politics*, 140.
- 29 Rico Isaacs, *Party System Formation in Kazakhstan: Between Formal and Informal Politics* (London: Routledge, 2011).
- 30 Hale, *Patronal Politics*, 250.
- 31 “Nazarbayev’s Christmas Tree,” accessed November 21, 2018, elka-nazarbaeva.net/en/.
- 32 “The Chart of N. Nazarbayev’s Family OCG,” accessed November 21, 2018, elka-nazarbaeva.net/en/scheme1.jpg.
- 33 Sebastien Peyrouse, “The Kazakh Neopatrimonial Regime: Balancing Uncertainties Among the ‘Family,’ Oligarchs and Technocrats,” *Demokratizatsiya* 20, no. 4 (Fall 2012): 345–70.
- 34 “In Kazakhstan’s Street Battles, Signs of Elites Fighting Each Other,” *The Straits Times*, January 8, 2022, straitstimes.com/world/in-kazakhstans-street-battles-signs-of-elites-fighting-each-other.
- 35 Hale, *Patronal Politics*, 243–48.
- 36 Hale, 243.

Китай

- 37 Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century* (Norman: University of Oklahoma Press, 1993), 105–6.
- 38 Susan L. Shirk, *The Political Logic of Economic Reform in China* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1993), 38.
- 39 Minxin Pei, *From Reform to Revolution: The Demise of Communism in China and the Soviet Union* (Cambridge ; London: Harvard University Press, 2009), 84. Варто згадати різанину на площі Тяньаньмень за три роки до того, яка недвозначно вказала на те, що економічна лібералізація в Китаї не супроводжуватиметься політичною лібералізацією. Див.: White, “Democratization and Economic Reform in China”.

- 40 Iván Szélenyi and Péter Mihályi, *Varieties of Post-Communist Capitalism: A Comparative Analysis of Russia, Eastern Europe and China*, *Studies in Critical Social Sciences* (Leiden; Boston: Brill Academic Pub, 2019), 198.
- 41 Robin Brant, “Why Is Jack Ma a Communist Party Member?,” *BBC News*, November 27, 2018, sec. Business, [bbc.com/news/business-46353767](https://www.bbc.com/news/business-46353767).
- 42 Brant.
- 43 Sebastian Heilmann, ed., *China’s Political System* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2016).
- 44 Roya Ensafi et al., “Analyzing the Great Firewall of China Over Space and Time,” *Proceedings on Privacy Enhancing Technologies* 2015, no. 1 (April 1, 2015): 61–76.
- 45 Xiao Qiang, “President Xi’s Surveillance State,” *Journal of Democracy* 30, no. 1 (January 9, 2019): 53–67.
- 46 “China Invents the Digital Totalitarian State,” *The Economist*, December 17, 2016, [economist.com/briefing/2016/12/17/china-invents-the-digital-totalitarian-state](https://www.economist.com/briefing/2016/12/17/china-invents-the-digital-totalitarian-state).
- 47 Qiang, “President Xi’s Surveillance State,” 53–54. Also, see Rachel Botsman, “Big Data Meets Big Brother as China Moves to Rate Its Citizens,” *Wired UK*, October 1, 2017, [wired.co.uk/article/chinese-government-social-credit-score-privacy-invasion](https://www.wired.co.uk/article/chinese-government-social-credit-score-privacy-invasion).
- 48 Elizabeth C. Economy, “China’s Imperial President: Xi Jinping Tightens His Grip,” *Foreign Affairs*, no. 6 (2014): 80–91.
- 49 Sebastian Heilmann, “3.1. The Center of Power,” in *China’s Political System*, ed. Sebastian Heilmann (Lanham: Rowman & Littlefield, 2016), 161.

Чехія

- 50 Hale, *Patronal Politics*, 60.
- 51 Hale, 459.
- 52 “Freedom in the World: Country and Territory Ratings and Statuses, 1973–2019 (Excel).”
- 53 Coppedge et al., “V-Dem Country-Year Dataset 2019.”
- 54 Tim Haughton, Tereza Novotná, and Kevin Deegan-Krause, “The 2010 Czech and Slovak Parliamentary Elections: Red Cards to the ‘Winners’,” *West European Politics* 34, no. 2 (March 1, 2011): 394–402.

- 55 Andrew Roberts, “Czech Democracy in the Eyes of Czech Political Scientists,” *East European Politics* 33, no. 4 (2017): 562–72.
- 56 Abby Innes, “Corporate State Capture in Open Societies: The Emergence of Corporate Brokerage Party Systems,” *East European Politics and Societies* 30, no. 3 (August 1, 2016): 594–620.
- 57 Seán Hanley and Milada Anna Vachudova, “Understanding the Illiberal Turn: Democratic Backsliding in the Czech Republic,” *East European Politics* 34, no. 3 (July 3, 2018): 285.
- 58 Термін «мертва душа» походить від однойменної повісті Гоголя, але його використовував навіть Конституційний суд Чехії для позначення цього явища. Див.: *Ústavní soud*, “Nález II: ÚS 1969/10 z 27. Prosince 2011.,” 2011, nalus.usoud.cz/Search/ResultDetail.aspx?id=72560.
- 59 Michal Klíma, *Informal Politics in Post-Communist Europe: Political Parties, Clientelism and State Capture*, 1 edition (Routledge, 2019), 10.
- 60 Hanley and Vachudova, “Understanding the Illiberal Turn,” 284.
- 61 Hanley and Vachudova, 285–387.
- 62 Hanley and Vachudova, 277.
- 63 Hanley and Vachudova, 288.
- 64 Hanley and Vachudova, 287.
- 65 “Billionaire Czech Prime Minister’s Business Ties Fuel Corruption Scandal,” DW.COM, June 25, 2019, dw.com/en/billionaire-czech-prime-ministers-business-ties-fuel-corruption-scandal/a-49351488-0.
- 66 “Czech Election Front-Runner Charged with Subsidy Fraud,” POLITICO, October 9, 2017, politico.eu/article/czech-election-front-runner-chargedwith-subsidy-fraud/.

Польща

- 67 A. Kemp-Welch, *Poland under Communism: A Cold War History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- 68 Jan Kubik, *The Power of Symbols Against the Symbols of Power: The Rise of Solidarity and the Fall of State Socialism in Poland* (Pennsylvania State University Press, 1994).

- 69 Kemp-Welch, *Poland under Communism*, 361–390.
- 70 Aleks Szczerbiak, “Power without Love: Patterns of Party Politics in Post-1989 Poland,” in *Post-Communist EU Member States: Parties and Party Systems*, ed. Susanne Jungerstam-Mulders (New York: Routledge, 2006), 91–124.
- 71 Leszek Balcerowicz, “Poland: Stabilization and Reforms under Extraordinary and Normal Politics,” in *The Great Rebirth: Lessons from the Victory of Capitalism over Communism*, ed. Anders Åslund and Simeon Djankov (Washington, DC: Peterson Institute for International Economics, 2014), 17–38.
- 72 Wojciech Sadurski, *Poland’s Constitutional Breakdown* (Oxford: Oxford University Press, 2019).
- 73 Piotr Kozarzewski and Maciej Baltowski, “Return of State-Owned Enterprises in Poland” (*Paper presented at Seventh Annual Conference of the Leibniz Institute for East and Southeast European Studies*, Regensburg, Germany, May 30, 2019).
- 74 Robert Sata and Ireneusz Pawel Karolewski, “Caesarean Politics in Hungary and Poland,” *East European Politics*, December 19, 2019, 1–20.
- 75 Sadurski, *Poland’s Constitutional Breakdown*, 140–143.
- 76 Детальніший порівняльний аналіз Польщі й Угорщини див.: Bálint Magyar, “Parallel System Narratives: Polish and Hungarian Regime Formations Compared,” in *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*, ed. Bálint Magyar (Budapest–New York: CEU Press, 2019), 611–655.

Угорщина

- 77 József Ö. Kovács, “The Forced Collectivization of Agriculture in Hungary, 1948–1961,” in *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, ed. Constantin Iordachi and Arnd Bauerkamper (Budapest–New York: CEU Press, 2014), 211–247. Задля простоти й через те, що нашою метою є лише ілюстрування, а не історична документація, ми не зображуємо Революцію 1956 року в трикутнику як нову точку.
- 78 János Kornai, “Paying the Bill for Goulash Communism: Hungarian Development and Macro Stabilization in a Political-Economy Perspective,” *Social Research* 63, no. 4 (1996): 943–1040.

- 79 Péter Vámos, “A Hungarian Model for China? Sino-Hungarian Relations in the Era of Economic Reforms, 1979–89,” *Cold War History* 18, no. 3 (July 3, 2018): 361–78; Mária Csanádi, “The ‘Chinese Style Reforms’ and the Hungarian ‘Goulash Communism’” (Discussion Paper; Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, 2009), econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP0903.pdf.
- 80 András Bozóki, “Hungary’s Road to Systemic Change: The Opposition Roundtable,” *East European Politics and Societies* 7, no. 2 (March 1, 1993): 276–308.
- 81 Quoted by Tamás Sárközy, *Illiberális Kormányzás a Liberális Európai Unióban: Politikailag Igen Sikeres Túlhajtott Plebejus Kormányzás – a Harmadik Orbán-Kormány, 2014–2018* [Illiberal Governance in the Liberal European Union: Politically Very Successful Overdone Plebeian Governance – the Third Orbán Government, 2014–2018] (Budapest: Libri Kiadó, 2019), 62–65.
- 82 Magyar Bálint, “Magyar polip – a szervezett felvilág,” *Magyar Hírlap*, February 21, 2001.
- 83 Takis S. Pappas, “Populist Democracies: Post-Authoritarian Greece and PostCommunist Hungary,” *Government and Opposition* 49, no. 1 (2014): 1–23.
- 84 Attila Mong, *Milliárdok Mágusai: A Brókerbotrány Titkai* [Mages of Billions: The Secrets of the Brokerage Scandal] (Budapest: Vízkapu, 2003).
- 85 Для детальнішої дискусії див. Bálint Magyar, *Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary* (Budapest: CEU Press, 2016).
- 86 Kim Lane Scheppele, “Orban’s Emergency,” *Verfassungsblog* (blog), March 29, 2020, verfassungsblog.de/orbans-emergency/.
- 87 András Bódis, “Amíg Ön a Járványra Figyelt, a NER Bevette Az Országot [While You Were Being Occupied with the Pandemic, the NER Took over the Country],” *Válasz Online*, January 28, 2021, valaszonline.hu/2021/01/28/amig-on-a-jarvanyra-figyelt-a-ner-bevette-az-orszagot-leltar-a-hazavitt-strategiai-agazatokrol/.

Росія

- 88 Peter Pomerantsev, *Nothing Is True and Everything Is Possible* (New York: Public Affairs, 2014), 71.
- 89 János Kornai, “The System Paradigm Revisited: Clarification and Additions in the Light Of Experiences in the Post-Communist Region,” in *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*, ed. Bálint Magyar (Budapest–New York: CEU Press, 2019), 23–35.

- 90 Csaba László, *Válság-gazdaság-világ: Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988–2018)* [Crisis-economy-world: Additions to the economic history of the last three decades of Central Europe (1988–2018)] (Budapest: Éghajlat Könyvkiadó, 2018), 53–55.
- 91 Cf. Anders Åslund, *How Russia Became a Market Economy* (Washington, D.C: Brookings Inst Pr, 1995).
- 92 Hale, *Patronal Politics*, 110–15; David E. Hoffman, *The Oligarchs: Wealth And Power In The New Russia*, Revised, Updated ed. edition (New York, NY: PublicAffairs, 2011).
- 93 Hale, *Patronal Politics*, 135.
- 94 Hale, 270–74.
- 95 Ben Judah, *Fragile Empire: How Russia Fell In and Out of Love with Vladimir Putin* (New Haven; London: Yale University Press, 2014), 55.
- 96 Judah, 43.
- 97 Richard Sakwa, “Putin and the Oligarchs,” *New Political Economy* 13, no. 2 (June 2008): 185–91. Браудер також описує стримувальний ефект, який справа Ходорковського справила на інших олігархів, що, як повідомляється, були змушені віддати значну частину своєї власності у фактичну власність Путіна. Крім того, хрестовий похід Браудера проти російських олігархів підтримував і використовував Путін, але лише доти, доки не зміг підпорядкувати олігархів, «[консолідувати] свою владу і, за багатьма оцінками, стати найбагатшою людиною у світі». Bill Browder, “Red Notice: A True Story of High Finance, Murder, and One Man’s Fight for Justice” (New York: Simon & Schuster, 2015), 157–163.
- 98 Hale, *Patronal Politics*, 276–91.
- 99 Julia Gerlach, *Color Revolutions in Eurasia* (London: Springer, 2014), 22–24.
- 100 Grigory Yavlinsky, *The Putin System: An Opposing View* (New York: Columbia University Press, 2019), 66–80.
- 101 Alexei Navalny, *Дворец для Путина. История самой большой взятки* [Putin’s Palace. History of World’s Largest Bribe], 2021, [youtube.com/watch?v=ipAnwilMncl](https://www.youtube.com/watch?v=ipAnwilMncl).
- 102 “Data Scientist Claims ‘Staggering’ Fraud at Russia’s Constitution Vote” *The Moscow Times*, July 3, 2020, themoscowtimes.com/2020/07/03/data-scientist-claims-staggering-fraud-at-russias-constitution-vote-a70769.
- 103 Françoise Thom, “What Does the Russian Ultimatum to the West Mean?,” *Desk Russie* (blog), December 30, 2021, en.desk-russie.eu/2021/12/30/what-does-the-russian-ultimatum.html.

- 104 Amiah Taylor and Tristan Bove, “Meet the Russian Billionaires and Elites Who Just Got Hit with Sanctions,” *Fortune*, February 23, 2022, fortune.com/2022/02/23/meet-the-russian-billionaires-elites-sanctions/.

Україна

- 105 Mikhail Minakov, “Republic of Clans: The Evolution of the Ukrainian Political System,” in *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*, ed. Bálint Magyar (Budapest–New York: CEU Press, 2019), 220–28.
- 106 Minakov, 228–234.
- 107 Kálmán Mizsei, “The New East European Patronal States and the Rule-of-Law,” in *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*, ed. Bálint Magyar (Budapest–New York: CEU Press, 2019), 537.
- 108 Hale, *Patronal Politics*, 148; Valerie J. Bunce and Sharon L. Wolchik, *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries*, 1 edition (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 115–122.
- 109 Hale, *Patronal Politics*, 182–190.
- 110 Ющенко був при владі до лютого 2010 року, тому ми включаємо 2010-й до періоду Януковича, який замінив його і правив більшу частину цього року (через ілюстративність режимної траєкторії на рисунку вказані лише роки, а не точні дати).
- 111 Hale, *Patronal Politics*, 325–331.
- 112 Vladimir Dubrovskiy et al., “Six Years of the Revolution of Dignity: What Has Changed?” (Kyiv: CASE Ukraine, June 2020), 23, case-ukraine.com.ua/content/uploads/2020/06/6-years-of-the-Revolution-of-Dignity_v-02_06.pdf.
- 113 Dubrovskiy et al., “Six Years of the Revolution of Dignity,” 61–81.
- 114 “Despite Violence and Threats in East, Ukraine Election Characterized by High Turnout and Resolve to Guarantee Fundamental Freedoms, International Observers Say,” *OSCE*, May 26, 2014, osce.org/odihr/elections/11908.
- 115 Wojciech Konończuk, “Oligarchs after the Maidan: The Old System in a ‘new’ Ukraine,” *Policy Paper*, OSW Commentary, 2015.

- 116 Mizsei, “The New East European Patronal States and the Rule-of-Law,” 584. Міжей також детально обговорює початкове запрошення реформаторів (зокрема із Сакартвело) і подальше блокування їхніх реформаторських спроб (с. 583–599).
- 117 Dubrovskiy et al., “Six Years of the Revolution of Dignity,” 52.
- 118 Andrew E. Kramer, “Oligarch’s Return Raises Alarm in Ukraine,” *The New York Times*, May 16, 2019, sec. World.
- 119 Vladimir Dubrovskiy, “Ukraine after 2019 Elections: Prospects for the Rule of Law” (“Partners in Eastern Europe: Multiple Crossroads” Conference, Budapest, December 9, 2019).
- 120 Dubrovskiy et al., “Six Years of the Revolution of Dignity,” 13–15.

Північна Македонія

- 121 Країна була офіційно перейменована на Північну Македонію у 2019 році, тимчасом як раніше її офіційною назвою була Колишня Югославська Республіка Македонія.
- 122 Hale, *Patronal Politics*, 641.
- 123 William Crowther, “Ethnic Condominium and Illiberalism in Macedonia,” *East European Politics and Societies* 31, no. 4 (2017): 743–44.
- 124 Levitsky and Way, *Competitive Authoritarianism*, 124–28.
- 125 Crowther, “Ethnic Condominium and Illiberalism in Macedonia,” 749.
- 126 Crowther, 745.
- 127 Hale, *Patronal Politics*, 641.
- 128 Crowther, “Ethnic Condominium and Illiberalism in Macedonia,” 751.
- 129 Ljubica Spaskovska, “From Feudal Socialism to Feudal Democracy — the Trials and Tribulations of the Former Yugoslav Republic of Macedonia,” *OpenDemocracy* (blog), July 23, 2014, opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/from-feudal-socialism-to-feudal-democracy-trials-and-tribulati/.
- 130 Crowther, “Ethnic Condominium and Illiberalism in Macedonia,” 751–54.

- 131 Див. також Cengiz Günay and Vedran Dzihic, “Decoding the Authoritarian Code: Exercising ‘Legitimate’ Power Politics through the Ruling Parties in Turkey, Macedonia and Serbia,” *Southeast European and Black Sea Studies* 16, no. 4 (2016): 529–549.
- 132 Crowther, “Ethnic Condominium and Illiberalism in Macedonia,” 754–756.
- 133 Shaun Walker, “Anti-Asylum Orbán Makes Exception for a Friend in Need,” *The Guardian*, November 20, 2018, sec. World news, [theguardian.com/world/2018/nov/20/anti-asylum-orban-makes-exception-for-a-friend-in-need](https://www.theguardian.com/world/2018/nov/20/anti-asylum-orban-makes-exception-for-a-friend-in-need); Eva S. Balogh, “Further Thoughts on the Gruevski Affair,” *Hungarian Spectrum* (blog), November 17, 2018, hungarianspectrum.org/2018/11/16/furtherthoughts-on-the-gruevski-affair/.

Молдова

- 134 Hale, *Patronal Politics*, 168–69.
- 135 Hale, 170.
- 136 Mizsei, “The New East European Patronal States and the Rule-of-Law,” 541–542.
- 137 Mizsei, 566.
- 138 Aaron Miller, *Moldova under Vladimir Plahotniuc: Corruption and Oligarchy* (Tel-Aviv: Studio Igal Rozental Ltd., 2018).
- 139 Miller, 44.
- 140 Hale, *Patronal Politics*, 76–82.
- 141 Miller, *Moldova under Vladimir Plahotniuc*, 52–61; Mizsei, “The New East European Patronal States and the Rule-of-Law,” 566–576.
- 142 Sarah Chayes, “The Structure of Corruption: A Systemic Analysis,” in *Stubborn Structures: Reconceptualizing Post-Communist Regimes*, ed. Bálint Magyar (Budapest–New York: CEU Press, 2019), 507–530.
- 143 Figures C.25 in Chayes.
- 144 Miller, *Moldova under Vladimir Plahotniuc*, 97–124.
- 145 Vladimir Solovyov, “Moldovan Regime Change Is Rare Example of Russian-Western Teamwork,” *Carnegie Moscow Center* (blog), June 19, 2019, carnegie.ru/commentary/79333.

Сакартвело

- 146 Hale, *Patronal Politics*, 152.
- 147 Mizsei, “The New East European Patronal States and the Rule-of-Law,” 547.
- 148 Gerlach, *Color Revolutions in Eurasia*, 6–9.
- 149 Mizsei, “The New East European Patronal States and the Rule-of-Law,” 547.
- 150 Mikheil Saakashvili and Kahka Bendukidze, “Georgia: The Most Radical CatchUp Reforms,” in *The Great Rebirth: Lessons from the Victory of Capitalism over Communism*, ed. Anders Åslund and Simeon Djankov (Washington, DC: Peterson Institute for International Economics, 2014), 149–163.
- 151 Mizsei, “The New East European Patronal States and the Rule-of-Law,” 550.
- 152 Mizsei, 548.
- 153 Huseyn Aliyev, “The Effects of the Saakashvili Era Reforms on Informal Practices in the Republic of Georgia,” *Studies of Transition States and Societies* VI, no. 1 (2014): 19–33.
- 154 Mizsei, “The New East European Patronal States and the Rule-of-Law,” 547–55.”
- 155 Dubrovskiy et al., “Six Years of the Revolution of Dignity,” 33.
- 156 Hale, *Patronal Politics*, 208–10.
- 157 Mizsei, “The New East European Patronal States and the Rule-of-Law,” 559.
- 158 Hale, *Patronal Politics*, 212. Also, see Scott Radnitz, “In Georgia, Two Machines Are Better Than One,” *Foreign Policy* (blog), September 27, 2012, foreignpolicy.com/2012/09/27/in-georgia-two-machines-are-better-than-one/.
- 159 Tatia Nikoladze, “Protests in Tbilisi Continue after Dispersal – Demonstrators Plan to Disrupt Parliament,” November 20, 2019, jam-news.net/protests-in-tbilisi-continue-after-dispersal-demonstrators-plan-to-disrupt-parliament/; Aaron Genin, “Georgian Protests: Tbilisi’s Two-Sided Conflict,” *The California Review*, July 25, 2019, calrev.org/2019/07/25/russian-impiety-georgian-riots/.
- 160 Ekaterine Oniani, “Towards Strengthening the Rule of Law through Independent Judiciary: Georgian Experience” (“Partners in Eastern Europe: Multiple Crossroads” Conference, Budapest, December 9, 2019).

- 161 Ana Abashidze et al., “The Judicial System: Past Reforms and Future Perspectives” (Tbilisi: Coalition for Independent and Transparent Judiciary, 2017), coalition.ge/files/the_judicial_system.pdf.
- 162 Ani Chkhikvadze, “Georgian Dream’s Pyrrhic Victory,” *The American Interest* (blog), December 18, 2018, the-american-interest.com/2018/12/18/georgian-dreams-pyrrhic-victory/.